

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№2
Vol. 7
2025

Astana

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal

2025, Volume 7, Number 2

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2025
Astana, 2025
Астана, 2025

Editor-in-Chief

Sydykov, Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57190531589
ORCID: 0000-0001-5276-772X

Deputy Editors-in-Chief

Shaimerdinova, Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57192978581
ORCID: 0000-0001-6088-2867

Nevskaya, Irina Anatolevna, Dr., Professor, Goethe University (Frankfurt, Germany)
Researcher ID: B-7170-2013
Scopus Author ID: 57189753273
ORCID: 0000-0003-0980-0090

Editorial board

Bavuu-Surun, Mira Viktorovna, Doctor of Philology, Professor, Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Scopus Author ID: 57204011790

Bakhtikireeva, Uldanai Maksutovna, Doctor of Philology, Professor, Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
ResearcherID: ABA-9665-2021
Scopus Author ID: 57188757248
ORCID: 0000-0001-5088-7568

Bolelov, Sergey Borisovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, State Museum of Oriental Art, (Moscow, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56976291900
ORCID: 0000-0003-1423-293X

Boroffka, Nikolaus, Doctor of Archaeology, Professor, German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany)
Scopus ID: 56624600600
ORCID: 0000-0002-3437-1569

Birsel, Karakoc, Ph.D., Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Scopus Author ID: 57200283603
ORCID: 0000-0001-7487-7620

Chimiza, Lamazhaa Kuder-oolovna, Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Scopus Author ID: 57202546919
ORCID: 0000-0003-1813-3605

Duisekova, Kuliyaş Kerimbekovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57214896756
ORCID: 0000-0002-8641-0777

Dybo, Anna Vladimirovna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Scopus Author ID: 53363351600
ORCID: 0000-0002-6077-7183

Ekici, Metin, Dr., Professor, Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Scopus Author ID: 38160955600
ORCID: 0000-0002-9400-8462

Galimullina, Alfiya Foatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
ResearcherID: D-9437-2015
Scopus 56436627600
ORCID 0000-0002-0006-9193

Ivanics, Mária, Dr., Professor, University of Szeged (Szeged, Hungary)
Scopus Author ID: 23989082100
ORCID: 0000-0002-0959-3186

Károly, László, Ph.D., Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Scopus Author ID: 57213978449
ORCID: 0000-0001-7723-1171

Kydyr, Torali Edilbayuly, Candidate of Philology, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57216896393
<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Khabdulina, Maral Kalymzhanovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57192665106
ORCID: 0000-0002-7195-5723

Lysenko, Yuliya Aleksandrovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56358251500

Máracz, László Károly, Ph.D., Professor, University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Scopus Author ID: 55507802200
ORCID: 0000-0002-5998-0264

Omarov, Bauyrzhan Zhumakhanuly, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57216859605
ORCID: 0000-0002-7750-2741

Sabitov, Zhaxylyk Muratovich, Ph.D, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57203312092
ORCID: 0000-0001-7186-156X

Samashev, Zainolla Samashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57110326000
ORCID: 0000-0002-7171-3003

Seregin, Nikolai Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-8051-7127

Silantev, Igor Vitalievich, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, Russian Federation)
Scopus Author ID: 57196703813
ORCID: 0000-0002-1399-8960

Sitdikov, Airat Gabitovich, Doctor of Historical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, A.Kh. Khalikov Archaeology Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan; Kazan (Volga Region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56412887900.
ORCID: 0000-0002-2939-9292

Selyutina, Iraida Yakovlevna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56610310100
ORCID: 0000-0001-9457-3237

Tabaldiev, Kubatbek Shakievich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)
Scopus Author ID: 16069513600
ORCID: 0000-0002-6679-8030

Taimagambetov, Zhaken Kozhakhmetovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 55497438700
ORCID: 0000-0003-3541-0600

Tazhibayeva, Saule Zhaksylykbaevna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 56584418800
ORCID: 0000-0002-5655-8391

Temirgazina, Zifa Kakbaevna, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan)
ResearcherID: AAC-7121-2020
Scopus Author ID: 55776658000
ORCID: 0000-0003-3399-7364

Tieshan, Zhang, Dr., Professor, Institute of Minority Languages and Literatures of Minzu University of China, (Beijing, China)
Scopus Author ID: 39362511200

Tishkin, Alexey Alekseevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Tybykova, Larisa Nikolaevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Gorno-Altai State University (Gorno-Altai, Russian Federation)
Scopus Author ID: 57205365589
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Tsagaan, Turbat PhD, National University of Mongolia, (Ulaanbaatar, Mongolia)
Scopus Author ID: 56266650700
<https://orcid.org/0000-0001-6606-8516>

Varfolomeev, Victor Vasilievich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Buketov Karagandy University (Karagandy, Kazakhstan)
ResearcherID: U-6547-2018
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Voyakin, Dmitriy Alekseyevich, Candidate of Historical Sciences, International Institute for Central Asian Studies by the UNESCO (IICAS) (Samarkand, Uzbekistan)
Scopus Author ID: 56062535200
<https://orcid.org/0000-0001-8190-712X>

Yusupova, Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Scopus Author ID: 55933013200
ORCID: 0000-0003-4156-5705

Amalbekova, Maral Bimendievna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 55801497800
ORCID: 0000-0001-6466-9967

Sharip, Amantay Zharylkasynuly, Doctor of Philology, Associate Professor, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57213149886
ORCID: 0000-0001-6704-2246

Yessengaliyeva, Anna Mikhailovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57202075323
ORCID: 0000-0002-2632-2142

Editorial address: 2 K. Satpayev Str., Astana, Kazakhstan, 010008
Тел.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz]]

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year. Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)

Бас редактор

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57190531589
ORCID: 0000-0001-5276-772X

Бас редактордың орынбасарлары

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57192978581
ORCID: 0000-0001-6088-2867

Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Гете университеті (Франкфурт, Германия)
Scopus Author ID: 57189753273
ORCID: 0000-0003-0980-0090

Редакция алқасы

Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Тыва
мемлекеттік университеті (Кызыл, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 57204011790

Бахтикиреева Улданай Максutowна, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 57188757248
ORCID: 0000-0001-5088-7568

Болелов Сергей Борисович, тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс халықтарының
өнері мемлекеттік музейі (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56976291900
ORCID: 0000-0003-1423-293X

Бороффка Николаус, археология докторы, профессор, Неміс археология институты
(Берлин, Германия)
Scopus ID: 56624600600
ORCID: 0000-0002-3437-1569

Бирсель Каракоч, Ph.D., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Scopus Author ID: 57200283603
ORCID: 0000-0001-7487-7620

Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, философия ғылымдарының докторы, Тываның жаңа
зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Scopus Author ID: 57202546919
ORCID: 0000-0003-1813-3605

Дуйсекова Куляш Керимбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57214896756
ORCID: 0000-0002-8641-0777

Дыбо Анна Владимировна, филология ғылымдарының докторы, профессор, РФА коррес-
пондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей
Федерациясы)
Scopus Author ID: 53363351600
ORCID: 0000-0002-6077-7183

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгей Университеті, Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Scopus Author ID: 38160955600
ORCID: 0000-0002-9400-8462

Галимуллина Альфия Фоатовна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Scopus 56436627600
ORCID 0000-0002-0006-9193

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Scopus Author ID: 23989082100
ORCID: 0000-0002-0959-3186

Ласзло Карой, Ph.D., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Scopus Author ID: 57213978449
ORCID: 0000-0001-7723-1171

Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57216896393
<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Хабдулина Марал Калымжановна, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57192665106
ORCID: 0000-0002-7195-5723

Лысенко Юлия Александровна, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық қатынастар және тарих институты, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56358251500
ORCID: 0000-0003-3609-0549

Ласло Мараш, Ph.D., профессор, Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Scopus Author ID: 55507802200
ORCID: 0000-0002-5998-0264

Омаров Бауыржан Жумаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57216859605
ORCID: 0000-0002-7750-2741

Сабитов Жақсылық Муратович, Ph.D., Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57203312092
ORCID: 0000-0001-7186-156X

Самашев Зайнолла Самашевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57110326000
ORCID: 0000-0002-7171-3003

Серегин Николай Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-8051-7127

Силантьев Игорь Витальевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 57196703813
ORCID: 0000-0002-1399-8960

Ситдигов Айрат Габитович, тарих ғылымдарының докторы, ТР ҒА академигі, ТР ҒА А.Х. Халиков атындағы Археология институты; Қазан федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56412887900.
ORCID: 0000-0002-2939-9292

Селютина Ираида Яковлевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56610310100
ORCID: 0000-0001-9457-3237

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, тарих ғылымдарының докторы, Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)
Scopus Author ID: 16069513600
ORCID: 0000-0002-6679-8030

Таймагамбетов Жакен Кожаметович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 55497438700
ORCID: 0000-0003-3541-0600

Тажибаева Сауле Жақсылықбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 56584418800
ORCID: 0000-0002-5655-8391

Темиргазина Зифа Какбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан)
Scopus Author ID: 55776658000
ORCID: 0000-0003-3399-7364

Тиешань Чжан, доктор, профессор, Аз ұлттардың тілдері мен әдебиеті институты, Миньцзу университеті (Пекин, Қытай)
Scopus Author ID: 39362511200

Тишкин Алексей Алексеевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Тыбыкова Лариса Николаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (Таулы-Алтай, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 57205365589
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Цагаан Төрбат, PhD, Моңғолияның Ұлттық университеті (Ұланбатыр, Моңғолия)
Scopus Author ID: 56266650700
<https://orcid.org/0000-0001-6606-8516>

Варфоломеев Виктор Васильевич, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е. Букетов атындағы Қарағанды университеті (Қарағанды, Қазақстан)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Воякин Дмитрий Алексеевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия халық-аралық зерттеулер институты (Самарқан, Өзбекстан)
Scopus Author ID: 56062535200
<https://orcid.org/0000-0001-8190-712X>

Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 55933013200
ORCID: 0000-0003-4156-5705

Амалбекова Марал Бимендиновна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 55801497800
ORCID: 0000-0001-6466-9967

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57213149886
ORCID: 0000-0001-6704-2246

Есенғалиева Анна Михайловна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57202075323
ORCID: 0000-0002-2632-2142

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,
тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)

Главный редактор

Сыдыков Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57190531589
ORCID: 0000-0001-5276-772X

Заместители главного редактора

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57192978581
ORCID: 0000-0001-6088-2867

Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)
Scopus Author ID: 57189753273
ORCID: 0000-0003-0980-0090

Редакционная коллегия

Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна, доктор филологических наук, профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 57204011790

Бахтикиреева Улданай Максutowна, доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 57188757248
ORCID: 0000-0001-5088-7568

Болелов Сергей Борисович, кандидат исторических наук, Государственный Музей искусств народов Востока (Москва, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 56976291900
ORCID: 0000-0003-1423-293X

Бороффка Николаус, доктор археологии, профессор, Немецкий археологический Институт (Берлин, Германия)
Scopus ID: 56624600600
ORCID: 0000-0002-3437-1569

Бирсель Каракоч, Ph.D., профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Scopus Author ID: 57200283603
ORCID: 0000-0001-7487-7620

Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, доктор философских наук, Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Scopus Author ID: 57202546919
ORCID: 0000-0003-1813-3605

Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57214896756
ORCID: 0000-0002-8641-0777

Дыбо Анна Владимировна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Москва, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 53363351600
ORCID: 0000-0002-6077-7183

Галимуллина Альфия Фоатовна, доктор педагогических наук, доцент, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, Российская Федерация)
Scopus 56436627600
ORCID 0000-0002-0006-9193

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Scopus Author ID: 38160955600
ORCID: 0000-0002-9400-846

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Scopus Author ID: 23989082100
ORCID: 0000-0002-0959-3186

Ласзло Карой, Ph.D., профессор тюркских языков, кафедра лингвистики и филологии, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Scopus Author ID: 57213978449
ORCID: 0000-0001-7723-1171

Кыдыр Торали Едилбаевич, кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, (Алматы, Казахстан)
Scopus Author ID: 57216896393
<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Хабдулина Марал Калымжановна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57192665106
ORCID: 0000-0002-7195-5723

Лысенко Юлия Александровна, доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений, Алтайский государственный университет (Барнаул, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 56358251500
ORCID: 0000-0003-3609-0549

Ласло Мараш, Ph.D., проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Scopus Author ID: 55507802200
ORCID: 0000-0002-5998-0264

Омаров Бауыржан Жумаханулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57216859605
ORCID: 0000-0002-7750-2741

Сабитов Жаксылык Муратович, Ph.D., Научный институт изучения улуса Джучи (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57203312092
ORCID: 0000-0001-7186-156X

Самашев Зайнолла Самашевич, доктор исторических наук, профессор, Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57110326000
ORCID: 0000-0002-7171-3003

Серегин Николай Николаевич, доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-8051-7127

Силантьев Игорь Витальевич, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, Россия)
Scopus Author ID: 57196703813
ORCID: 0000-0002-1399-8960

Ситдигов Айрат Габитович, доктор исторических наук, академик Академии наук Республики Татарстан, Институт археологии Академии наук Республики Татарстан (Казань, Россия)
Scopus Author ID: 56412887900.
ORCID: 0000-0002-2939-9292

Селютина Ираида Яковлевна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, Россия)
Scopus Author ID: 56610310100
ORCID: 0000-0001-9457-3237

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, доктор исторических наук, Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)
Scopus Author ID: 16069513600
ORCID: 0000-0002-6679-8030

Таймагамбетов Жакен Кожаметович, доктор исторических наук, профессор, Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 55497438700
ORCID: 0000-0003-3541-0600

Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 56584418800
ORCID: 0000-0002-5655-8391

Темиргазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана (Павлодар, Казахстан)
Scopus Author ID: 55776658000
ORCID: 0000-0003-3399-7364

Тиешань Чжан, доктор, профессор, Институт языков и литературы национальных меньшинств, Университет Миньцзу (Пекин, Китай)
Scopus Author ID: 39362511200

Тыбыкова Лариса Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 57205365589
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Цагаан Төрбат, PhD, Национальный университет Монголии (Улан-Батор, Монголия)
Scopus Author ID: 56266650700
<https://orcid.org/0000-0001-6606-8516>

Варфоломеев Виктор Васильевич, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.Букетова (Караганда, Казахстан)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Воякин Дмитрий Алексеевич, кандидат исторических наук, Международный институт центральноазиатских исследований (Самарканд, Узбекистан)
Scopus Author ID: 56062535200
<https://orcid.org/0000-0001-8190-712X>

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Scopus Author ID: 55933013200
ORCID: 0000-0003-4156-5705

Амалбекова Марал Бимендиновна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 55801497800
ORCID: 0000-0001-6466-9967

Шарип Амантай Жарылкасынулы, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, отв.секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57213149886
ORCID: 0000-0001-6704-2246

Есенгалиева Анна Михайловна, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, отв.секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57202075323
ORCID: 0000-0002-2632-2142

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (вн.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство

№ KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж).
Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

CONTENT/ МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ

*HISTORICAL-CULTURAL FIELD/ ТАРИХИ-МӘДЕНИ БАҒЫТ/
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ*

*Medieval History (Archaeology)/ Ортағасырлық тарих (археология)/
Средневековая история (археология)*

Article	М. Бахтыбаев, С. Мургабаев, Б. Сиздинов, Қ. Арынов Ортағасырлық Сығанақ қаласының кесенелері	
	M. Bakhtybayev, S. Murgabayev, B. Sizdikov, K. Arynov The Mausoleums of Medieval Syganak.....	
	М. Бахтыбаев, С. Мургабаев, Б. Сиздинов, Қ. Арынов Мавзолеи средневекового города Сыганак.....	26
Article	М. Елеуов, А.А. Молдахмет, М.И. Жүсіпназар Ортағасырлық Ақтөбе: аңыз бен ақиқат	
	M. Yeleuov, A.A. Moldakhmet, M.I. Zhusupnazar Medieval Aktobe: between legend and reality	
	М. Елеуов, А.А. Молдахмет, М.И. Жусупназар Средневековый Актөбе: между преданием и реальностью.....	44
Article	T. Korys Early Medieval Hungary: Between East and West	
	T. Копуш Венгрия: Поиск идентичности между Востоком и Западом....	
	T. Копуш Мажарстан: Шығыс пен Батыс тоғысындағы болмысы.....	64
Article	А.Ш. Махаева, Т. Маратұлы Қарахан мемлекетінің тарихнамасында Ш.Маржанидің алатын орны.....	
	A.Sh. Makhayeva, T. Maratuly Sh. Marjani's Contribution to the Historiography of the Qarakhanid State.....	
	А.Ш. Махаева, Т. Маратұлы Вклад Ш. Марджани в историографию Караханидского государства.....	86
Article	К. Табалдыев, Т. Абдиев О каменных изваяниях Кыргызстана в образе Умай//катун	
	K. Tabaldyev, T. Abdiev Stone Sculptures Depicting Umai (Katun) in Kyrgyzstan	
	К. Табалдыев, Т. Абдиев Қырғызстанның Ұмай//катун бейнесіндегі тас мүсіндері.....	106

**PHILOLOGICAL FIELD/ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ/
ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ**

Textology/ Мәтінтану/ Текстология

- Article** **А.М. Нурбаева, Р.К. Жетибай, Е.Т. Оспанов, А.А. Найманбаев** Женские демонические образы в тюркской мифологии: роль и символика Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір и Күлдіргіш.....
- А.М. Nurbayeva, R.K. Zhetibay, Y.T. Ospanov, A.A. Naimanbayev** Female demonic figures in Turkic mythology: the role and symbolism of Zhalmauyz Kempir, Albasty, Zheztynakh, Mystan Kempir, and Kuldyrgysh
- А.М. Нурбаева, Р.Қ. Жетібай, Е.Т. Оспанов, А.А. Найманбаев** Түркі мифологиясындағы демондық әйел бейнелері: Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнақ, Мыстан кемпір және Күлдіргіштің рөлі мен символикасы..... 128

Turkic languages/ Түркі тілдері/ Тюркские языки

- Article** **N. Buketova, A. Aratayeva, A. Amrenova** The Evolutionary Process of Root Morphemes into Relic Morphemes in the Kazakh Language.....
- Н. Букетова, А. Аратаева, А. Амренова** Қазақ тіліндегі түбір морфемалардың реликтке айналу процесі.....
- Н. Букетова, А. Аратаева, А. Амренова** Процесс эволюции корневых морфем в реликтовую в казахском языке..... 148
- Article** **Қ.К. Кенжалин, А.С. Зинедина** «Гүлістан бит түркі» ескерткіші мәтініндегі «айт» етістігінің валенттілігі
- K. Kenzhalin, A.S. Zinedina** Valency of the verb 'ayt' in the Manuscript "Gulistan bit turki"
- К. Кенжалин, А.С. Зинедина** Валентность глагола «айт» в тексте памятника «Гулистан бит тюрки»..... 167
- Article** **Z.B. Kulmanova** Linguosynergetic features of the concepts of "blessing" and "curse".....
- З.Б. Кульманова** «Алғыс» пен «қарғыс» концептілерінің лингвосинергетикалық ерекшеліктері
- З.Б. Кульманова** Лингвосинергетические особенности концептов «благодарность» и «проклятие»..... 182
- Article** **Z. Temirgazina, O. Andruchshenko** Semantic and grammatical connections of the Old Turkic word ačıγ with the vocabulary of the Kazakh language....

Turkic Studies Journal

Journal homepage: www.tsj.enu.kz

З.К. Темиргазина, О.К. Андрющенко Көне түркілік аңғу сөзінің қазақ тілі лексикасымен семантикалық-грамматикалық байланыстары.....

З.К. Темиргазина, О.К. Андрющенко Семантико-грамматические связи древнетюркского слова аңғу с лексикой казахского языка.....

197

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

**Book
review**

М.К. Хабдулина, А.Н. Свиридов, Т.В. Кошман К истокам национальной истории Казахстана.....

M. Khabdulina, A. Sviridov, T. Koshman On the Origins of Kazakhstan's National History

М. Хабдулина, А.Н. Свиридов, Т.В. Кошман Қазақстанның ұлттық тарихының бастаулары.....

213

From the Editorial Board

The second issue of *Turkic Studies Journal* (TSJ) for 2025 presents a diverse spectrum of issues, including medieval settlements and stone sculptures, the history of medieval states and the Hungarians, Turkic mythological imagery, the language of written monuments, and contemporary issues in Turkic languages. The contributors represent academic institutions from Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, Poland, Russia (Moscow), the United States, and Türkiye. Of the ten articles, four are in English, four in Kazakh, and two in Russian; the review article is presented in Russian.

The historical and cultural section opens with the article *The Mausoleums of Medieval Sygnak* (Kazakh) by archaeologists M. Bakhtybayev, S. Murgabayev, B. Sizdikov, and K. Arynov from Turkistan. The study of medieval settlements such as Sauran, Sarayshyk, Otrar, and Sygnak is essential for understanding the stages of historical development in Kazakhstan and other Central Asian countries. Many of these cities were major historical and cultural centers. The authors of the article argue that between the 13th and 15th centuries, the Sygnak settlement, located in the Syr Darya River basin, was one such political, spiritual, and commercial center. Later, the city became the capital of the White Horde (Ulus), which was part of the Golden Horde, as well as of the Abulkhair Khanate and the Kazakh Khanate. Ancient Sygnak was renowned for its mausoleums – burial sites of rulers, spiritual leaders, and notable figures. Therefore, the authors of the article, relying on modern archaeological methods such as radiocarbon analysis, provide dating and determine the chronological framework of the ancient mausoleums of the Sygnak settlement.

The article by Doctor of Historical Sciences, Professor M. Yeleuov and his team (A.A. Moldakhmet, M.I. Zhusupnazar), titled *Medieval Aktobe: between legend and reality* (in Kazakh), integrates archaeological research with Kazakh folklore. It is dedicated to the medieval settlement of Aktobe, whose excavations provide evidence for folkloric narratives. In folk traditions, Aktobe is described as an enlightened settlement, a center of culture, craftsmanship, and education. Modern archaeological excavations of the site, conducted by the aforementioned authors, confirm these steppe legends. This once again proves that during the medieval period, nomadic civilization coexisted with a sedentary, agricultural cultural tradition in the life of the Kazakhs and other Turkic peoples.

The article *Stone Sculptures Depicting Umai (Katun) in Kyrgyzstan* by scholars K. Tabaldyev, T. Abdiev (Kyrgyz Republic) explores female stone statues found in Kazakhstan and Kyrgyzstan. Since ancient times, Turkic peoples across the territory of the Eurasian Steppe have valued and respected women, erecting monuments in their honor – an important fact that dispels the myth of the supposedly barbaric attitude of nomadic societies toward women and their alleged lack of rights. The Turks erected stone female sculptures in honor of the goddess Umai, princesses and queens (*katun*), and even common women. These sculptures were quite diverse in style, clothing, adornments, and headdresses. The article by K. Tabaldyev, T. Abdiev is dedicated to the analysis of a sculpture featuring a "three-horned headdress," depicting either a katun (queen), shamaness, or the goddess Umai. The authors also found three-horned symbols on other artifacts such as coins, bone plaques, and stones.

Two articles are devoted to historical studies. The historiographical article by A. Sh. Makhayeva and T. Maratuly, titled *Sh. Marjani's Contribution to the Historiography of the Qarakhanid State* (Kazakh), examines the contributions of Tatar historian Sh. Marjani to the study of the Karakhanid state in Central Asia at the turn of the 10th-12th centuries. The authors argue that Marjani's works should be regarded as key sources for the history of the Karakhanids.

Polish scholar Tadeusz Kopyś contributes the article *Early Medieval Hungary – between East and West* (English), which explores the migration of the Hungarians from East to West and their evolving sociopolitical identity in the West. The author analyzes the dual tendency of the Hungarian people to retain their Eastern roots, national identity and unique culture while also adapting to new Western sociocultural conditions. The article addresses the complexities of this duality and the Hungarians' historical role as a bridge between East and West, emphasizing their loyalty to Turanist ideals and their Eastern heritage.

The textological section features an article by Almaty-based scholars A.M. Nurbayeva, R.K. Zhetibay, Y.T. Ospanov, A.A. Naimanbayev titled *Female demonic figures in Turkic mythology: the role and symbolism of Zhalmayyz Kempir, Albasty, Zhezyrnakh, Myster Kempir, and Kuldyrgysh*. The article is notable for its advanced conceptual framework and integrative methodology, including structural-semiotic, gender, cultural-anthropological, mythopoetic, historical-typological, and comparative approaches. The article provides an in-depth analysis of mythological female figures in Turkic (Kazakh) culture, drawn from narrative folklore and literary texts, and compares them with similar representations in Slavic culture. The authors of the article attempt to reveal the universality of mythopoetic consciousness, arguing that mythopoetic traditions remain highly resilient in contemporary culture, as “they are reinterpreted in cinema, literature, and digital folklore, where they continue to serve as bearers of sacred knowledge, initiators of heroic trials, and mediators between worlds”.

The Turkic languages section of this TSJ issue features four articles, three of which are written in English. In terms of subject matter, the articles reflect both the diachronic and synchronic development of Turkic languages. Three articles are devoted to the analysis of the language of written monuments. Of particular interest is the article by Z. Temirgazina and O. Andrushchenko, *Semantic and grammatical connections of the ancient Turkic word ačïγ with the vocabulary of the Kazakh language* (in English). The article offers a comprehensive comparative-semantic analysis of the deverbal noun ačïγ as it appears in medieval texts and in the modern Kazakh language. In Proto-Turkic and Old Turkic, syncretic verbal and nominal stems (e.g., ok, toj, coj, etc.) are well-known and extensively studied. The authors argue for the syncretic nature of affixal morphemes – particularly in nouns derived from verbs – since derivative words could share morphological characteristics of both nouns and adjectives. Moreover, derivational and inflectional affixes were only weakly differentiated. The authors' main contribution lies in their exposition of the polysemy and lexical-semantic variants (LSVs) of the base verb ač, the LSVs of the derivative noun ačïγ, and their semantic transformations in contemporary Kazakh. The diachronic and synchronic polysemy of both the base and derivative forms is illustrated with tables and diagrams.

Semantic transformations between historical and modern linguistic units are also addressed in the article by K.K. Kenzhalin and A.S. Zinedina, *Valency of the verb ‘ayt’ in the text of the monument ‘Gulistan bit turki’* (Kazakh). Employing modern actant-semantic models, the authors analyze the valency of the verb ayt in the medieval literary monument *Gulistan bit-Turki*. It turned out that the verb ayt had much broader semantic and syntactic functions in the medieval Turkic language than in modern Kazakh. Thus, a narrowing of the semantics of this specific verb over the historical development has been identified, which can be extrapolated to broader changes in verbal semantics as a whole.

Two articles focus on issues related to modern Turkic languages. In particular, the article by N. Buketova, A. Aratayeva, and A. Amrenova, *The Evolutionary Process of Root Morphemes into Relic Morphemes in the Kazakh Language* (in English), addresses problems related to the structure of Turkic words, including Kazakh. Meanwhile, the article by Z.B. Kulmanova from

the United States, titled *Linguosynergetic features of the concepts of 'Blessing' and 'Curse'* (in English), applies conceptual-semantic theories to analyze emotive lexemes.

The issue concludes with a review article (in Russian) by M. Khabdulina, A. Sviridov, and T. Koshman, titled *To the Origins of Kazakhstan's National History*, which assesses A.S. Ganiyeva's monograph *A Century of Archaeology in the Scholarly Legacy of K.A. Akishev (Proceedings of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology, Vol VII. Monograph. Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, 2024. 216 pp.)*. The monograph was written in honor of the 100th anniversary of K.A. Akishev and is of interest to archaeologists, historians, cultural scholars, and turkologists – scholars in the humanities. It presents the key stages in the development of Kazakhstani archaeology in the 20th century, fragments of Akishev's biography, and the scientific contributions of Kemal Akishev, one of the most prominent archaeologists of Central Asia. K. Akishev, a scholar and archaeologist, brought lasting fame to the Republic of Kazakhstan through his discovery and research of the Golden Saka Warrior.

N.G. Shaimerdinova
Doctor of Philology, Professor
Deputy Editor of *Turkic Studies Journal*

Редакциядан

Turkic Studies Journal (TSJ) журналының 2025 жылғы екінші санында ортағасырлық қалалар мен тас мүсіндерге, ортағасырлық мемлекет тарихы мен мажарлар тарихына, түркі мифологиялық бейнелеріне, жазба ескерткіштер тілі мен қазіргі түркі тілдерінің мәселелеріне арналған кең ауқымды тақырыптарды қамтитын мақалалар жарияланды. Бұл санда Қазақстан, Қырғыз Республикасы, Польша, Ресей (Мәскеу), АҚШ және Түркия елдері авторларының еңбектері ұсынылған. 10 мақаланың 4-еуі ағылшын тілінде, 4-еуі қазақ тілінде және 2-еуі орыс тілінде жазылған; шолу рецензиясы орыс тілінде берілген.

Тарихи-мәдени айдар түркістандық археологтар М. Бахтыбаев, С. Мургабаев, Б.Сиздинов және Қ. Арыновтың «*Ортағасырлық Сығанақ қаласының кесенелері*» атты мақаласымен (қаз.) басталады. Қазақстандағы ортағасырлық Сауран, Сарайшық, Отырар, Сығанақ сынды көне қалаларды зерттеу Қазақстан Республикасы мен Орталық Азияның өзге де елдерінің тарихи дамуының кезеңдерін түсіну үшін маңызды әрі қажет. Бұл қалалардың көпшілігі ірі тарихи-мәдени орталықтар болған. Мақала авторлары XIII–XV ғасырларда Сырдария өзенінің бойындағы Сығанақ қаласы сол кезеңдегі саяси, рухани және сауда орталықтарының бірі болғанын айтады; кейін бұл қала Алтын Орданың құрамына кірген Ақ Орданың, сондай-ақ Әбілқайыр хандығы мен Қазақ хандығының да астанасы болған. Ежелгі Сығанақ билеушілердің, рухани көсемдер мен танымал тұлғалардың кесенелерімен (жерлеу орындарымен) даңқы жайылған. Сол себепті мақала авторлары радиокөміртекті талдау тәсілі секілді заманауи археологиялық әдістерді пайдалана отырып, Сығанақ қаласындағы көне кесенелердің мерзімделуін және хронологиялық шектерін анықтап, талдау жасайды.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор М. Елеуов пен оның әріптестерінің (А.А. Молдахмет, М.И. Жүсіпназар) «*Ортағасырлық Ақтөбе: аңыз бен ақиқат*» атты мақаласы (қаз.) археология мен қазақ фольклоры тоғысында жазылып, көне көмбелері фольклорлық мәліметтерді растайтын ортағасырлық Ақтөбе қалашығына арналған. Халық аңыздарында Ақтөбе ағартушылық қоныс, мәдениет, қолөнер және білім ордасы ретінде сипатталады. Аталған авторлар жүргізген қазіргі археологиялық қазбалар осы дала аңыздарының шынайылығын тиянақтайды. Бұл ортағасырлық кезеңде қазақтар мен басқа да түркі халықтарының мәдениетінде көшпенді өркениет пен отырықшылыққа негізделген егіншілік өркениеттің қатар өмір сүргенін тағы бір мәрте дәлелдейді.

Қырғыз Республикасының ғалымдары К. Табалдыев пен Т. Абдиевтің «*Қырғызстанның Ұмай//катун бейнесіндегі тас мүсіндері*» атты мақаласы (орысша) Қазақстан мен Қырғызстан аумағындағы әйел бейнесіндегі тас мүсіндерді зерттеуге арналған. Түркі халықтары ежелден бастап Далалық Еуразияның бүкіл аумағында әйелдерді құрметтеп, оларға ескерткіш орнатқан; бұл көшпенді халықтардың әйелге қатысты тағылық көзқарас ұстанғаны, олардың құқықсыз болғаны туралы мифті жоққа шығарады. Түркілер тас әйел мүсіндерді Ұмайға, ханшайымдар мен патшайымдарға (хатун), тіпті қарапайым әйелдерге арнап қойған. Бұл мүсіндер бейнелеу мәнері, киімі, әшекейлері мен бас киімдері жағынан алуан түрлі болған. К. Табалдыев пен Т. Абдиевтің мақаласы хатунды, шаманды немесе Ұмайды бейнелеуі мүмкін «үш мүйізді бас киім» киген мүсінді талдауға арналған. Мақала авторлары үш мүйізді таңбаларды өзге заттардан да – тиындардан, сүйектен жасалған табақшалардан, тастардан тапқан.

Екі мақала тарихи тақырыпқа арналған. Солардың бірі – деректанулық сипаттағы А.Ш. Махаева мен Т. Маратұлының «*Қарахан мемлекетінің тарихнамасында Ш.Маржанидің алатын орны*» атты мақаласында (қаз.) татар тарихшысы Ш. Маржанидің X–XII ғасырлар

тоғысындағы Орталық Азиядағы түркілік Қарахан мемлекетіне қатысты зерттеулердегі рөлі ашып көрсетіледі. Мақала авторлары Ш. Маржанидің еңбектерін Қарахан әулеті тарихына қатысты маңызды дереккөздердің қатарына жатқызу керек деп есептейді.

Поляк профессоры *Tadeusz Koryuś*тің «*Early Medieval Hungary – between East and West*» («Мажарстан: Шығыс пен Батыс тоғысындағы болмысы») атты мақаласы (ағылш.) мажарлардың тарихына, олардың шығыстан батысқа көшуіне және Батыстағы әлеуметтік-саяси мәртебесін айқындауына арналған. Ғасырлар бойы мажарлар екі бағытты ұстанды: бір жағынан, өздерінің шығыстық тамырларын, ұлттық бірегейлігі мен ерекше мәдениетін сақтау, екінші жағынан – жаңа әлеуметтік, географиялық және мәдени жағдайларға бейімделу. Мақала авторы осы дуализмнің күрделі сипатын және мажарлардың тұраншылдық идеяларына адал бола отырып, шығыстық бастауын ұмытпай, Шығыс пен Батыстың арасындағы дәнекер болуға талпынысын ашады.

Мәтінтану бөлімінде А.М. Нұрбаева, Р.Қ. Жетібай, Е.Т. Оспанов, А.А. Найманбаев сынды алматылық зерттеушілердің «*Женские демонические образы в тюркской мифологии: роль и символика Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір и Күлдіргіш*» («Түркі мифологиясындағы демондық әйел бейнелері: Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір және Күлдіргіштің рөлі мен символикасы») атты мақаласы ұсынылған. Бұл мақала ғылыми-ұғымдық аппаратының жоғары деңгейімен, интегративті әдістемені: құрылымдық-семиотикалық және гендерлік талдау, мәдени-антропологиялық тәсіл мен мифтік-поэтикалық талдау, тарихи-типологиялық және салыстырмалы әдістерді қолдануымен ерекшеленеді. Мақалада түркі (қазақ) мәдениетіндегі мифологиялық әйел бейнелеріне терең талдау жасалған. Бұл бейнелер нарративтік фольклорлық-әдеби мәтіндерден алынған және славян мәдениетіндегі ұқсас бейнелермен салыстырылады. Авторлар адамзаттың мифопоэтикалық санасының әмбебаптығын ашуға тырыса отырып, қазіргі заман мәдениетінде мифопоэтикалық дәстүрлер әлі де берік сақталғанын алға тартады, себебі «олар кино, әдебиет, интернет-фольклор сияқты салаларда жаңаша көрініс тауып, киелі білімнің тасымалшысы, қаһармандардың сынақшысы және әлемдер арасындағы дәнекерші ретінде қызметін жалғастырып отыр».

TSJ журналының екінші санында түркі тілдері бөліміне төрт мақала енген, олардың үшеуі ағылшын тілінде жазылған. Мазмұны жағынан бұл мақалалар түркі тілдерінің диахрондық және синхрондық дамуын көрсетеді. Жазба ескерткіштер тілін талдауға үш мақала арналған. Z. Temirgazina мен O. Andruchshenko әзірлеген «*Semantic and grammatical connections of the ancient Turkic word ačï with the vocabulary of the Kazakh language*» («Көне түркілік *ačï* сөзінің қазақ тілі лексикасымен семантикалық-грамматикалық байланыстары») атты мақала (ағылш.) ерекше назар аударуға тұрарлық. Мақалада ортағасырлық ескерткіштер мәтіндеріндегі және қазіргі қазақ тіліндегі *ačï* туынды есіміне кең салыстырмалы-семантикалық талдау жасалған. Ілкітүркі және ескі түркі тілдерінде синкретті етістік және есім негіздері (*ok, toj, coj* және т.б.) белгілі әрі жеткілікті зерттелген. Мақала авторлары етістіктен жасалған есімдердің синкреттік жұрнақтық морфемалары туралы пікір айтады, өйткені мұндай туынды сөздер зат есім мен сын есімнің бірдей морфологиялық сипаттарына ие бола алған; одан бөлек, туынды және формант аффикстері арасындағы шекара айқын болмаған. Қарастырылған *ač* етістігінің көп мағыналылығын, оның лексикалық-семантикалық нұсқаларын (ЛСН), сондай-ақ одан туындаған *ačï* есімінің ЛСН-ларын ашып, қазіргі қазақ тіліндегі семантикалық өзгерістерін көрсете білуі авторлардың лайықты еңбегі болып табылады. Туындатушы және туынды сөздердің диахрондық және синхрондық көп мағыналылығы кестелер мен сызбалар арқылы берілген.

Тарихи және қазіргі тілдік бірліктер арасындағы семантикалық трансформациялар К.К. Кенжалин мен А.С. Зинединаның «Гүлістан бит түркі» ескерткіші мәтіндегі «айт» етістігінің валенттілігі» атты мақаласында (қаз.) да қарастырылған. Мақала авторлары қазіргі актанттық-семантикалық құрылымдарды пайдалана отырып, «айт» етістігінің сөйлемдегі, атап айтқанда, ортағасырлық «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі семантикалық валенттілігін анықтайды. Нәтижесінде «айт» етістігінің ортағасырлық түркі тілінде қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда әлдеқайда кең мағыналық және синтаксистік мүмкіндіктерге ие болғаны анықталды. Осылайша, тарихи даму барысында аталған етістіктің семантикалық ауқымының тарылғаны нақтыланып, бұл нәрсені жалпы етістік семантикасының өзгерісі ретінде экстраполяциялауға болатыны көрінді.

Екі мақала қазіргі түркі тілдерінің мәселелеріне арналған. Атап айтқанда, N.Buketova, A. Aratayeva, A. Amrenova авторлығымен жазылған «*The Evolutionary Process of Root Morphemes into Relic Morphemes in the Kazakh Language*» («Қазақ тіліндегі түбір морфемалардың реликтке айналу процесі») атты мақалада (ағылш.) түркі (соның ішінде қазақ) сөзінің құрылымдық мәселелері қарастырылады, ал АҚШ-тық Z.B. Kulmanova әзірлеген «*Linguosynergetic features of the concepts of “blessing” and “curse”*» (««Алғыс» пен «қарғыс» концептілерінің лингвосинергетикалық ерекшеліктері») атты мақалада (ағыл.) қазіргі концептуалды-семантикалық теориялар негізінде эмоцияны білдіретін лексемалар талданады.

Журналдың екінші нөмірін А.С. Ганиеваның «К.А. Ақышевтың ғылыми мұрасындағы археология ғасыры» (Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының еңбектері. VII том. Монография. Алматы: А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2024. 216 б.) атты монографиясын талдаған қазақстандық және ресейлік ғалымдар М.К. Хабдулина, А.Н. Свиридов, Т.В. Кошманның «Қазақстан ұлттық тарихының бастауына» атты шолу рецензиясы (орысша) аяқтайды. Монография К.А. Ақышевтың 100 жылдық мерейтойына орай жазылған және гуманитарлық сала мамандары – археологтар, тарихшылар, мәдениеттанушылар, түркітанушылар үшін қызықты. Онда XX ғасырдағы қазақстандық археология дамуының негізгі кезеңдері, Орталық Азияның танымал археологтарының бірі Кемел Ақышевтың өмірбаяндық деректері және ғылыми қызметі баяндалған. К.Ақышев Қазақстан Республикасының даңқын ғасырларға жеткізетін сақ жауынгері – «Алтын адамды» тауып, зерттеген археолог-ғалым ретінде әйгілі.

Н.Ғ. Шаймердинова,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
***Turkic Studies Journal* редакторының орынбасары**

От редакции

Во втором номере *Turkic Studies Journal* (TSJ) за 2025 год опубликованы статьи с широким спектром тем, посвященных средневековым городищам и каменным изваяниям, истории средневекового государства и истории венгров, тюркским мифологическим образам, языку письменных памятников и проблемам современных тюркских языков. В номере представлены авторы из Казахстана, Кыргызской Республики, Польши, России (Москва), США и Турции. Из 10 статей 4 статьи на английском языке, 4 – на казахском и 2 – на русском; обзорная рецензия дана на русском языке.

Историко-культурный раздел номера начинается со статьи археологов из Туркестана М.Бахтыбаева, С.Мургабаева, Б. Сиздикова и К.Арынова «*Ортағасырлық Сығанақ қаласының кесенелері*» (каз.). Изучение истории средневековых городищ Казахстана, таких, как Сауран, Сарайшык, Отрар, Сыганак, важно и необходимо для понимания этапов исторического развития Республики Казахстан и других стран Центральной Азии. Многие из этих городов были важнейшими историко-культурными центрами. Авторы статьи утверждают, что в XIII-XV вв городище Сыганак, в бассейне реки Сырдарьи, был одним из таких политических, духовных и торговых центров, позже город стал столицей Улуса Белая Орда, входившего в состав Золотой Орды, а также ханства Абулхаира и Казахского ханства. Древний Сыганак славился своими мавзолеями (захоронениями) правителей, духовных лидеров, известных личностей. Поэтому авторы статьи, используя современные археологические методы, такие, как радиоуглеродный анализ, дают анализ датировки и хронологических границ древних мавзолеев городища Сыганак.

Статья доктора исторических наук, профессора М. Елеуова и его команды (А.А.Молдахмет, М.И. Жүсіпназар) «*Ортағасырлық Ақтөбе: аңыз бен ақиқат*» (каз.) написана на стыке археологии и казахского фольклора, и посвящена она средневековому городищу Актөбе, раскопки которого верифицируют фольклорные данные. В народных преданиях Актөбе отмечается как просвещенное поселение, центр культуры, ремесленничества и образования. Современные археологические раскопки городища, проведенные указанными авторами, подтверждают эти степные легенды. Тем самым еще раз доказывается, что в эпоху средневековья в культуре казахов и других тюркских народов кочевая цивилизация сосуществовала с оседло-культурной, земледельческой.

Статья ученых из Кыргызской Республики К. Табалдыева Т. Абдиева «*О каменных изваяниях Кыргызстана в образе Умай//катун*» посвящена изучению женских каменных изваяний на территории Казахстана и Кыргызстана. Тюркские народы издревле по всей территории Степной Евразии, ценя и уважая женщин, ставили им памятники, что развеивает миф о варварском отношении кочевых народов к женщине, ее бесправном положении. Тюрки возводили каменные женские скульптуры в честь богини Умай, принцесс и цариц (катун) и даже простолюдинок. Эти скульптуры были весьма разнообразны по стилю изваяния, одежде, украшениям, головным уборам. Статья К.Табалдыева, Т. Абдиева посвящена анализу скульптуры в «трехроговом головном уборе», запечатлевшей либо катун, либо шаманку, либо Умай. Трехроговые символы были найдены авторами статьи и на других предметах: монетах, костяной пластине, камнях.

Две статьи посвящены исторической теме. В одной из них, источниковедческой, А.Ш.Махаева, Т. Маратулы «*Қарахан мемлекетінің тарихнамасында Ш.Маржанидің алатын орны*» (каз.) раскрывается роль татарского историка Ш. Марджани в

исследовании тюркского Караханидского государства в Центральной Азии на рубеже X-XII веков. Авторы статьи считают, что труды Ш. Марджани следует отнести к одним из важных источников по истории Караханидов.

Статья «Early Medieval Hungary – between East and West» (англ.) польского профессора *Tadeusz Koryś* посвящена истории венгров, их миграции с востока на запад и определения своего социополитического статуса на Западе. На протяжении столетий венгры придерживались двух тенденций: с одной стороны, сохранение своих восточных истоков, национальной идентичности и уникальной культуры, с другой – адаптация к новым социальным, ареальным и культурным условиям. Автор статьи раскрывает сложные перипетии этого дуализма и попытку венгров быть буфером между Востоком и Западом, будучи верными идеям туранства и не забывая свои восточные корни.

Раздел текстологии представлен статьей алматинских ученых, таких, как А.М. Нурбаева, Р.К. Жетібай, Е.Т. Оспанов, А.А. Найманбаев, на тему «Женские демонические образы в тюркской мифологии: роль и символика Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстанкемпір и Күлдіргіш». Статья привлекает высоким научно-понятийным аппаратом, использованием интегративной методологии: структурно-семиотический и гендерный анализ, культурно-антропологический подход и мифопоэтический анализ, историко-типологический и компаративный методы. В статье дается глубокий анализ мифологических женских образов в тюркской (казахской) культуре. Эти образы взяты из нарративных фольклорно-литературных текстов и сопоставляются с подобными образами в славянской культуре. Авторы статьи пытаются раскрыть универсальность мифопоэтического сознания человека, утверждая, что в современной культуре мифопоэтические традиции весьма устойчивы, ибо «они находят новое воплощение в кино, литературе, интернет-фольклоре, где продолжают выполнять функцию носителей сакрального знания, испытателей героев и проводников между мирами».

Во втором номере TSJ раздел тюркских языков представляют четыре статьи, три из которых написаны на английском языке. По своей проблематике статьи демонстрируют как диахроническое, так и синхроническое развитие тюркских языков. Анализ языка письменных памятников посвящены три статьи. Примечательна статья Z. Temirgazina, O. Andruchshenko «*Semantic and grammatical connections of the ancient Turkic word ačïŷ with the vocabulary of the Kazakh language*» (англ.). В статье сделан обширный сравнительно-семантический анализ отглагольного производного имени *ačïŷ* в текстах памятниках средневековья и современном казахском языке. В пратюркском и древнетюркском языках известны и достаточно исследованы синкретичные глагольные и именные основы (*ok, toj, soj* и т.д.). Авторы статьи утверждают мысль о синкретичности аффиксальных морфем, в частности, имен, образованных от глагола, поскольку производные слова могли иметь одни и те же морфологические характеристики и существительного, и прилагательного; более того, слабо различались словообразовательные и формо-образующие аффиксы. Заслуга авторов статьи в том, что они раскрыли многозначность, лексико-семантические варианты (ЛСВ) производящего глагола *ač*, ЛСВ производных имен *ačïŷ*, а также рассмотрели семантические трансформации слова в современном казахском языке. Многозначность производящего и производного слов в диахронии и синхронии иллюстрируются таблицами и схемами.

Семантические трансформации между историческими и современными языковыми единицами рассмотрены и в статье К.К. Кенжалина, А.С. Зинединой «*Гүлістан бит түркі» ескерткіші мәтініндегі «айт» етістігінің валенттілігі*» (каз.). Используя совре-

менные актантно-семантические структуры, авторы статьи определяют семантическую валентность глагола *ajt* в предложении, в частности, в средневековом памятнике «Гулистан бит тюрки». Оказалось, что глагол «айт» имел гораздо более широкие смысловые и синтаксические возможности в средневековом тюркском языке, чем в современном казахском языке. Таким образом, установлено сужение семантики конкретного глагола в процессе исторического развития, что можно экстраполировать на изменение глагольной семантики в целом.

Две статьи посвящены вопросам современных тюркских языков, в частности, в статье N. Buketova, A. Aratayeva, A. Amrenova «*The Evolutionary Process of Root Morphemes into Relic Morphemes in the Kazakh Language*» (англ.) освещаются проблемы структуры тюркского (в т.ч. казахского) слова, а в статье Z.B. Kulmanova из США на тему «*Linguosynergetic features of the concepts of “blessing” and “curse”*» (англ.) анализируются лексемно-эмотивы с использованием современных концептуально-семантических теорий.

Завершает второй номер журнала обзорная рецензия казахстанских и российских ученых М.К. Хабдулиной А.Н. Свиридова, Т.В. Кошман «К истокам национальной истории Казахстана» (рус.) на монографию А.С. Ганиевой «*Век археологии в научном наследии К.А.Акишева*». Труды Института археологии им. А.Х. Маргулана. Т. VII. Монография. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. 216 с. Монография написана в честь 100-летнего юбилея К.А.Акишева и интересна для археологов, историков, культурологов, тюркологов – гуманитариев. В монографии изложены основные вехи развития казахстанской археологии XX века, фрагменты биографии, а также научная деятельность Кималия Акишева, одного из известных археологов Центральной Азии. К.Акишев, ученый-археолог, открытие и исследования Золотого сакского воина, на века прославили Республику Казахстан.

Н.Г. Шаймердинова,
доктор филологических наук, профессор;
заместитель редактора *Turkic Studies Journal*

HISTORICAL-CULTURAL FIELD/ ТАРИХИ-МӘДЕНИ БАҒЫТ/
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

*Medieval History (Archeology)/ Ортағасырлық тарих (археология)/
Средневековая история (археология)*

Article

Ортағасырлық Сығанақ қаласының кесенелері¹

М. Бахтыбаев^a, *С. Мургабаев^b, Б. Сиздигов^c, Қ. Арынов^d

^aҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
Археология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz)

^bҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
Археология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz). * Байланыс үшін автор: sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz

^cҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
Археология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

^dӘл-Фараби атындағы Қазақ Ұлтық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kuanyshe.arynov@ayu.edu.kz)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Сығанақ,
ортағасырлық
қала, кесене,
сәулет
ескерткіші,
жерлеу
дәстүрі, қыш
қаптама, қазба,
кесік, қорым,
археология.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-26-43>

Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысында орналасқан ортағасырлық некрополдерді зерттеу археология ғылымының назарынан тыс қалмаған. XX ғ. осы өңірдегі кесенелерде ізденіс жұмыстарын В.А. Каллаур, А.Ю. Якубовский, С.П. Толстов, С.Е. Ажигали, К.М. Байпақов, М. Елеуов, С.Ж. Жолдасбаевтар жүргізіп, зерттеген. Соңғы жылдары ортағасырлық Сығанақ қаласындағы архитектуралық ескерткіштерде жүргізілген зерттеулер кесенелердің планиграфиялық, конструкциялық және сәулеттік безендірілуінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Ортағасырлық жазба деректерде «кесенелі қала» деген атпен белгілі Сығанақ – Сырдарияның орта ағысында орналасқан ірі саяси, рухани және сауда орталығы, ал XIII-XV ғғ. Ұлық Ұлыс (Алтын Орда) құрамына кірген Ақ Орда ұлысы, Әбілқайыр хандығы мен Қазақ хандығының астанасы болған. Сондықтан осы жерде жергілікті билеушілер, дін өкілдері, белгілі тұлғалар мен игі жақсылардың жерленуі, олардың басына зәулім кесенелер тұрғызу заңды құбылыс болып табылады.

Мақала ортағасырлық Сығанақ қаласының негізгі қамалының сыртында орналасқан, әр кезеңде жүргізілген, жалпы саны жеті

¹Мақала №AP26104363 «Ортағасырлық Сығанақ қаласының некрополінде кешенді археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу» атты ғылыми жоба аясында дайындалған.

кесененің мерзімдік шекаралары мен құрылыстардың архитектуралық сипаттамасы, оның жоспары, өлшемдері және ерекшеліктерін талдау мәселесіне арналған. Зерттеу барысында бастапқы деректанулық өңдеу – толық сипаттау және деректерді жүйелеу жұмыстары атқарылды. Кесенелер күйдірілген кірпіштен тұрғызылған (тек қана №4 кесененің ішкі бөлігі қам кірпіштен қаланған), сырты өрнектелген терракоталық және бояулы қаптама қыштармен безендірілген порталды-күмбезді ғимараттар болып табылады. №1, №3, №5, №7 кесенелерде мүрделер сағана-цисталар мен қабір шұңқырларда, ал №4 және №6 кесенелерде әулеттік сағанада жерленген. Мәйіттердің барлығы мұсылмандық жерлеу рәсімін сақтай отырып қойылған, №3, №4, №5, №6, №7 кесенелерде солтүстік-батыс, оңтүстік-шығыс бағытта, ал №1 кесенеде – солтүстік-оңтүстік бағытта шалқасынан жатқызылған. №3, №5, №7 кесенелердегі жерлеу орындарында табылған темір шегелер мен ағаш бөлшектері мәйіттердің ағаш табыттарда жерленген болуы мүмкін екендігін көрсетеді.

Зерттеу радиокөміртекті талдау нәтижелерімен үйлестіре отырып, кесенелер құрылысының сәулеттік ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізіп, кесенелер құрылысының хронологиялық шекарасын белгілеуге мүмкіндік берді. №5 кесене XIV ғ. екінші жартысы, №6 кесене XV ғ. бірінші жартысы, №7 кесене XIV ғ. бірінші жартысымен, №1, №3 кесенелер XIV ғ., №4 кесене XIV-XV ғғ. мерзімделінеді.

М. Bakhtybayev^a

*^aResearch Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International
Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz)*

***S. Murgabayev^b**

*^bResearch Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International
Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(E-mail: sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz)*

**Corresponding author: sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz*

В. Sizdikov^c

*^cResearch Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International
Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)*

Received 20 April 2025. Revised 20 April 2025. Accepted 14 May 2025. Available online 30 June 2025.

Дәйексөз үшін: Л.М. Бахтыбаев, С. Мургабаев, Б. Сиздигов, Қ. Арынов Ортағасырлық Сығанақ қаласының кесенелері // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 2. 26-43 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-26-43>

For citation: M. Bakhtybayev, S. Murgabayev, B. Sizdikov, K. Arynov The Mausoleums of Medieval Syganak // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 26-43. DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-26-43>

K. Arynov^d

*^dal-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kuanysh.arynov@ayu.edu.kz)*

The Mausoleums of Medieval Syganak

Abstract. The study of medieval necropolises in the middle and lower reaches of the Syr Darya River has long been a central focus of archaeological research. In the 20th century, the region's mausoleums in the region were investigated by scholars including V.A. Kallaur, A.Yu. Yakubovsky, S.P. Tolstov, S.E. Azhigali, K.M. Baipakov, M. Eleuov, and S.Zh. Zholdasbayev. Recent investigations of the architectural monuments of medieval Syganak have revealed unique spatial layouts, structural designs, and decorative elements of its mausoleums.

Syganak, referred to in historical sources as the 'city of mausoleums,' was a major political, spiritual, and commercial center in the middle Syr Darya region. Between the 13th and 15th centuries, it served successively as the capital of the White Horde, a constituent of the Great Ulus (Golden Horde), the Abulkhair Khanate, and the Kazakh Khanate. Unsurprisingly, rulers, spiritual leaders, and prominent figures were buried here, with monumental structures erected over their graves.

This article examines the dating and characteristics of seven mausoleums in medieval Syganak. A comprehensive review of available sources was conducted, including detailed descriptions and systematic data analysis. The mausoleums are portal- domed structures built of fired brick, with the interior walls of Mausoleum No. 4 constructed from adobe. They are decorated with carved terracotta and glazed tiles. Burials in Mausoleums Nos. 1, 3, 5, and 7 were placed in crypts, while Mausoleums Nos. 4 and 6 contained family crypts. Islamic burial rites were observed: the deceased were oriented northwest-southeast in Mausoleums Nos. 3, 4, 5, 6, and 7, and north-south in Mausoleum No. 1. The discovery of iron nails in Mausoleums Nos. 3, 5, and 7 suggests the use of wooden coffins.

The study includes a comparative analysis of the architectural features of the mausoleums, supported by radiocarbon dating. The results establish the following chronological framework: Mausoleum No. 5 dates to the late 14th century; No. 6 to the early 15th century; No. 7 to the early 14th century; Nos. 1 and 3 to the 14th century; and No. 4 to the 14th–15th centuries.

Keywords: Syganak, medieval settlement, mausoleum, architectural monument, burial rite, glazed tiles, excavation, section, necropolis, archaeology.

М. Бахтыбаев

*^aНаучно-исследовательский институт археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан
(E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz)*

***С. Мургабаев**

*^bНаучно-исследовательский институт археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан
(E-mail: sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz)*

*Автор для корреспонденции: sagynbay.murgabayev @ayu.edu.kz

Б. Сиздииков

^cНаучно-исследовательский институт археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан
(E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

К. Арынов

^dКазахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: kuanyshe.arynov@ayu.edu.kz)

Мавзолеи средневекового города Сыганак

Аннотация. Изучение средневековых некрополей среднего и нижнего течения р. Сырдарья всегда было в центре внимания археологической науки. В XX в. мавзолеи этого региона исследовали В.А. Каллаур, А.Ю. Якубовский, С.П. Толстов, С.Е. Ажигали, К.М. Байпаков, М. Елеуов, С.Ж. Жолдасбаев. Исследования архитектурных памятников средневекового Сыганак, проведенные в последние годы, позволили определить своеобразную планиграфию, конструкцию и архитектурный декор мавзолеев. Сыганак, известный из письменных источников как «город-мавзолеев», являлся крупнейшим политическим, духовным и торговым центром в среднем течении реки Сырдарья, в XIII–XV вв. город был столицей Улуса Белая Орда, входившего в состав государства Великий Улус (Золотая Орда), ханства Абулхаира и Казахского ханства. Закономерным является то, что здесь похоронены правители, духовные лидеры и известные личности, над могилами которых возведены монументальные сооружения.

Статья посвящена анализу и вопросам датировки семи мавзолеев средневекового города Сыганак. В ходе исследования был проведен первичный источниковедческий обзор – полное описание и систематизация данных. Мавзолеи представляют собой портално-купольные сооружения, построенные из жженого кирпича, облицованные резной терракотой и глазурованными плитками различных форм. Стены мавзолея №4 имеют комбинированную кладку. В мавзолеях № 1, № 3, № 5, № 7 захоронения произведены в склепах-цистах, а в мавзолеях № 4, № 6 в семейных склепах. Погребения произведены по мусульманскому обряду, в мавзолеях № 3, № 4, № 5, № 6, № 7 погребенные располагались по направлению северо-запад, юго-восток, а в мавзолее №1 по направлению север - юг. Железные гвозди из раскопок в мавзолеях № 3, № 5, № 7 дают основание предполагать, что погребения производились в деревянных гробах.

В исследовании проведен сравнительный анализ архитектурных особенностей конструкции мавзолеев в совокупности с результатами радиоуглеродного анализа. Результаты радиоуглеродного анализа позволили установить хронологические границы возведения мавзолеев. Таким образом, мавзолеев № 5 датируется второй половиной XIV в., мавзолеев № 6 первой половиной XV в., мавзолеев № 7 первой половиной XIV в., мавзолеи № 1, № 3 XIV в., а мавзолеев № 4 датируется XIV-XV вв.

Ключевые слова: Сыганак, средневековое городище, мавзолеев, архитектурный памятник, ритуал захоронения, облицовочная плитка, раскоп, разрез, некрополь, археология.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы бойындағы ортағасырлық ірі орталықтардың бірі ретінде танылған Сығанақ қаласы ерте заманнан-ақ мәдениеті мен экономикасы, қолөнері мен саудасы, егіншілігі мен мал шаруашылығы қатар дамыған Сырдарияның орта ағысындағы маңызды қалалардың бірі болды. Қала XI-XII ғасырларда Қыпшақ хандығының орталығы, XIII-XV ғасырларда Ақ Орданың, XV ғасырдың орта тұсында Әбілқайыр хандығының, XV ғасырдың соңғы ширегі – XVI ғасырдың басында Қазақ хандығының астанасы болған. Ол Сырдарияның орта ағысындағы маңызды орталықтардың бірі болғандықтан, XIV-XVII ғасырлар аралығында аймақты билеген хандар мен сұлтандардың, атақты ғұламалар мен тұлғалардың қала маңындағы қорымда жерленгендігі белгілі (Kozha et al., 2021: 900-901). Париждегі қолжазбаларды зерттеген жапондық ғалым Х. Нагаминэ «Сығанақ қаласында XIV-XVII ғасырлар аралығында көптеген хандар мен сұлтандардың жерленгендігін, бұл қаланың «кесенелер қаласы» ретінде танылғандығын» өз еңбегінде баяндайды. Сонымен қатар қалада жерленген бабаларының қорымын қайтару үшін Орыс ханның ұрпақтары Шайбанилер әулетімен XV ғасырдың соңына дейін күресіп, қаланы өз қарамағына алғандығы жайында деректер келтіреді (Нагаминэ, 2020: 533-551). Бұл деректерден XIV-XVII ғасырларда қала маңында көптеген хандар мен сұлтандардың жерленгендігін негізге ала отырып, қаланың Сырдарияның орта ағысындағы қасиетті, рухани орталықтардың бірі болғандығын аңғаруға болады.

«Кесене» сөзінің түркі және кавказ халықтарында әртүрлі нұсқалары кездеседі. Мәселен, ортағасырлық қыпшақтар – «кезене», қарашайлар – «кешене», қырғыздар – «касана», ал ингуштар мен шешендер – «каши» деп атаған. В.В. Радлов «кесене» сөзінің мағынасына алғашқылардың бірі болып талдау жасап, тарихи деректерде кездесетін «кәсәнә» сөзін «кесене» сөзімен баламалап, бұл сөздің «оба үйіндісі» немесе «оба» деген мағынаны білдіретіндігін тілге тиек етеді (Радлов, 1899: 1174). В.В. Бартольд болса «касана», яғни «кесене» сөзіне талдау жасап, бұл сөздің «марқұмның үйі» деген мағынаны білдіретіндігін, оның қазақтар арасында әлі күнге дейін қолданылатындығын баяндай отырып, бұған Сығанақ қаласының маңындағы Төменарық станциясынан 4–5 км қашықтықта орналасқан «Көк кесенені» дәлел ретінде келтіреді. Яғни, «кесене» сөзінің қазақтар арасында осы күнге дейін қолданыста екендігін баяндайды. Сонымен қатар қыпшақ тіліндегі «кезене» сөзі қазақ тілінде өзгеріске ұшырап, «кесене» ретінде қолданысқа енген болуы мүмкін деген тұжырым жасайды (Barthold, 1947: 519). Жоғарыда аты аталған ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып «кесене» сөзінің XIII–XIV ғасырларда қолданысқа еніп, әлі күнге дейін өзгеріске ұшырамағандығы жүргендігі анықталды.

Осы деректерді археологиялық зерттеулер де дәлелдей түседі. Соңғы жылдарда жүргізілген зерттеулер барысында Сығанақ қаласының рабад бөлігінде орналасқан қорымнан 7 кесене және қаладан 10 км оңтүстік-шығыста, Қожамберді ауылының жанында орналасқан қорымда 1 кесене орны зерттелді.

Зерттеудің негізгі мақсаты Сығанақ қаласында орналасқан ортағасырлық кесенелер жайлы деректерді сараптау және ғылыми айналымға енгізу болып табылады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Сығанақ қаласында орналасқан кесенелерді кешенді түрде зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында ғимарат құрылымы мен тарихи-мәдени маңыздылығын ашу үшін археология ғылымының дәстүрлі әдістері қолданылды. Ескерткіштерді жан-жақты

сипаттау, топографиясы мен жоспарын сараптау жұмыстары нысандарды толыққанды зерттеуге мүмкіндік берді. Нысандарды мерзімдеу мақсатында салыстырмалы-типологиялық әдіс қолданылды. Сонымен қатар сағаналарда жерленген адам қаңқаларына антропологиялық зерттеулер жүргізіліп, бұл олардың жынысын, жасын анықтауға мүмкіндік берді.

Кесенелердің салыну мерзімін нақтылау мақсатында радиокөміртекті мерзімдеу әдісі қолданылды. Зерттеулер Single stage accelerator mass spectrometer (SSAMS, NEC, USA), Automated Graphitization Equipment AGE-3 (IonPlus AG) спектрометрiнiң көмегімен Вильнюс қаласында (Литва) орналасқан Физикалық ғылымдар және технологиялар орталығының масс-спектрометрия зертханасында (1 кесте) (Воякин және т.б., 2025: 295-301) және Гебзе қаласында (Түркия) орналасқан «TÜBİTAK MARMARA» зерттеу орталығының зертханасында «National Electrostatics Corporation, Model 3SDH-1 (UAMS)» қондырғысының көмегімен жасалынды (2 кесте).

Ортағасырлық Сығанақ қаласы Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы, Сунақата ауылынан 2 км батыста, Самара-Ташкент тас жолының оң жағында орналасқан.

1-кесте – Кесене №1,4,5. Радиокөміртекті мерзімдеу нәтижелері

Үлгі	Зертханалық нөмірі	C14 жасы, калибрленбеген, жыл бұрын	pMC (қазіргі көміртектің пайыздық көрсеткіші)
Sygnak mavz. №1, rog. № 13	FTMC-UP42-3	1211 ± 28	86.00 ± 0.30
Sygnak mavz. № 4	FTMC-UP42-2	204 ± 29	97.49 ± 0.36
Sygnak mavz. № 5	FTMC-UP42-4	639 ± 28	92.35 ± 0.32

2-кесте – Кесене №6,7. Радиокөміртекті мерзімдеу нәтижелері.

Зертхананың инвентарлық нөмірі	Экспедицияның инвентарлық нөмірі	C14 жасы	Үлгі түрі	Өлшеу күні
TÜBİTAK-2553	KKT6-K1	588 ± 25	сүйек	16.01.2023
TÜBİTAK-2554	KKT7-A1	786 ± 24	көміртекті материал	16.01.2023

2019 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті мен Халықаралық ортаазиялық зерттеулер институты (Самарқанд қ.) арасында жасалған меморандум негізінде Халықаралық қазақ-өзбек археологиялық экспедициясы (жетекшілері А. Искандерова мен М. Бахтыбаев) № 1 және № 3 кесенелерді қайта зерттеп, № 4 және № 5 кесенелердің орындарын қарастырды. Сонымен қатар, 2022 жылы Сығанақ археологиялық экспедициясы (жетекшісі Б. Сиздилов) № 6 және № 7 кесенелерді зерттеді.

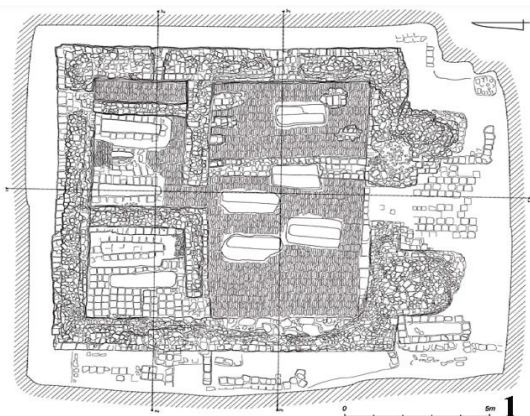
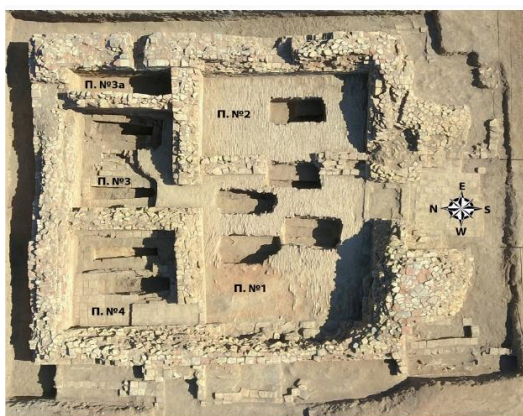
Тақырыптың зерттелу дәрежесі

№ 1 кесене (Шаршы кесене). Кесене Сығанақ қаласының шахристанынан солтүстікке қарай 200 м жерде, рабадаумағында орналасқан. 2003 жылы Ахмет Ясауи университетінің Сығанақ археологиялық экспедициясы (жетекшісі С. Жолдасбаев) батыстан шығысқа қарай созылып жатқан, ұзындығы 78 м, ені 30–33 м, биіктігі 2 м болып келген төбенің орталық бөлігінде қазба салып, № 2, 3, 4 бөлмелер мен № 1 бөлменің солтүстік бөлігін ашты. Тоғыз жерлеу орны анықталды, алайда олар ашылмады (Жолдасбаев, 2004)².

2019 жылы №1 кесенеде қайта зерттеу жұмыстары жүргізіліп, кесене толығымен ашылды (сур. 1, 1). Кесене көлемі 12,0 × 12,3 м, жобасында төртбұрышты болып келген.

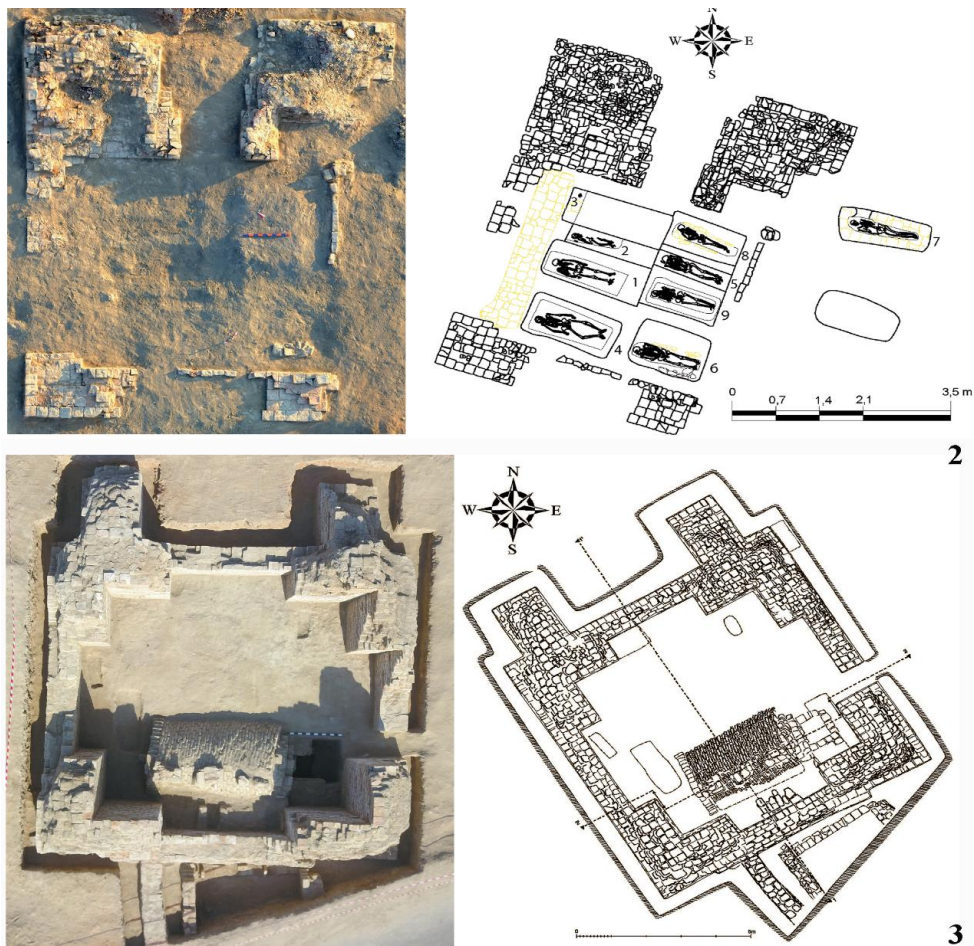
Ал порталын қосқанда, ұзындығы – 14,3 м. Кесененің қабырғалары ірі тастардан қаланған іргетас үстіне тұрғызылған. Кесененің барлық қабырғалары бүтін және сынған күйдірілген кірпіштен көтерілген. Еденіне қырымен тігінен қойылған күйдірілген кірпіштер төселген, көлемдері – 26 × 26 × 5 см. Кесене ішіне кейінгі кезде салынған бөлмеаралық қабырғалар ғимараттын ішін бес бөлмеге бөліп тұр. Бұл ішкі қабырғалар кесененің сыртқы қабырғаларының қаландысымен байланысып тұрған жоқ, яғни кесене алғашында үлкен бір бөлмелі болған. Уақыт өте келе қосалқы ішкі қабырғалар тұрғызылған.

Сыртқы қабырғаларды салу кезінде өлшемі 26 × 26 × 5 см болатын күйдірілген кірпіш пайдаланылған. Сонымен қатар, кейінгі жөндеу жұмыстары жүргізілген кезінде өлшемі 40 × 20 × 5 см, 40 × 20 × 7 см, 30 × 30 × 5 см болатын әртүрлі пішіндегі кірпіштер қолданылған (Бахтыбаев және т.б., 2019: 51-80)³. Қазба барысында 20 жерлеу орны ашылды. Кесене порталы және кіретін есігі оңтүстікте орналасқан. Кесененің № 3, № 4 бөлмелерінде ашылған жерлеу орындарының үстіне күйдірілген кірпіштен төртбұрышты пішіндегі құлпытас белгісі орнатылған.

² Жолдасбаев С., Нурханов Б., Әбсадық Ж., Өтеген Ж., 2004. Сығанақ археологиялық экспедициясының 2004 жылы Жанақорған ауданындағы Сығанақ қаласында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысының есебі. Түркістан. 76 б. / АҒЗО архиві.

³ Бахтыбаев М.М., Искандерова А., Жетибаев К.М., Мургабаев С.С., Арынов К.С., Торежанова Н.Ж., 2019. Отчет о научно-исследовательской работе по итогам 2019 года, выполненной в рамках программы Министерства иностранных дел РК по теме «Археологические исследования некрополя средневекового городища Сыгнак». Туркестан. 231 с. // Архив НИЦ Археологии.

1-сурет. 1 – № 1 кесене; 2 – №3 кесене; 3 – № 4 кесене. Қазбадан кейінгі көрінісі және жоспары (фотосуреттер авторлардыкі, жоспарлар А. Акулов және Д. Захаровтікі).

Мәйіттердің барлығы солтүстіктен оңтүстікке қарай бағытталып, шалқасынан қойылған, екеуі оң жағымен жерленген, бастары солтүстік, жүздері батысқа немесе жоғарыға қаратылған.

№ 2 кесене Сығанақ қаласының шахристанынан шығысқа қарай 150 метр жерде орналасқан. 2011 жылы жүргізілген қазба жұмыстары барысында кесененің жоғарғы бөлігі ашылды. Кейінгі кезеңдегі жерлеу орындарынан көптеп заттар табылуына байланысты зерттеу жұмыстары толық аяқталмады.

№ 3 кесене (Батыс кесене). Кесене Сығанақ қаласының шахристанынан оңтүстік-шығысқа қарай 1,5 км жерде, Ташкент-Самара тас жолынан 150 м солтүстікте орналасқан. 2011 жылы Батыс Қытай–Батыс Еуропа тас жолын салу кезінде кесенеде зерттеу жұмыстары жүргізілді. Кесене орналасқан жердің айналасынан жолды салуға топырақтар алынып, тек кесене орналасқан жерді қалдырған. Қазба барысында кесене қабырғалары ашылып, зерттелді. Көлемі 10×8 м, порталды күмбезді ғимарат. Қабырғалары күйдірілген кірпіштен көтерілген, көлемдері 25×25×5 см. Кесененің порталы солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Есіктің ені – 1,2 м. Кесененің ішкі жағында бес жерлеу орны анықталды, оның екеуі ашылды (Байпаков и др. 2014: 46).

2019 жылы № 3 кесенеде қайта зерттеу жұмыстары жүргізіліп, кесененің ішкі бөлігінен қабір шұңқырлардың орны анықталды. Жерлеу шұңқырларының жоғары бөлігінен оның үстін жабуға арналған күймеген кірпіш фрагменттері табылды. Кесенеден жерлеу шұңқырларына жерленген 7 адам қаңқасы және ғимараттың солтүстік-шығыс бұрышынан толық сақталмаған жас баланың қаңқа сүйегі және кесене сыртында 1 қаңқа ашылды (сур. 1, 2).

Жерлеу орындарының барлығы батыс бағытында қойылған. Жерленген тоғыз адамның бесеуі тік қабырғалы, қарапайым тікбұрышты шұңқырларда, екеуі қабырғасы күйдірілген және күйдірілмеген кірпіштермен қаланған тікбұрышты шұңқырларда, біреуі кесененің сыртында, жер үстінде күйдірілмеген кірпіштен қаланған сағанада жерленген. № 1, 2, 4 жерлеу орындарында ағаш табыттардың қалдықтары мен тот басқан шегелер сақталып қалған (Бахтыбаев және т.б., 2019: 81-98)⁴.

№ 2 және № 4 жерлеу орындарынан бағалы металдардан жасалған әшекейлер – сырғалар, бойтұмар, түймелер және темір бұйымдар табылды.

№ 4 кесене (Батыр ата (Бала әулие) кесенесі). Кесене Сығанақ қаласының солтүстік-шығыс қақпасынан оңтүстік-шығысқа қарай 0,5 км жерде, рабад аймағында орналасқан.

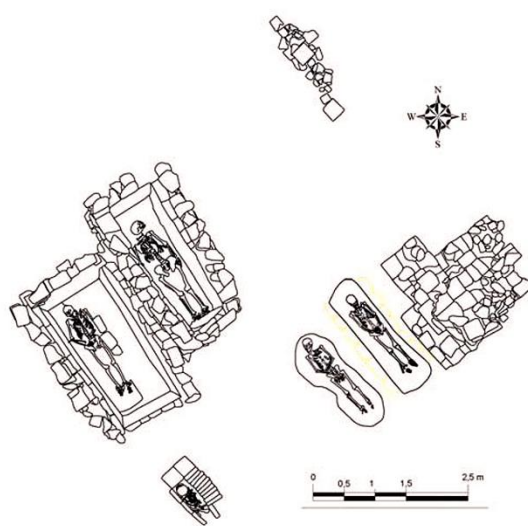
Зерттеу жұмыстары 2019 жылы жүргізілді. Кесене көлемі – 9×9 м, қабырғалары $25 \times 25 \times 5$ см көлемді күйдірілген кірпіштен өрілген. Кесененің порталы солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Негізгі есігінен бөлек, солтүстік-шығыс жағында шағын тағы бір есігі болған; бұл есік кесене ішінде орналасқан сағанаға кіруге арналған (сур. 1, 3). Кесененің қабырғаларының ішкі және сыртқы қатары күйдірілген кірпіштен, ал ортасы күйдірілмеген кірпіштен өрілген.

Кесененің ішкі бөлігінде, сағанадан тыс жерде жерленген алты адам қаңқасы анықталды. Бір ересек адамның және бес жас баланың қаңқа сүйектері ашылды. Кесененің оңтүстік-шығыс бөлігінде күйдірілген кірпіштен (көлемі $25 \times 25 \times 5$ см) салынған сағана құрылысы ашылды, оның өлшемі – $3,5 \times 2,2$ м, биіктігі – 1,5 м. Әулеттік сағанаға кіретін есігі солтүстік-батыс жағында орналасқан, биіктігі – 1,0 м, ені – 0,8 м. Сағананың ішінде бес ересек адамның қаңқасы ашылды. Жерленгендердің барлығы солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағытында, шалқасынан қойылған, бастары солтүстік-батысқа, жүзі оңтүстік-батысқа қаратылған (Бахтыбаев және т.б., 2019: 15-31)⁵.

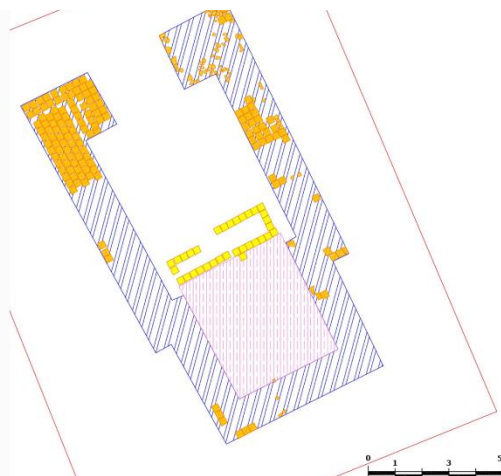
№ 5 кесене (Белгісіз кесене). Кесене Сығанақ қаласының солтүстік-шығыс қақпасынан оңтүстікке қарай 0,5 км жерде, рабад аймағында орналасқан. Зерттеу жұмыстары 2019 жылы жүргізіліп, кесененің тек солтүстік-шығыс портал қаландысының төменгі қабаттары ашылды (солтүстік және шығыс бұрыштары). Кесене ішінде бес жерлеу орны анықталды. Төрт ересек адамның және бір жас баланың қаңқа сүйектері ашылды. Кесененің оңтүстік-батыс бөлігінде күйдірілген кірпіштен салынған екі сағана-циста және бір шағын сағана-циста құрылысы ашылды, олардың өлшемдері – $2,3 \times 1,07$ – $1,2$ м, $2,5 \times 1,4$ – $1,55$ м және $1,05 \times 0,89 \times 0,26$ м (сур. 2, 1).

⁴ Бахтыбаев М.М., Искандерова А., Жетибаев К.М., Мургабаев С.С., Арынов К.С., Торежанова Н.Ж., 2019. Отчет о научно-исследовательской работе по итогам 2019 года, выполненной в рамках программы Министерства иностранных дел РК по теме «Археологические исследования некрополя средневекового городища Сыгнак». Туркестан. 231 с. // Архив НИЦ Археологии.

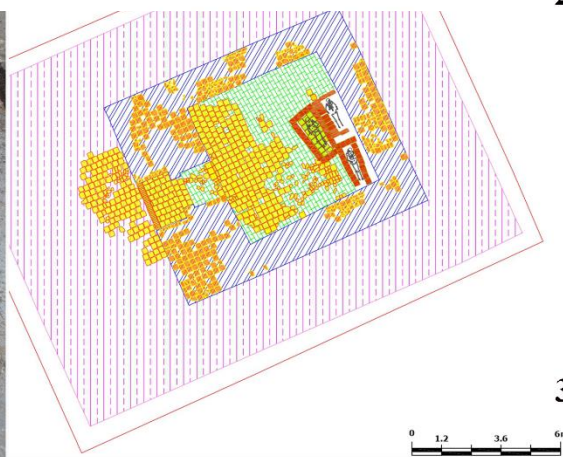
⁵ Бахтыбаев М.М., Искандерова А., Жетибаев К.М., Мургабаев С.С., Арынов К.С., Торежанова Н.Ж., 2019. Отчет о научно-исследовательской работе по итогам 2019 года, выполненной в рамках программы Министерства иностранных дел РК по теме «Археологические исследования некрополя средневекового городища Сыгнак». Туркестан. 231 с. // Архив НИЦ Археологии.

1

2

3

2-сурет. Қазбадан кейінгі көрінісі, жоспары: 1 – № 5 кесене; 2 – № 6 кесене; 3 – № 7 кесене.
(фотосуреттер авторлардыкі, жоспарлар Д. Захаров және Б. Сиздигов бойынша).

Жерленгендердің барлығы солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағытында, шалқасынан қойылған, бастары солтүстік-батысқа, жүздері солтүстік-шығысқа немесе жоғарыға қаратылған.

Сағана-циста қабырғалары мен үсті күйдірілген кірпіштен өрілген, оның ішінде ересек адамның қаңқасы ашылды. Бірінші сағана-цистадағы қаңқа солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағытында, шалқасынан қойылған, басы солтүстік-батысқа, жүзі жоғарыға бағытталған. Екінші сағана-цистадағы қаңқа солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағытында, шалқасынан қойылған, басы солтүстік-батысқа, жүзі солтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Шағын сағана-цистада жас баланың қаңқасы қайта жерленген (Бахтыбаев және т.б., 2019: 32-50)⁶.

Кесененің абсолюттік хронологиясын анықтау мақсатында жасалынған С14 сараптамасының қорытындысы бойынша кесене 639 ± 28 жыл бұрынғы уақытпен, яғни XIV ғасырдың екінші жартысымен мерзімделеді (1-кесте).

№ 6 кесене. Кесене Сығанақ қаласының оңтүстік-батысынынан 230 м қашықтықта орналасқан. Кесене көлемі – $16,5 \times 8,6$ м, екі бөлмелі порталды-күмбезді ғимарат (6-сурет). Кесененің порталды кіреберісі солтүстік-батысқа қарай орналасқан, есік ені – 3 м (сур. 2, 2).

Кесененің кіреберіс бөлмесінің ішкі көлемі – $5,3 \times 4,1$ м, еденіне 20 см қалыңдықта ашық сарғыш түсті саз балшық құйылған. Кесененің бірінші және екінші бөлмелерін ені 1,3 м болып келетін күйдірілген кірпіштен қаланған қабырға бөліп тұр, оның ортасы топырақпен толтырылған. Екінші бөлмеде әулеттік сағана құрылысы болған тәрізді, оған кіретін есік қабырғаның орта тұсында орналасқан, ені – 1 м, сақталған биіктігі – 0,4 м. Оның ішкі бөлігінің көлемі – $4,3 \times 2,65$ м, қабырғалары 1,7 м қалыңдықта күйдірілген кірпішпен қаланған. Зерттеу жұмыстары барысында сағананың солтүстік-батыс бұрышынан ретсіз орналасқан адам сүйегі анықталды. Сағана еденіне тұтастай күйдірілген кірпіш төселген және оның беті және қабырғалары гипспен сыланған. Күйдірілген кірпіштердің көлемі – $25 \times 25 \times 5$, $26 \times 26 \times 5$ см (Sizdikov et al. 2023: 136-137).

Кесененің абсолюттік хронологиясын анықтау мақсатында жасалынған С14 сараптамасының қорытындысы бойынша кесене 588 ± 25 жыл бұрынғы уақытпен, яғни XV ғасырдың алғашқы жартысымен мерзімделеді (2-кесте).

№ 7 кесене. Кесене Сығанақ қаласының оңтүстік-шығысынан 1,4 км қашықтықта орналасқан. Қазба жұмыстары барысында көлемі $12,2 \times 10,1$ м төртбұрыш пішінді кесене орны ашылды. Кесене ұзындығы 22,2 м, ені 16,7 м, биіктігі 0,3–0,4 м. болып келетін платформаның үстіне салынған. Сақталған қабырғаларының биіктігі – 0,1–0,6 м, ені – 1,55 м, қыштардың көлемі – $24 \times 24 \times 5$ см, $25 \times 25 \times 5$ см. Кесененің порталы оңтүстік-батысқа бағытталған. Портал алдындағы сақталған алаң еденінің $10,1 \times 3,15$ м аумағына және кесененің ішіндегі 7×7 м жерге күйдірілген қыш төселген. Кесене есігінің ені – 1,45 м. Кесененің солтүстік-шығыс бөлігінен үш жерлеу орны анықталды (сур. 2, 3). Жерлеу орындары оңтүстіктен солтүстікке қарай шартты түрде № 1, № 2, № 3 сағана-циста болып белгіленді. Жерлеу орындарының барлығы солтүстік-батыс, оңтүстік-шығыс бағытында орналасқан. Ұзындықтары – 2–2,65 м, ендері – 0,4–1,0 м, тереңдіктері – 0,5 м. Сағана табанына көлемі $24 \times 24 \times 5$ см күйдірілген қыштар жалпағынан төселген, төрт қапталдары 0,5 м биіктікке дейін күйген қыштан

⁶ Бахтыбаев М.М., Искандерова А., Жетибаев К.М., Мургабаев С.С., Арынов К.С., Торежанова Н.Ж., 2019. Отчет о научно-исследовательской работе по итогам 2019 года, выполненной в рамках программы Министерства иностранных дел РК по теме «Археологические исследования некрополя средневекового городища Сыгнак». Туркестан. 231 с. // Архив НИЦ Археологии.

қаланып, беті қышты тігінен қиюластыра қалау арқылы жабылған. Анықталған қаңқалар анатомиялық тәртіппен – шалқасынан жатқызылып, басы солтүстік-батысқа бағытталып, беті оңтүстік-батысқа қаратылған, екі қолы және екі аяғы тігінен ұзына бойы орналасқан (Sizdikov et al. 2023: 13-140).

Жерлеу орындарындағы бос топырақты тазалау барысында темір пышақ, темір таға, сүйектен жасалған әшекей бұйым, «Т» пішінді қола бұйымдар, темір шегелер, қола айна және сүйектен жасалған тарақ табылды. Кесенені қыш құландыларынан тазалау барысында әр түрлі өрнектегі сырлы және сырсыз қыш қаптамалар табылды. Қыш қаптамалардың жиырма екі түрі анықталды. Сонымен қатар әртүрлі көлемдегі күмбезге өрілген көк түсті қыш қаптамалар табылды. Кесененің орта тұсынан күмбез төбесіне қойылған құбба сынықтары да кездесті.

Кесененің абсолюттік хронологиясын анықтау мақсатында жасалынған С14 сараптамасының қорытындысы бойынша кесене 786 ± 24 жыл бұрынғы уақытпен, яғни ХІІІ ғасырдың бірінші жартысының соңы мен екінші жартысының басымен мерзімделеді (2-кесте).

Талдау

Кесенелердің құрылымы және қазба барысында табылған жәдігерлер, сонымен қатар, алынған сынамалардың нәтижелері құрылыстардың салыну мерзімін нақтылауға мүмкіндік берді.

Ортағасырлық Сығанақ қаласындағы кесенелер жоба байынша төртбұрышты және тік төртбұрышты бір және екі бөлмелі порталды-күмбезді ғимараттар болып келеді.

№ 1, 4 кесенелердің аркасының пилон қабырғалары негізгі қабырғадан алдына қарай 2 м шығарып өрілген. Жобасында төртбұрышты № 1 кесене көлемі – $12,3 \times 12,0$ м, ал № 4 кесене – 9×9 м. Пилонмен жалпы №1 кесененің көлемі – $14,3 \times 12,0$ м, № 4 кесене – 11×9 м.

№ 3, 6, 7 кесенелердің порталы мен негізгі қабырға тұтас өрілген, жобасында тік төртбұрышты № 3 кесене көлемі – 10×8 м, № 6 кесене – $16,5 \times 8,6$ м, № 7 кесене – $12,2 \times 10,1$ м. № 5 кесененің тек бір бөлігі сақталғандықтан, оның нақты көлемін анықтау мүмкін болмады. Сақталған солтүстік-шығыс бұрыш қабырға бөлігіне қарай, № 5 кесене порталы мен негізгі қабырға тұтас өрілген, жобасында тік төртбұрышты болуы мүмкін.

Кесенелердің негізгі есіктерінің орналасуы әр түрлі. № 1 кесененің порталы мен есігі оңтүстік жағында, ал № 3, № 5 кесенелердің есігі солтүстік-шығыста, № 4, № 6 кесенелердің порталы солтүстік-батыста.

Кесене ішіндегі қаңқалар сағана-цисталарда, әулеттік сағаналарда және қабір шұңқырларда жерленген. Сағана-цисталарда бір адам жерленген болса, әулеттік сағаналарда бірнеше адам жерленген. № 1, № 3, № 5, № 7 кесенелерде сағана-цисталар мен қабір шұңқырларда, ал № 4 пен № 6 кесенелерде әулеттік сағанада жерленген.

Барлық кесенелер күйдірілген кірпіштен салынған, қабырғалары өсімдік суреті салынған терракоталармен және бояулы қаптама қыштармен қапталған.

№ 1, № 5, № 7 кесенелердің жерлеу камераларының құрылымы бірдей, осыған ұқсас жерлеу орындары Арал ауданында орналасқан Кердері кесенесі (Воякин және т.б., 2017: 3-76)⁷ мен ортағасырлық Қарашық қаласының рабад аумағында орналасқан кесенеде

⁷ Воякин Д.А., Байпаков К.М., Хабибуллаев Ф.Ф., Мусаипов Д., Кузьминова А.В., Китов Е.П., 2017. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: Археологические исследования на мавзолее Кердери Аральского района Кызылординской области (заключительный). Алматы. 76 с.

кездеседі (Елеуов, Қалиев және т.б., 2005)⁸. Кесенеде анықталған жерлеу орындары XII–XIV ғғ. кеңінен таралған сағана-цисталар болып табылады. Сағананың қабырғалары қышпен өріліп, төбесі «ромб» үлгісінде тік қойылған үш қатар күйдірілген кірпіштен қаланған. Қабырғалары мен төбелері шикі кірпіштен қаланған осындай жерлеу орындары Құйрықтөбе елді мекенінің жанындағы алғашқы мұсылман қорымдарынан табылған «сағаналарға» (Нұрмұханбетов, 1974: 85-94) ұқсас. Сондай-ақ, Қызылөзен елді мекенінде X–XII ғасырларға жататын, төбесі тігінен қойылған екі қатар кірпіштен қаланған жерлеу камерасы анықталған (Кожемяко 1967: 82-83). Сонымен қатар, XII–XIII ғасырдың басына жататын жерлеу құрылыстары Іле және Шу аймақтарында кездеседі (Байпаков, 1973: 34-35, 139-140).

Сығанақтағы № 1 кесененің қабірүсті құрылыстары сатылы өрілген шағын платформа мастабалар – құлпытастар болып табылады. Қабірүсті құрылыстар күйдірілген кірпішпен тік төртбұрышты етіп, арнайы «құлпытас» формасына келтіріп жасалынған. Осыған ұқсас, балшықпен сыланған немесе қапталған, тік немесе сатылы қыш платформалар түріндегі құлпытастар Поволжьеінің қалалық және қала маңындағы қорымдарында ашылған (Егоров, Федоров-Давыдов 1976: 142, рис. 34; Егоров, 1980: 74-80, рис. 3). Олар Царевский қаласының (Жаңа Сарай) жанындағы дала қорғандарында да кездеседі, бұл айналадағы көшпелі «халықтың мұсылмандану белгісі» ретінде түсіндіріледі (Армарчук 2013: 410). Саурандағы қабірүсті құрылыстардың құрылымы бойынша оларды 1-типтің 1 және 2-тармақтарына жатқызуга болады. Бұл құрылыстардың негізі тіктөртбұрыш пішінде сатылы етіп қаланып, сол негізге орнатылған (Смагулов 2012: 114). Сонымен қатар, Алтын Орданың шығыс бөлігінде орналасқан бірқатар кесенелермен архитектуралық құрылымы жағынан ұқсастығы бар (Зиливинская, 2024: 91-124).

№6 кесене. Мұндай үлгідегі порталды, екі бөлмелі кесенелер ортағасырлық Арал-Асар (Кердері II кесенесі) (Байпаков, 2012: 65-68; Курманкулов, 2011: 85-86), Қышқала (Елеуов және т.б. 2021: 26-31, 122)⁹, Әулікөл (Петров, Смагулов 2018: 167-184), қалаларында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында анықталған.

Нәтижелер

№ 5 кесене абсолюттік хронологиясын анықтау мақсатында жасалынған C14 сараптамасының қорытындысы бойынша XIV ғасырдың екінші жартысымен мерзімделеді. Ал № 6 кесене XV ғ. алғашқы жартысында салынғанын көрсетті. Кесенелердің жоғарыда көрсетілген уақытпен мерзімделуіне күмән жоқ, себебі Қазақстанның басқа жерлерінде осы үлгіде салынған кесенелер XIV-XV ғғ. мерзімделген.

№ 7 кесенеден алынған сынаманың C14 сараптама қорытындысы бойынша ғимарат құрылысы XIII ғ. бірінші жартысы мен екінші жартысының басымен мерзімделеді. Қорамсақтың ағаш бөлігін сынама ретінде алғанын ескере отырып, кесененің салынған уақытын тек радиоқөміртектік талдау нәтижесіне сүйене отырып анықтау дұрыс болмайды, өйткені қорамсақ кесене салынғанға дейін жасалған болуы мүмкін. Кесенені қазу барысында табылған архитектуралық декор элементтері көршілес

⁸ Елеуов М., Қалиев С., Ақымбек Е., Мургабаев С., Әлжанов Р., Қалымбетов Д., 2005. Тұран археологиялық экспедициясының 2004 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында жүргізген зерттеулері (аралық) ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп. Түркістан. 192 б. / АҒЗО архиві.

⁹ Елеуов М., Талеев Д., Есен С., Молдахмет А., Сапатаев С., Ерсариев А., Нұрман Б., Қиясбек М., 2021. «Ортағасырлық Қышқала (Баршынкент): Алтын Орда дәуіріндегі қалалық мәдениет контекстінде» тақырыбындағы жобаның есебі. Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. 194 б.

территориялардағы – Шахи-Зинда кешенінің кесенелеріндегі қаптама плиткаларына ұқсас келеді және XIV ғ. мерзімделеді. Сонымен қатар осы өңірде жергілікті билеушілер мен игі жақсылардың бейітінің үстіне исламдық мемориалдық-ғұрыптық ғимараттарды тұрғызу XIV ғасырдан, яғни Алтын Орда билеушілерінің исламды ресми дін ретінде қабылдаған уақыттан бастау алады. №7 кесенені зерттеу барысында анықталған деректерді сараптау негізінде ғимаратты XIV ғ. бірінші жартысына жатқызуға болады.

Мәйіттердің барлығы мұсылмандық жерлеу рәсімін сақтай отырып қойылған, дегенмен мүрделердің жерлеу бағыттарында аздаған ғана ауытқулар байқалады – № 3, № 4, № 5, № 6, № 7 кесенелердегі солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағытта, шалқасынан жатқызылған, ал № 1 кесенеді – солтүстік-оңтүстік бағытта, шалқасынан жатқызылған. № 3, № 5, № 7 кесенелердегі жерлеу орындарында табылған темір шегелер мен ағаш бөлшектері мәйіттердің ағаш табыттарда жерленген болуы мүмкіндігін көрсетеді.

Зерттеу барысында алынған сынамаға жасалынған C14 сараптамасының қорытындысы бойынша № 5 кесене XIV ғ. екінші жартысымен, № 6 кесене XV ғ. алғашқы жартысымен, ал № 7 кесене XIV ғ. бірінші жартысымен мерзімделеді.

№ 1, № 3 кесенелердің сәулеттік құрылысы, жерлеу орындарының (сағана-цистарлар) құрылымы № 5, № 7 кесенелердегі құрылыстарға ұқсастығына қарай және көршілес аймақтардағы ескерткіштермен салыстыра қарағанда, № 1, № 3 кесенелерді XIV ғ., ал № 4 кесенені XIV-XV ғғ. мерзімдеуге болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе жоғарыда келтірілген деректерге сүйене отырып, Сырдарияның орта ағысындағы ортағасырлық ірі орталықтардың бірі ретінде танылған Сығанақ қаласының XIV–XV ғасырларда аймақтағы қасиетті және рухани орталықтардың бірі болғандығын айтуға болады. Себебі қала маңында жергілікті билеушілер, атақты ғұламалар мен тұлғалардың қабірінің үстіне сәулет ескерткіштерінің маңызды бір бөлігі болып саналатын – кесенелер көптеп тұрғызылған. Атқарылған зерттеулер барысында ашылған зәулім ғимараттар ортағасырлық деректерде Сығанақ қаласын «кесенелер қаласы» деген деректерді дәлелдей түседі.

Түркі халықтарының ислам дінін қабылдағаннан кейін зияратшылардың құран оқып, дұға жасайтын бөлмелері бар кесенелер тұрғызыла бастайды. Осылайша әйгілі тұлғалар, мемлекет және дін өкілдерінің қабірінің үстіне бір немесе екі бөлмелі, төртбұрышты пішінді жобада салынған, күмбезбен қапталған кесене тұрғызу дәстүрі әдетке айналып, қазіргі таңға дейін жалғасын табуда.

Сығанақ қаласындағы жерлеу орындарын әрі қарай зерттеу және алынатын жаңа деректерді ғылыми сараптаудан өткізу ғұрыптық құрылыстардың, жерлеу рәсімінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Себебі, қазіргі күнге дейін қала маңындағы көне қорымда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында тек 7 кесене орны анықталып зерттелген. Сонымен қатар, жаратылыстану ғылымының әдістерін қолдана отырып, кесенелерде жерленген адамдардың этникалық құрамы туралы жаңа деректерді жинақтау үшін генетикалық зерттеу жұмыстары әрі қарай жалғасын табуы тиіс. Жаңа археологиялық деректерді алып, оларды саралау Сығанақ қаласының дамуы, материалдық және рухани мәдениеті жайлы қорытынды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Армарчук Е.А., 2013. Декоративные надгробья Хорезма и Золотой Орды. ТГЭ. Вып. LXII. С. 408-430.

Байпаков К.М., 1973. Средневековое погребение в Илийской долине. СА. № 2. С. 257-259.

Байпаков К.М., 2012. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. Алматы: ТОО «Археологическая экспертиза». 284 с.

Байпаков К.М., Акылбек С.Ш., Воякин Д.А., Жолдасбаев С.Ж., 2014. Городище Сыгнак: Мавзолей. Известия НАН РК. Вып. 5. Алматы. С. 45-51.

Воякин Д.А., Бахтыбаев М.М., Искандерова А.Д., 2025. Гавань Дешт-и-Кыпчака. Алматы-Самарканд: «Международный институт центральноазиатских исследований». 304 с.

Barthold W.W., 1947. Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair. Belleten Cilt 11. Sayı 43. Pp.515-539.

Егоров В.Л., 1980. Мавзолей Водянского городища. СА. № 1. С. 74-89.

Егоров В.Л., Федоров-Давыдов Г.А., 1976. Исследование мечети на Водянском городище. Средневековые памятники Поволжья. М.: Наука. С.108-167.

Зиливинская Э.Д. Мавзолей восточных районов Золотой орды. Золотоордынское обозрение. 2024. Т. 12, № 1. С. 91-124. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024>

Кожемяко П.Н., 1967. Раскопки жилищ горожан X-XII вв. на Краснореченском городище. Древняя и раннесредневековая культура Киргизстана. Фрунзе: Илим. С. 53-90.

Kozha M.B., Nurzhanov A.A., Krupko I., 2021. The Contribution of Researchers of the Russian Empire to the Study of Antiquities in Kazakhstan: the Case of N.I. Veselovsky. Bylye Gody. Vol.16. Iss. 2. Pp. 898-907.

Құрманқұлов Ж., 2011. (бас редактор). Қазақстан Республикасының тарихи мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. Алматы: Аруна. 504 б.

Нагаминэ Х., 2020. Сыганак как «Порт Дашт-и Кыпчака» и «Города-Мавзолеей»: период от правления левого крыла Джучидов до основания «Казахского ханства». Золотоордынское обозрение. №8(5). С. 533-551. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-3.533-551

Нурмуханбетов Б.Н., 1974. Раннемусульманское кладбище близ городища Куйрыктобе. В глубь веков. Алма-Ата: Наука. С. 85-94.

Петров П.Н., Смагулов Т.Н., 2018. Нумизматические находки XIV века из некрополя у озера Аулиеколь. Stratum plus. №6. С. 167-184.

Радлов В., 1899. Опыт словаря тюркских наречий. Том 2. Часть 2. Санк-Петербург: Типография Императорской Академия Наук. 1174 с.

Смагулов Е.А., 2012. Намогильники сауранского некрополя и «сагона» Ходжа Ахмеда Ясави. Известия НАН РК. Серия общ. наук. №3 (283). Алматы. С. 108-125.

Sizdikov B.S., Baitanayev B.A., Murgabayev S.S., Bakhtybayev M.M., Arynov K.S., Gursoy M., Seraliyev A.A., 2023. Mausoleums in the medieval city of Syganak. Povolzhskaya arkheologiya. № 2 (44). P. 131-144. <https://doi.org/10.24852/pa2023.2.44.131.144>

References

Armarchuk E.A., 2013. Dekorativnye nadgrobya Horezma i Zolotoi Ordy [Decorative tombstones of Khorezm and the Golden Horde]. TGE. Vyp. LXII. S. 408-430. [in Russian]

Baipakov K.M., 1973. Srednevekovoe pogrebenie v İliiskoi doline [Medieval burial in the Ili Valley]. SA. № 2. P. 257-259. [in Russian]

Baipakov K.M., 2012. *İslamskaya areologicheskaya arhitektura i Arheologiya Kazahstana* [Islamic Areological Architecture and Archaeology of Kazakhstan]. Almaty: TOO «Arheologicheskaya ekspertiza». 284 p. [in Russian]

Baipakov K.M., Akyzbek S.Ş., Voyakin D.A., Joldasbaev S.J., 2014. Gorodishe Sygnak: Mavzolei [Sygnak ancient settlement: Mausoleums]. *İzvestiya NAN RK. Vyp. 5. Almaty. P. 45-51.* [in Russian]

Voyakin D.A., Bahtybaev M.M., İskanderova A.D., 2025. Gavan Deşt-i-Kypchaka [Harbor of Desht-i-Kipchak]. Almaty-Samarkand: «Mejdunarodnyi institut tsentralnoaziatskih issledovaniï». 304 p. [in Russian]

Barthold W.W., 1947. Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair. *Belleten Cilt 11. Sayı 43. P. 515-539.* [in Turkish]

Egorov V.L., 1980. Mavzolei Vodyanskogo gorodiща [Research of the mosque at Vodyanskoye settlement]. *SA. № 1. P. 74-89.* [in Russian]

Egorov V.L., Fedorov-Davydov G.A., 1976. *İssledovanie mecheti na Vodyanskom gorodishe* [Research of the mosque at Vodyanskoye settlement]. *Srednevekovye pamyatniki Povoljya. M.: Nauka. P. 108-167.* [in Russian]

Zılıvinskaya E.D. Mavzolei vostochnyh raionov Zolotoi Ordy [Mausoleums of the Eastern Regions of the Golden Horde]. *Zolotoordynskoe obozrenie. 2024. V. 12, № 1. P. 91–124.* <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-1.91-124>. [in Russian]

Kojemyako P.N., 1967. Raskopki jilish gorodjan H-HII vv. na Krasnorechenskom gorodishe [Excavations of dwellings of citizens of the 10th-12th centuries at Krasnorechenskoye settlement]. *Drevnyaya i rannesrednevekovaya kultura Kirgizstana. Frunze: İlim. P. 53-90.* [in Russian]

Kozha M.B., Nurzhanov A.A., Krupko I., 2021. The Contribution of Researchers of the Russian Empire to the Study of Antiquities in Kazakhstan: the Case of N.I. Veselovsky. *Bylye Gody. Vol.16. Iss. 2. Rr. 898-907.*

Qūrmanqūlov J., 2011. Qazaqstan Respublikasynyñ tarihi mädeni eskertkishterinıñ jınaғы. Qyzylorda oblysy [Collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Qyzylorda region]. Almaty: Aruna. 504 p. [in Kazakh]

Nagamine H., 2020. Syganak kak «Port Dasht-i Kypchaka» i «Goroda-Mavzolei»: period ot pravleniya levogo kryla Djuchidov do osnovaniya «Kazahskogo hanstva» [Syganak as the "Port of Dasht-i Kipchak" and "Mausoleum City": the period from the reign of the left wing of the Jochid to the foundation of the "Kazakh Khanate"]. *Zolotoordynskoe obozrenie. 8(5). P. 533-551. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-3.533-551* [in Russian]

Nurmuhanbetov B.N., 1974. Rannemusulmanskoe kladbishe bliz gorodisha Kuiryk-tobe [Early Muslim cemetery near the Kuyryk-tobe settlement]. *V glub vekov. Alma-Ata: Nauka. P. 85-94.* [in Russian]

Petrov P.N., Smagulov T.N., 2018. Numizmaticheskie nahodki XIV veka iz nekropolya u ozera Auliekol [Numismatic finds from the 14th century necropolis near Lake Auliekol]. *Stratum plus. №6. P. 167-184.* [in Russian]

Radlov V., 1899. Opyt slovaryä tyurkskih narechii [An experiment in the dictionary of Turkic dialects]. Tom 2. Chast 2. Sank-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoi Akademiiä Nauk. 1174 p. [in Russian]

Smagulov E.A., 2012. Namogilniki sauranskogo nekropolya i «sagona» Hodja Ahmeda Yasavi [Burial grounds of the Sauran necropolis and the "sagon" of Khoja Akhmed Yasawi]. *İzvestiya NAN RK. Seriya obsh. nauk. №3 (283). Almaty. P. 108-125.* [in Russian]

Sizdikov B.S., Baitanayev B.A., Murgabayev S.S., Bakhtybayev M.M., Arynov K.S., Gursoy M., Seraliyev A.A., 2023. Mausoleums in the medieval city of Syganak. Povolzhskaya arkheologiya. № 2 (44). P. 131-144.

Авторлар туралы мәлімет:

Бахтыбаев Мэлс, PhD, Археология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ж.Баласағұн көш., 45, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-9027-0295

Scopus ID: 58795447400

Мургабаев Сағынбай, PhD, Археология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Шілдехана көш., 7, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-4087-4592

Scopus ID: 56658749100

Сиздииков Бағдаулет, PhD, қауым.профессор, Археология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Тұран көш., 5, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-8115-5810

Scopus ID: 57210560635

Арынов Қуаныш, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлтық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-1248-7525

Scopus ID: 57194773112

Сведения об авторах:

Бахтыбаев Мэлс, PhD, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Ю.Баласагуна, 45, Туркестан, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9027-0295

Scopus ID: 58795447400

Мургабаев Сағынбай, PhD, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Шилдехана, 7, Туркестан, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-4087-4592

Scopus ID: 56658749100

Сиздииков Бағдаулет, PhD, доцент, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Туран, 5, Туркестан, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8115-5810

Scopus ID: 57210560635

Арынов Куаныш, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1248-7525

Scopus ID: 57194773112

Information about authors:

Bakhtybayev Mels, PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 45 Y.Balasagun Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9027-0295

Scopus ID: 58795447400

Murgabayev Sagynbay, PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 7 Shildehana Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-4087-4592

Scopus ID: 56658749100

Sizdikov Bagdaulet, PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 5 Turan Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8115-5810

Scopus ID: 57210560635

Arynov Kuanysh, Doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Aven., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1248-7525

Scopus ID: 57194773112

Ортағасырлық Ақтөбе: аңыз бен ақиқат

М. Елеуов^а, *А.А. Молдахмет^б, М.И. Жүсіпназар^с

^аӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: madiareleyov@mail.ru

^бҚазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы

*Байланыс үшін автор: e-mail: arhadkz@mail.ru

^сӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhusypnazar@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

орта ғасырлар,
Баласағұн,
Ақтөбе,
қалашық,
аңыздар, эпос,
цитадель,
шахристан,
рабад, қазба,
кесік.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-44-63>

Қазақ жері – байырғы өркениеттердің бесігі. Осы кең байтақ аумақта көне дәуір мен орта ғасырларда жүздеген қала, ірілі-ұсақты елді мекендер мен зәулім керуен сарайлар бой көтерген. Өз заманында олар тек жергілікті жұртқа ғана емес, бүкіл Азия мен тіпті Еуропаға дейін танымал болған. Бұл қалалар сәулет өнерінің әсемдігімен, мәдени өмірімен және қарқынды саудасымен ерекшеленген. Бірегей келбетімен, жергілікті шебер сәулетшілердің даналығымен және мәдени-экономикалық байланыстардағы маңызымен бұл қалалар саяхатшылар мен саудагерлердің таңданысын тудырып, олардың жазбаларында із қалдырған.

Алайда бұл бірегей қалалар мен елді мекендердің көбісі уақыт сынына төтеп бере алмады. Қанды жорықтар, тақ таластары, ішкі қырқыстар мен сыртқы шапқыншылықтар көптеген мәдени орталықтардың күйреуіне және қаңырап бос қалуына себеп болды. Бүгінде олардан көне тарихтың құпиясын ішіне бүккен төбелер мен қорғандар ғана қалған. Соған қарамастан, бұл жерлер өз тарихи маңызын жоғалтқан жоқ. Ғылым, мәдениет, қолөнер мен сауданың ордасы болған көне қалалардың жұрты халықтың жадында, ауызша тарихында, әсіресе бай қазақ фольклорында сақталып қалған.

Ұрпақтан ұрпаққа жеткен аңыздар мен ауызша баяндар өткен өркениеттер туралы бірегей мәліметтерді қамтиды. Бұл фольклорлық мұралар археологиялық және жазбаша деректермен қатар ежелгі қалалардың тарихын зерттеуде маңызды рөл атқарады. Тамыры терең өркениеттің киелі мекені болған қазақ жерінің төсінде бір кездері тек көшпенді өмір салтының көрінісі ғана емес, сонымен қатар Ұлы Жібек жолы бойындағы жоғары деңгейдегі қалалық мәдениеттің куәсіне айналған іргелі орталықтар тірлік кешкен.

Осындай тарихи орындардың бірі – Ақтөбе қалашығы. Бұл мақа-лада оның тарихи шынайы болмысы мен аңыздық сипаттары

қарастырылады. «Халық аңыздарында шындық бар ма?» деген сауалға айырықша назар аударылған. Зерттеушілер ортағасырлық Ақтөбе қалашығына жүз жылға жуық уақыт бойы маңызды археологиялық ескерткіш ретінде көңіл бөліп келеді. Оған қатысты халық аңыздары мен тарихи деректер бірін-бірі толықтырады. Аңыздарда Ақтөбе ғылым, білім мен мәдениет ордасы ретінде сипатталады. Бұл мәліметтер ежелгі қаланың өмір салтын қалпына келтіріп елестетуге мүмкіндік береді.

Мақалада аңыздарға фольклорлық-тарихи талдау жасалып, олардың шынайы тарихпен байланысы анықталады, ал бұл өңірдің мәдени мұрасын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

M. Yeleuov^a

^aal-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: madiareleyov@mail.ru

***A.A. Moldakhmet^b**

^bNational Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

**Correspondence author: e-mail: arhadkz@mail.ru*

M.I. Zhusupnazar^c

^cal-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: zhusypnazar@mail.ru

Medieval Aktobe: between legend and reality

Abstract. The land of Kazakhstan is a cradle of ancient civilizations. Throughout history, its vast steppes have been home to hundreds of cities, settlements, and majestic caravanserais that emerged during the ancient and medieval periods. These urban centers were not only significant for the local population but were also widely recognized across Asia and Europe. With their impressive architecture, vibrant commercial activity, and cultural importance, they became true hubs of civilization. Travelers and merchants were captivated by their uniqueness, and many left behind detailed accounts in their writings.

However, many of these remarkable cities and settlements could not withstand the trials of time. Bloody invasions, power struggles, internal conflicts, and foreign conquests led to the destruction and decline of numerous cultural centers. Today, what remains are silent witnesses to history, nameless hills and mounds marking the locations where once-thriving cities stood. Nevertheless, the historical significance of these sites remains undiminished. These former centers of education, trade, and craftsmanship live on in the collective memory of the Kazakh people, preserved through oral traditions, genealogies, and especially the nation's rich folklore.

Kazakh legends and epic tales, transmitted orally across generations, contain valuable and unique insights into the lives and cultures of ancient cities. Alongside archaeological

Received 28 April 2025. Revised 30 April 2025. Accepted 20 May 2025. Available online 30 June 2025.

Дәйексөз үшін: М. Елеуов, А.А. Молдахмет, М.И. Жүсіпназар Ортағасырлық Ақтөбе: аңыз бен ақиқат // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 2. 44-63 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-44-63>

For citation: M. Yeleuov, A.A. Moldakhmet, M.I. Zhusupnazar Medieval Aktobe: between legend and reality // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 44-63. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-44-63>

evidence and written sources, this oral heritage plays a vital role in reconstructing the history of Kazakhstan's medieval urban centers. These cities, especially those located along the Silk Road, demonstrate that the region was not solely defined by nomadic life, but also by a flourishing urban civilization.

One such historical site is the Aktobe settlement.

This article explores the dual nature of medieval Aktobe by examining both historical facts and legendary narratives. It raises a central question: "Is there truth behind the legends?" For nearly a century, Aktobe has attracted the attention of archaeologists as a significant medieval site. Folklore and historical records about Aktobe often complement each other. In many legends, Aktobe is depicted as a center of learning, culture, and enlightenment. These narratives provide a glimpse into the lived reality and enduring legacy of this ancient city.

Keywords: Middle Ages, Balasagun, Aktobe, settlement, legends, epic, citadel, shahristan, rabad, excavations, cross-section.

М. Елеуов^а

^аКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: madiareleuyov@mail.ru

***А.А. Молдахмет^б**

^бНациональный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан
*Автор для корреспонденции: e-mail: arhadkz@mail.ru

М.И. Жусупназар^с

^сКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: zhusupnazar@mail.ru

Средневековый Актобе: между преданием и реальностью

Аннотация. Казахская земля – колыбель древнейших цивилизаций. На этой обширной территории в древности и в средневековый период возникли сотни городов, крупных и малых поселений, а также величественные караван-сараи. В своё время они были известны не только местным жителям, но и далеко за пределами региона – во всей Азии и даже Европе. Эти города были центрами архитектурной красоты, культурной жизни и активной торговли. Благодаря своему неповторимому облику, мудрости местных зодчих и значению в культурно-экономических связях, они поражали воображение путешественников и купцов, оставивших воспоминания о них в своих записях.

Однако большинство этих уникальных городов и поселений не выдержали испытаний временем. Кровопролитные походы, династические распри, внутренние конфликты и внешние нашествия привели к разрушению и запустению многих культурных центров. Сегодня от них остались лишь безмолвные следы в виде холмов и курганов, хранящих в себе тайны прошлого. Несмотря на это, их историческая ценность не утратила своего значения. Остатки древних городов, некогда бывших очагами науки, культуры, ремесел и торговли, сохранились в коллективной памяти народа, в его устной истории, особенно в богатом казахском фольклоре.

Легенды и сказания, передававшиеся из поколения в поколение, содержат уникальные сведения о прошлых цивилизациях. Эти фольклорные источники наряду с археологическими и письменными данными играют важную роль в изучении истории древних городов. В недрах казахской земли, являющейся святыней с глубокими

корнями цивилизации, когда-то существовали культурные центры, которые были не только отражением кочевой жизни, но и свидетельством высокого уровня городской культуры, особенно вдоль Великого Шёлкового пути.

Одним из таких объектов является городище Актобе. В данной статье рассматривается его историческая подлинность и легендарные аспекты. Особое внимание уделено вопросу: «Есть ли истина в народных преданиях?» Средневековое городище Актобе в течение почти столетия привлекает внимание исследователей как важный археологический памятник. Народные предания и исторические данные о нём дополняют друг друга. В легендах Актобе предстаёт как центр науки, просвещения и культуры. Эти сведения помогают реконструировать образ жизни древнего города.

В статье проводится фольклорно-исторический анализ преданий, выявляется их связь с реальной историей, что способствует более глубокому пониманию культурного наследия региона.

Ключевые слова: средневековье, Баласагун, Актобе, городище, легенды, эпос, цитадель, шахристан, рабад, раскопки, разрез.

Kіріспе

Қазақ халқының ғасырлар бойғы тарихын тануда оның ауыз әдебиеті – ұлттық танымның ажырамас бөлігі, тарихи жадының бір арнасы іспетті. Атап айтқанда, ел аузында сақталған аңыз-әңгімелер, шежірелер мен тарихи жырлар – халықтың дүниетанымын, қоғамдық-саяси оқиғаларға берген бағасын және сол кезеңдегі рухани ахуалды бейнелейтін ерекше мәдени феномен. Бұл туындылар тек көркем қиялдың жемісі ғана емес, сонымен қатар нақты тарихи шындықтың халық жадында сақталған бейнесі ретінде қарастырылады.

Ауызша тарих айту дәстүрі арқылы халық өз өткенін ұмытпай, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған. Әсіресе, жер-су атаулары және көне қалаларға қатысты аңыздарда нақты тарихи оқиғалар мен тұлғалардың іздері сақталған. Осындай фольклорлық деректер арқылы жоғалған қалалардың орны мен тарихи болмысы жөнінде тың мағлұматтар алуға болады. Сондықтан да көне қалаларға қатысты ауыз әдебиетіндегі мәліметтерді ғылыми тұрғыда жүйелеу – ұлттық рухани мұраны зерделеудің, тарихи жадымызды қалпына келтірудің маңызды әдістемелік жолдарының бірі болып саналады.

Қазақ халқының ауызша тарихы – тек көркем сөз өнерінің үлгісі ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихи жады мен рухани болмысының айнасы. Осы бай мұраны тарихи дерек ретінде алғаш танып, ғылыми тұрғыда қарастырған ғалым – Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов болды. Ол фольклорлық туындыларды зерттеу арқылы халықтың өткенін, тарихи дамуын, дүниетанымдық көзқарасын тануға болатынын дәлелдеді. Ғалым өзінің еңбектерінде: «...Екіншіден, әртүрлі кезеңде өмір сүрген ақын-жыраулар халық санасына өз дәуірінің оқиғасын сіңіргені соншалық, оның барлығы бірігіп келіп, бір бүтінді құрайды. Үшіншіден, осы поэмалардың барлығы салт-дәстүрмен, мақал-мәтелдермен, халықтың адамгершілік туралы жарғыларымен бірге келіп, халықтың тарихи және рухани өмірінің өткенін толық көрсете отырып, тарихи оқиғаларды толықтыруға және олардың кезеңін анықтауға жәрдемдеседі» деп атап көрсетеді (Валиханов, 1961: 258; Валиханов, 1961: 2020-227). Бұл пікірлер халық шығармашылығын тарихи дерек көзі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ауыз әдебиеті – нақты тарихи оқиғалар мен тұлғалардың ел есінде сақталған бейнесі ретінде ғылыми таным аясында маңызды орын алады. Сондай-ақ Ш. Уәлиханов қазақтың рухани мұраларын жүйелі түрде зерттеуде де алғашқылардың бірі болды. Ол фольклорды тек этнографиялық

немесе көркемдік тұрғыдан ғана емес, тарихи дерек көзі ретінде де бағалады. Уәлиханов халық арасында таралған аңыздардың көпшілігі нақты тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қатысты екенін алғашқылардың бірі болып анықтады. Ол батырлар жыры мен ертегілерді саралай отырып, көркем қиял мен тарихи шындықтың арасындағы шекараны айқындауға ұмтылды. Ғалым аңыз-әңгімелер мен жырлардың түп-төркінінде жатқан шындық дәнін ашып көрсетуді басты мақсат етті. Әсіресе, тарихи жырлар мен батырлық эпос үлгілерінде ел жадында сақталған нақты тұлғалардың бейнесі мен замана келбеті көрініс табатынын ғылыми дәлелдермен негіздеді. Оның бұл бағыттағы пайымдаулары – отандық тарих пен фольклортанудың тоғысар тұсында тың серпін берді. «Шын мәнінде, тарихи оқиғаларды ертегі мен жырдан ажырату қажет» деген тұжырымын ол нақты зерттеу барысында көрсеткен (Уәлиханов, 2010: 186-191; Уәлиханов, 2010: 8-107).

Қазақ халқының рухани-тарихи жадының маңызды бөлігі саналатын батырлық жырлар мен аңыздар – ұлттың ғасырлар бойғы өмір сүру тәжірибесін, дүниетанымын, тарихи оқиғаларға деген көзқарасын сақтап келген асыл мұра. Ежелден ел жадында жатталып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралған бұл рухани қазына – халқымыздың ұлт ретіндегі өзіндік болмысын танытатын, тарихи сана мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда зор рөл атқарған дереккөздердің бірі. Қазақ фольклорының байлығын алғаш жинап, жүйелі түрде зерттеуге үлес қосқан ғалымдардың алдыңғы легінде В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ә. Диваев есімдері аталады (Ел қазынасы, 1994: 616; Потанин, 1917: 47-71; Казахский фольклор, 1972; Қазақтың халық творчествасы, 1989: 416).

Фольклорлық аңыздардың мазмұнында халық бастан өткерген тарихи оқиғалар, ел билеген тұлғалар, жер-су атаулары мен көне қалаларға қатысты нақты деректер көрініс табады. М. Әуезов: «Қазақ аңыздарының ертегіден айырмашылығы – оларда тарихта болған адамдар туралы айтылатын, халық тудырған көркем әңгімелер» екенін атап көрсетеді (Әуезов, 1962: 416). Аңыздарды жүйелеу бағытында М. Әуезов оларды тарихи тұлғалар мен күйге қатысты аңыздарға, С. Қасқабасов – тарихи және топонимиялық аңыздарға (Қасқабасов, 1984: 124-150), ал Ә. Қоңыратбаев – қала аңыздары мен дала аңыздарына бөліп қарастырған (Қоңыратбаев, 1991: 74-96). Осы ғылыми көзқарастарға сүйене отырып, біз көне қалалар мен мекендерге қатысты деректерді қамтитын аңыздарды тарихи мекендік (тарихи-топонимиялық) аңыздар деп жіктеуді жөн көрдік.

Аңыз – халқымыздың жадында талай ғасырлардан бері сақталып, ауызша айтылып келген тарихы. Аңыздың түбі – шындық. Қ.Әбдуәли: «Алайда, кез-келген аңыздың шыңырау түбінде асыл тастай жарқырап көрінетін шындықтың жататыны сөзсіз, елпекшеп ала білсе, қобыраған қауесет, басы артық әңгімеден тазартып, асылын ала білсе, аңыздардың да айтары мол, тіпті шындыққа бергісіз, ғасырлар шаңы басып, көзден ғайып болған қымбат та бағалы деректерді көз алдыға елестетіп, көңілге көп ой ұялататын жәйіттері де аз болмаса керек» - деп, шындық болмаса, аңыздың да болмайтыны көрсеткен (Әбдуәли, 2004: 304).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің тарихи болмысын тереңірек ұғыну – пәнаралық зерттеуді қажет ететін кешенді ғылыми міндеттердің бірі. Бұл тұрғыда археология ғылымы негізгі діңгек қызметін атқара отырып, өзге де бағыттармен – фольклортану, этнография, тарих және топономика секілді ғылым салаларымен тығыз байланыста қарастырылуы тиіс. Себебі көне қалаларға қатысты мәліметтер тек материалдық деректермен шектелмейді; олар халық жадында сақталған аңыз-эпсаналарда, жер-су атауларында және шежірелік қабаттарда да орын алған.

Қазақ тарихында сақталған батырлар жыры мен аңыз-әңгімелер – ұлттың тарихи жадын бейнелейтін құнды рухани мұра. Әсіресе, ел тағдырына әсер еткен аса маңызды тарихи оқиғалар мен сол кезеңдерде өмір сүрген тұлғалар туралы туындаған аңыздар ғасырлар бойы ұрпақ санасында жаңғырып, ұлттың ұлы мұратына айналған. Мұндай туындылар тек көркем дүниелер емес, сонымен бірге тарихи үдерістер мен қоғамдық сана дамуының ерекше айғағы болып табылады.

Батырлар жырлары мен тарихи аңыздар халық жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ауыса отырып, тарихи танымды қалыптастыруда маңызды рөл атқарған. Олар арқылы халық өз тарихын, ел қорғаған ерлерін, әлеуметтік-мәдени ахуалын ұмытпай, рухани сабақтастықты қамтамасыз еткен. Сонымен қатар, бұл шығармаларда халықтың отансүйгіштік сезімі, ерлікке деген құрметі, әділдік пен намыс секілді құндылықтары көрініс табады. Сондықтан тарихи негізі бар фольклорлық туындыларды жүйелі түрде зерттеу, тек әдеби-мәдени емес, тарихи таным үшін де аса өзекті мәселе болып табылады.

Мұнда қолданылатын зерттеу әдістері – пәнаралық тәсілдерге негізделген. Археологиялық қазба деректері мен жазба дереккөздері салыстырмалы түрде қарастырылады. Сонымен қатар, қазақтың ауыз әдебиетіндегі фольклорлық нұсқалар мен жергілікті халық арасындағы ауызша тараған әңгімелер талдауға алынады. Этнографиялық байқаулар мен жер атауларын тарихи тұрғыдан жіктеу де зерттеу әдістерінің құрамына кіреді. Бұл әдістерді кешенді түрде қолдану ұлт тарихындағы көне қалалар феноменін жаңаша тануға, тарихи жадымызды қалпына келтіруге және мәдени сабақтастықты айқындауға мүмкіндік береді.

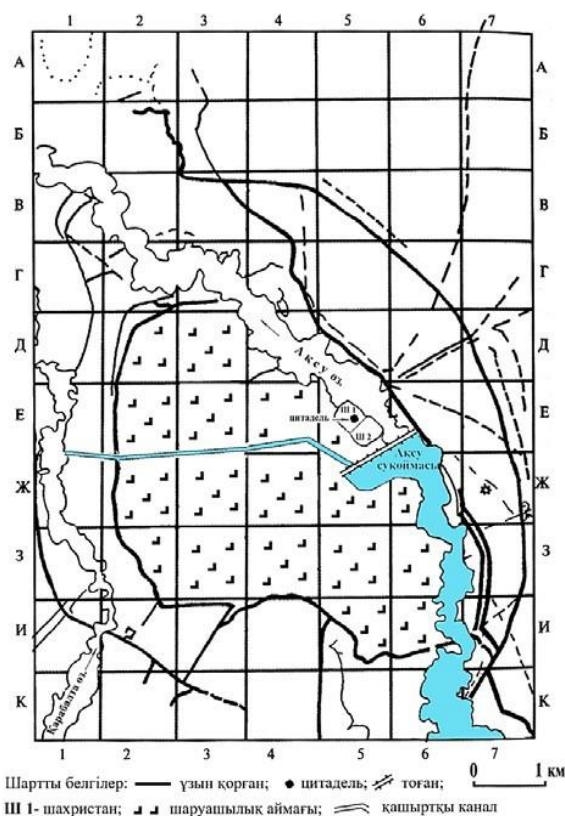
Мақаланың мақсаты – Ақтөбе қалашығы туралы халық арасында сақталған аңыздарды жинақтап, оларды ғылыми тұрғыда талдау арқылы қалашықтың нақты тарихи болмысын анықтау. Аңыздарда бейнеленген көріністер мен кейіпкерлерді археологиялық және жазба деректермен салыстыра отырып, шындыққа жақын тұстарын ажыратып көрсету. Осы арқылы оқырманға көне қаланың тарихи келбетін қалпына келтіруге сеп болатын тың пайым ұсынамыз.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

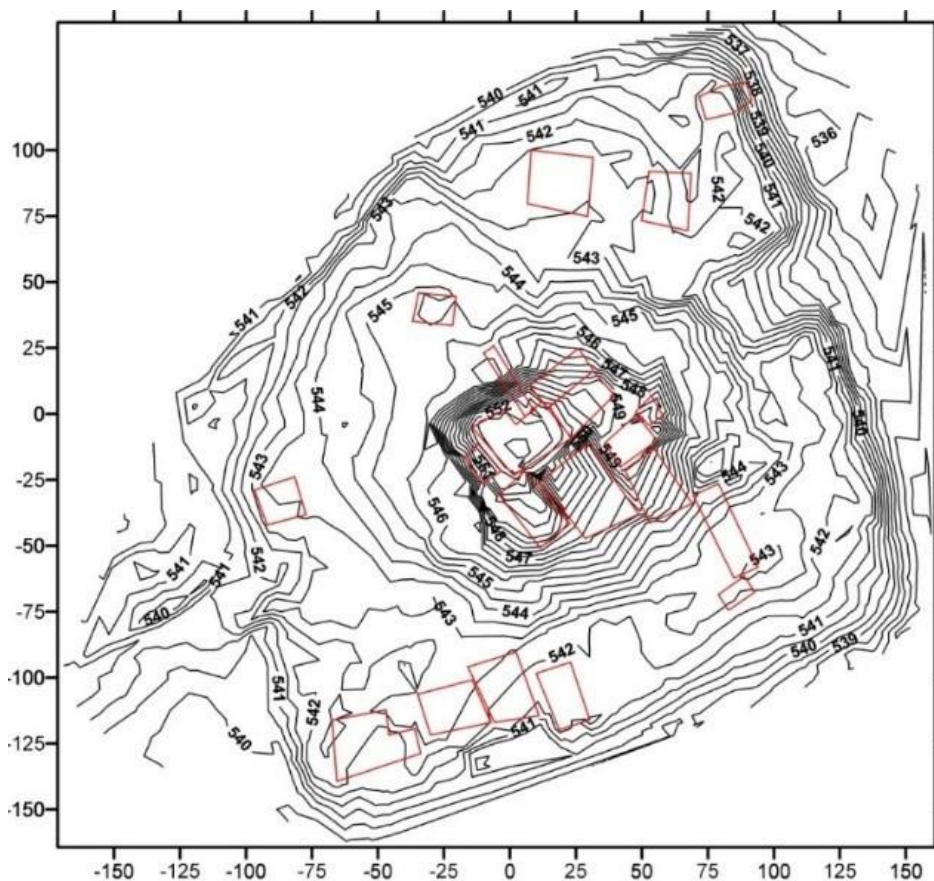
Ортағасырлық Ақтөбе қаласы қазіргі Жамбыл облысы Шу ауданына қарасты Ақсу ауылдық округінің аумағында орналасқан. Қала Ақсу және Қарабалта өзендерінің төменгі ағысында, жазық әрі құнарлы алқапта бой көтерген. Археологиялық деректерге сүйенсек, бұл қаланың өмір сүру мерзімі шамамен VI ғасырдан XIII ғасырдың басына дейінгі уақытты қамтиды. Ортағасырлық қалаларға тән құрылымдық белгілер Ақтөбе қаласынан да анық байқалады. Қала кешені бірнеше функционалды бөліктерден тұрады. Ең алдымен, оның орталық аймағы – шахристан мен цитадельден құралған. Бұл – әкімшілік, діни және тұрғын үй кешендері шоғырланған негізгі орталық болып саналады. Шахристан 1 мен шахристан 2 бөліктері бір-бірінен жоспарлық ерекшеліктерімен және құрылымдық орналасуымен дараланады. Орталық бөлікпен іргелес жатқан шаруашылық аймағы – қолөнершілер мен қарапайым тұрғындардың мекені ретінде қызмет еткен. Қаланы қоршаған бірінші және екінші сыртқы қорғандар, сондай-ақ қосалқы ұзын дуалдар оның қорғаныс жүйесінің күрделі болғанын көрсетеді. Бұл қорғаныс жүйелері қала өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған. Ақтөбе қаласының топографиялық құрылымы ежелгі дәуірлердегі қалалық мәдениеттің дамығанын айғақтайды. (1-3 сурет).

1-сурет. Ортағасырлық Ақтөбе қалашығы.
(Елеуов М., 2012. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының бұзылу тарихы: Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 120 б. Сур 2).

2-сурет. Ортағасырлық Ақтөбе қалашығының жобасы. К.В. Шишкин, М. Елеуов бойынша.
(Елеуов М., 2012. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының бұзылу тарихы: Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 120 б. Сур 1).

3-сурет. Ортағасырлық Ақтөбе қалашығы. Орталық бөліктің суреті мен жобасы.
(Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі // Қазақ университеті.
Алматы. 106 б. 5- сурет)

Ақтөбе қалашығын археологиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстары 1974 жылдан бері Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологиялық экспедициясы (жетекшісі – профессор У.Х. Шәлекенов) тарапынан жүргізіліп келеді. Экспедиция аясында жүргізілген археологиялық қазбалармен қатар, ауызша деректерді жинақтау жұмыстары да қатар атқарылды. Атап айтқанда, 1974, 1976, 1978 жылдары Шәуенов Жүзімқұлдан, 1974, 1978, 1979 жылдары Ахметов Сейтқұлдан, 1979 жылы Анарбеков Сапардан, 1998 жылы Әлмереков Сұлтанғазыдан айдаһар туралы аңыздар, сондай-ақ шахристан аумағынан табылған ерекше дәліз жайындағы ауызекі деректер жазып алынды. Кейінірек, 2012 жылы Әлмереков Бақыттан Бозжорғаға қатысты аңыз-әңгімелер жинақталды. Бұл мәліметтер археологиялық деректерді фольклорлық материалдармен ұштастыру арқылы Ақтөбенің мәдени-тарихи бейнесін жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Жергілікті халық жадында сақталған бұл аңыздар археологиялық нысандардың тарихи контекстін тереңірек түсінуге септесіп, кешенді зерттеулер жүргізуге негіз болды.

Талдау

Аңыз – тек қиялдан туған көркем дүние емес, ол – халық жадында сақталған көне дерек, ұрпақтан ұрпаққа жеткен тарихи естелік. Көптеген аңыздарда айтылатын

оқиғалар мен кейіпкерлер шын мәнінде болған тарихи тұлғалар мен оқиғалардың көркемдік интерпретациясы болуы мүмкін. Сондықтан да аңыздарға жеңіл-желпі қарауға болмайды. Ақтөбе қалашығы төңірегіндегі аңыздар да осындай тарихи дереккөз ретінде қарастырылып отыр. Енді кезекте біз ортағасырлық Ақтөбе қалашығы жайында жинақталған көп жылдық аңыздардың желісін талдауды жөн көрдік.

Кітапхана, мешіт және монша туралы аңыздар.

Бірінші аңыз. Бір заманда Ақтөбені бір ғұлама ғалым билепті. Ол шығыс пен батысты түгел аралаған, көпті көрген, ғылымның әртүрлі салаларын жетік білген адам болыпты. Хан кезекті бір сапардан қайтып оралған соң ұсталарын қала үстіндегі алаңға жинап алып кітапхана, мешіт және монша салуға қолайлы жер іздеуге бұйрық беріпті. Ұсталар арада жеті күн өткенде ханға келіп кітапхананы хан сарайынан шығыста, мешітті батыста, ал моншаны хан сарайында салу керектігін айтыпты. Хан салдырған кітапхана қағандықтағы ең бай кітапхана, ал мешіт ең үлкен мешіт болыпты. Аңызды жеткізуші Шәуенов Жүзімқұл. 1976 жыл.

Екінші аңыз. Ақтөбедегі хан сарайында қағандықтағы ең үлкен кітапхана болыпты. Сол кітапханада бала кезінде Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұн сияқты ғұламалар оқыған екен. Бірде қаланы жау қоршап, хан сарайына қауіп төнген шақта хан нөкерлерін жіберіп, сарайдағы тері кітаптарды киізге орап, сарайдан шығатын жасырын жерасты жолы арқылы Тасөткел жаққа көшіріп жіберіпті. Аңызды Ахметов Сейтқұл айтты. 1978 жыл.

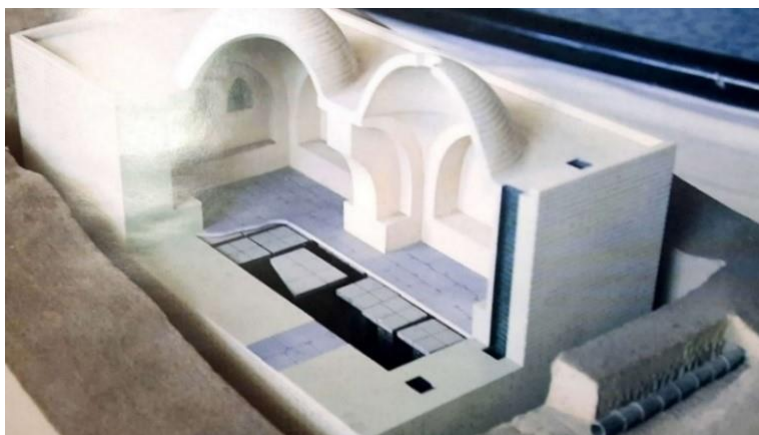
Үшінші аңыз. Ақтөбені Қарахан билеп тұрған кезде бұл қалада бай кітапхана болған екен. Қарахан өзі алыс, жақын елдерге, қалаларға сапарға шыққанда өзінің бір нөкеріне базар аралатып, кітап алдырады екен. Сонымен қатар Ұлы Жібек жолымен өткен керуен басылары ханға кітап сыйлап отырған көрінеді. Осы кітапханада Тараздағы, Отырардағы, Шаштағы кітапханадан жаздырып алынған қолжазбалар сақталыпты. Бірде қаланы жау қоршап, ұрыс хан сарайына жақындап қалғанда хан өзінің ең сенімді нөкерлерін шақырып, оларға хан сарайдағы кітапхананы жерасты жолымен өзінің арғы бетіндегі бекіністердің біріне (бұл жерде Төрткүлтөбе сөз болып отыр -М.Е.) апарып жасыруды тапсырған екен. Сол кітапхана осы уақытқа дейін жер астында жатқан көрінеді. Аңызды Шәуенов Жүзімқұл жеткізді. 1978 жыл.

Хан құдық туралы аңыз. Бір жаугершілік заманда тосыннан келген жау Ақтөбені қоршап, қаланың жанынан ағатын өзенді арнасынан бұрып, қалаға су әкелетін арықтарды бітепті. Ұрыс ұзаққа созылып, қаланың халқы судан қатты қиналыпты. Хан бас құдықшыға сарайдың ішінен құдықтар қазуға пәрмен беріпті. Арада бірнеше күн өткенде тереңдігі он-он төрт құлаш бірнеше құдық қазылыпты. Хан сарайынан қазылған ең терең, әрі суы мол құдықты халық «Хан құдық» деп атапты. Аңыз Шәуенов Жүзімқұлдан жазып алынды. 1976 жыл.

1983-1984 жылдарда цитадельдің солтүстік-шығыс бөлігінде жүргізілген 3-қазбадан XI-XII ғасырлар кезіндегі екі бөлмелі шығыс моншасы мен тереңдігі 8 м құдық ашылды (4-6 сурет). Құдық екі бөліктен тұрады, оның жобасында түсіп-шыққан кезде қабырғаларында төрт-төрттен аяқ тіреуге арналған 15x10 см ойықшалары бар (Елеуов, 2012: 16; Елеуов, 2021: 35-39).

4-сурет. Шығыс моншасы. М. Елеуов бойынша, 1983 жыл.
Фото М. Елеуовтың жеке архивінен

5-сурет. Шығыс моншасының жаңғыртпасы. У.Х. Шәлекенов бойынша, 1985 жыл.
Фото М. Елеуовтың жеке архивінен

6-сурет. Хан құдығы. У.Х. Шәлекенов бойынша, 1983 жыл.
Фото М. Елеуовтың жеке архивінен

Су құбырлары мен жер асты жолы туралы аңыз. Ертеде Ақтөбені Қарахан атты ер жүрек, әрі ақылды хан билепті. Ол уақытта қала халқы ауыз суды құдықтан және қала арқылы ағатын өзендерден ішеді екен. Бір күні хан түс көреді. Түсінде қаласын сансыз жау қоршап алған екен. Жаудың шыбындай қаптаған жасақтары қала арқылы ағатын өзенді көміп жатқанын көрген хан «су! су!» деп шошып ояныпты. Ақылды хан «түсім шындыққа айналып жүрмесін» деп су құбырларын салдырыпты. Құбыршылар тек таң алдында, қала халқы тәтті ұйқыда жатқанда ғана жұмыс істейді екен, құбырлардың суды қайдан алатынын, қалай ағатынын ешкім білмейтін болыпты. Су құбырларын бақылап тұру үшін жер асты жолдары қазылыпты, осындай жолдардың бірі хан сарайындағы «хан құдықтан» басталады екен. Аңыз Шәуенов Жүзімқұлдан жазып алынды. 1976 жыл.

1974-1977, 1979 жылдарда Ақтөбенің шаруашылық аймағының оңтүстік-батысында жүргізілген қазбалардан, шахристанның батыс жағынан қазылған кесік-қазбалардан әртүрлі бағытқа тартылған, бір не бірнеше қатар су құбырларының (7-сурет) желілері ашылды (Шәлекенов, Оразбаев, 1980: 24-38; Елеуов, 2012: 28-31).

7-сурет. Су құбырлары. У.Х. Шәлекенов, Ә.М. Оразбаев бойынша, 1980 жыл.
Фото М. Елеуовтың жеке архивінен

Шахристаннан ашылған дәліз туралы әңгіме. 1967 жылғы жазда Ақсу су қоймасының тоғанын салу үшін шахристанның (шахристан 1-дің – М.Е.) оңтүстік беткейін қазған кезде 1-1,5 м тереңдіктен қыш кесектен қаланған ені 1 метрден асатын дәліз тәрізді құрылыс ашылған. Сол күні дәлізді су қоймасын салып жатқан мекеменің инженері түсіп көрген. Оның айтуынша, биіктігі кісі бойы дәлізбен 5-6 метр жүрген, арғы жағы құлап жатқандықтан әрі қарай кірмеген. 3 күндей ашық тұрған дәлізге тағы бірнеше адам кірген. Сосын үңгір-дәлізді трактормен көміп, үстін тегістеп тастаған. 1998 жылы шахристандағы дерек кісі көрсеткен жерде қазба жүргіздік, бірақ біз қазған жерден дәліз табылған жоқ. Бұл аңыз Әлмерекөв Сұлтанғазыдан 1998 жылы жазып алынды.

Айдаһар туралы аңыздар.

Бірінші аңыз. Ақтөбеде үлкен шаһар болып тұрған кезде оны байлығы есепсіз, бір хан билепті. Хан байлығын салтанатты сарай астындағы қазынада сақтапты, оның есігін үлкен айдаһар күзетіп жатады екен. Бір жылы тосыннан келген жау Ақтөбені басып алып, ханын өлтіріп, халқын құлдыққа айдап, малын талан-таражға түсіріпті. Ханның қазынасын іздеген жау талай зәулім сарайларды жермен-жексен етіп кетіпті. Гүлденген шаһардағы тіршілік тоқтап, халқы басқа жерге қоныс аударыпты, тек бұзылған салтанатты сарай астындағы қазынаны күзеткен айдаһар ғана осы уақытқа дейін тірі көрінеді. Күн көзіне қыздарынып жатқан айдаһарды жүз жылда бір-ақ адам көреді екен. Аңызды жеткізуші Шәуенов Жүзімқұл. 1976 жыл.

Екінші аңыз. Бағзы заманда Ақтөбені билеген бір ханның мұрагері ұрыста жаралы болып, жаудың қолына түсіпті. Жау қолында қалған баласын күткен хан қартайып, өлер шағында алдына қазынасын күзететін айдаһарды алып келуге бұйырыпты. Айдаһармен екеуі қалғанда хан ауыр күрсініп, алтын тәжді оның басына кигізіп отырып: «Әкемнен мұра болып қалған осы алтын тәжді балама тапсыр» – деп дүниеден озыпты. Сонан бері жүздеген жылдар өтсе де алтын тәжді айдаһар Ақтөбенің астында жатқан көрінеді. Осыдан жүз жыл бұрын ерте көктемде осы төңіректе мал бағып жүрген бір адам басындағы алтын тәжі жаңадан шығып келе жатқан күннің көзіне шағылысқан айдаһарды көріпті. Аңыз 1979 жылы Ахметов Сейтқұлдан жазып алынды.

Үшінші аңыз. Осыдан екі жүз жылдай бұрын ерте көктемде, наурыз айының бас кезінде болса керек, бір жолаушы Ақтөбенің тұсынан өтіп бара жатқанда биік төбеге (бұл жерде цитадель сөз болып отыр – М.Е) өрмелеп бара жатқан жуандығы самаурындай жылан көріпті. Арада көп өтпей-ақ әлгі адам белгісіз дерттен мерт болыпты. Аңызды жеткізуші Әлмереков Сұлтанғазы. 1998 жыл.

Төрткүлтөбе туралы аңыздар. Ақтөбенің цитаделінен 0,6 км шығыста, ұзындығы 17 км ішкі ұзын қорғанның солтүстік-шығыс қақпасының жанында орналасқан үлкен төбені жергілікті халық «Төрткүл төбе», «Алтын төбе» немесе «Қырық есек алтын жасырған төбе» деп атайды. Осы төбеге қатысты екі аңыз бар.

Бірінші аңыз. Ертеректе қоймасы алтын-күміске толы бір хан Ақтөбені билепті. Бір күні қалмақ ханы Ақтөбені шабуға келе жатқанын естіген хан бар байлығын қырық есекке артып, күн бата қала қақпасынан шығып, Қырықүйге қарай кетеді. Түн ортасы болғанда қалаға қайта оралып, қырық есекке артылған қазынасын солтүстік-шығыс қақпа жанындағы бекініске жасырған екен. Қалмақтың қалың қолымен болған ұрыста хан қаза болып, оның қызынын қайда жасырғанын көпке дейін ешкім білмепті. Аңызды Шәуенов Жүзімқұл жеткізді. 1976 жыл.

Екінші аңыз. Жаугершілік заманда Ақтөбені байлығы ұшан-теңіз бір хан билепті. Күндердің бір күнінде аңдысқан жау қалаға жақындап қалғанын естіген хан бесін кезінде қырық есекке құм артып, оны батыс қақпадан шығарып, Тасөткелге қарай жібереді. Түн ортасы болғанда хан қазынасын қырық есекке артып Төрткүл төбеге апарып жасырған екен. Бұл аңызды айтушы Ахметов Сейтқұл. 1974 жыл.

1979 жылы Төрткүлтөбенің оңтүстік-батыс бұрышында жүргізілген кесік пен 1-қазбадан үш құрылыс кезеңінің құрылыстары ашылды. 2-құрылыс кезеңіндегі бөлмеден қалыңдығы 3,5 м қамалдан сыртқа шығатын ұзындығы 4 м, биіктігі 1 м іші құммен толтырылған жасырын жол ашылды (8-10 сурет). Төрткүлтөбеде 1988, 2012-2014 жылдарда жүргізілген қазбалардан көлемі 66 x 10,5 м бекініс ашылды (Елеуов, 2012: 35-36; Елеуов және т.б, 2017: 23-24; Елеуов, 2021: 69-73).

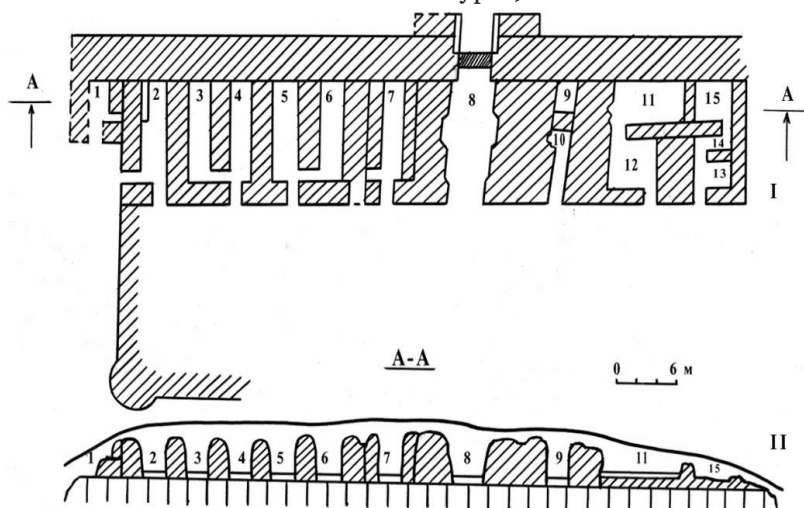
8-сурет. Төрткүлтөбе 1. М. Елеуов бойынша, 1979 жыл.

(Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі // Қазақ университеті. Алматы. 106 б. 45- сурет)

9-сурет. Қызыл сызықпен қамалдан шығатын үңгір көрсетілген. М. Елеуов бойынша, 1979 жыл.

(Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі // Қазақ университеті. Алматы. 106 б. 46-сурет)

10-сурет. Бекіністің жобасы мен кесіндісі. М. Елеуов бойынша, 1979 жыл.

(Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі // Қазақ университеті. Алматы. 106 б. 47- сурет)

Үш қатар қорған мен қарауыл төбелер туралы аңыз. Бір заманда қаланы билеген Қарахан қаласын жаудан, қорыған мал мен аңнан қорғау үшін қаланы айналдыра үш қатар қамал салдырыпты. Көреген хан, сонымен қатар, жауды алыстан бақылап тұру және осы төңіректегі өзіне бағынышты қалалармен хабарласып отыру үшін Ақсу мен Қарабалта өзендерінің биік жарқабағына қарауыл төбелер үйдіріпті. Ақтөбе төңірегіндегі Қамысбек, Бозжорға, Жетіжар, Тоқтас, Қырықкүй және Орта төбелер сол Қарахан салдырған қарауыл төбелер болса керек дейді аңызда. Аңыз 1976 жылы Шәуенов Жүзімқұлдан жазып алынды.

Ақтөбенің шаруашылық аймағын сырттай қоршап жатқан ұзын қорғандарда әр жылдарда жүргізілген қазбалар барысында 1-ұзын қорғанның қалыңдығы 4,4-6 м, 2-ұзын қорғанның қалыңдығы 2-6 м, ал қалыңдығы 1,5-3 м қосалқы ұзын қорғандардың топырақтан үйілген ені (қалыңдығы) 8-12 м жалдың ішкі не сыртқы жағына қосарлана салынғаны (11-сурет) анықталды (Елеуов, 2012: 34; Елеуов. 2015:61-86).

11-сурет. Ортағасырлық Ақтөбе қалашығының бірінші ұзын қорғаны.
(Елеуов М., 2012. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының бұзылу тарихы: Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 120 б. Сур 7).

Қырықкүй, Жетіжар, Бозжорға туралы аңыздар.

Қырықкүй мұнарасы Ақсу ауылынан 5 км солтүстік-батыста Ақсу өзенінің оң жағасындағы Қырықкүй төрткүліне жақын жерде орналасқан. Аңыз бойынша Қырықкүй мұнарасында тұрған қарауылдар Тасөткел, Тоқтас жақтан жау көрінсе, Ақтөбедегі, оның төңірегіндегі биік жердегі Жетіжар, Бозжорға, Қамысбек, Ақсу, Ортатөбедегі қарауылдарға күндіз түтін түтетіп, түнде от жағып, ауа райы бұлтты, жауын-шашынды болса шабарман арқылы хабар берген. Аңызды Ахметов Сейтқұл жеткізді. 1974 жыл.

1988 жылы Қырықкүй мұнарасында байқау қазбасы жүргізіліп, оның пахсадан салынған мұнара екені анықталды (Елеуов, 2016: 11; Елеуов, 2021: 90).

Қарауыл төбе Жетіжар Ақсу ауылынан 5 км батыста, Қарабалта өзенінің сол жағасындағы биік жарқабақта орналасқан 1979 жылы мамыр айының соңғы күндерінің бірінде Қарабалта өзенінің сол жағасындағы биік жарқабақтың жиегінде, Қарабалта

керуен жолының жағасында тұрған қарауыл төбе Жетіжарды суретке түсіріп жүргенде Анарбеков Сапар ақсақал келді. Қарауыл төбенің үстінде тұрып, осы жерге қатысты бір аңызды айтып берді: «Бағзы заманнан бері Қарабалтаның сол жағасындағы бір-біріне іргелес тұрған жеті жар «Жетіжар» деп аталады екен. Ақтөбе үлкен шаһар болып тұрған кезде Шу өзеніндегі Тасөткелден оң жағаға өткен ескі керуен жолмен (Қарабалта керуен жолы – М.Е.) жүрген керуендер Шу, Ақсу, Қарабалта өзендерін жағалап келіп, осы төбенің жанымен өтіп, оңтүстікке қарай жүріп барып, бір үлкен жолды (Ұлы жібек жолын – М.Е.) кесіп өткен соң Алатаудың асуынан асып, Ыстықкөлге барған. Сол жолдың бойындағы биік жарқабақтағы осы қарауыл төбеде тұрған қарауылдарға Ақтөбенің төңірегіндегі барлық қарауыл төбелер көрінеді екен. Алыстан жау көрінсе, сол төбелерде тұрған қарауылдар от жағып, жан-жаққа хабар беріп отырған. Бірде ақтөбеліктер осы Жетіжарда тосыннан келген жаумен соғысып, көп адам мерт болыпты», – деген ол Жетіжардың үстінде тізбектеліп жатқан бірнеше обалар тобын көрсетті. Аңызды жеткізуші Анарбеков Сапар. 1979 жыл.

Бозжорға мұнарасы Ақсу ауылынан 8 км оңтүстік-шығыста, Ақсу өзенінің оң жағасындағы биік жерде орналасқан. Мұнара туралы аңызда: “Өте ертеде Ақтөбе қаласын билеген ханның тек жорыққа мінетін “Бозжорға” деген айғыры болыпты. Сол айғыр өзінің үйірімен Ақсу өзенінің оң жағасында жайылады екен. Бірде Алатау жақтан (ортағасырлық Төлек қаласы жақтан – М.Е.) қаптап келе жатқан жаудың қалың қолын көрген айғыр үйірін шұбыртып шапқан бетте Ақтөбенің қақпасына жетіп, қатты кісіней бастапты. Қаланы күзетіп тұрған қарауылдар “жау келді” деп жан-жаққа хабар беріп, жаудың келіп қалғанын ханға жеткізіпті. Бозжорғасына мінген хан жауға қарсы шауып, Қамысбек төбенің үстінде болған қанды ұрыста жауды жеңіп, шағын қолмен қоршауда қалған жаудың ханын жекпе-жекте өлтіріпті. Көреген хан сол ұрыс болған жерге биік мұнара салдырып, оны «Бозжорға» атапты. Биік мұнарада тұрған қарауылдар күндіз–түні жан-жақты бақылап отырады екен, алыстан жау көрінсе, олар күндіз түтін түтетіп, түнде от жағып, ақтөбеліктерге хабар таратқан» – дейді. Аңызды айтушы Әлмерекеов Бақыт. 2012 жыл.

1988 жылы Бозжорғада қазба жүргізіліп, көлемі 8 x 9,6 м, сақталған биіктігі 3,5 м мұнара (11-12 сурет) ашылды. Мұнара қалыңдығы 0,9 м пахса қабаттарынан тұрғызылған (Елеуов, 2016: 9).

Нәтижелер

Ақтөбе қалашығына қатысты аңыздар мен археологиялық деректерді салыстыра зерделеу арқылы ежелгі қалалану үдерісінің мәдени-тарихи негіздерін анықтау – бұл зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі. Мақалада қала жайлы халық жадында сақталған мифологиялық сипаттар мен археологиялық артефактілердің арасында тарихи сабақтастықтың бар екендігі көрсетілді. Бұл тәсіл аймақтың археологиялық және этномәдени ландшафтына деген пәнаралық көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Ақтөбе қалашығының кеңістіктік құрылымы мен тұрғындарының дүниетанымына қатысты сипаттамалар арқылы қаланың өзіндік қалалану бейнесін ғылыми тұрғыда қайта тіктеу көзделіп, археологиялық кешендердің ішкі құрылымы мен мәдени қабаттарының сипатын талдау арқылы қалашықтың әлеуметтік-экономикалық ұйымдасу ерекшеліктері туралы жаңа пайымдар ұсынылды.

Аңыздардағы рәміздік бейнелер мен қалаға қатысты киелілік ұғымдардың тарихи мәнін сараптау барысында рухани мәдениеттің қалалану үдерісімен өзара байланысын

ашып көрсетті. Бұл тұрғыда халықтық таным мен археологиялық фактілердің бір-бірін толықтырып отыратыны дәлелденді. Сонымен бірге, мұндай әдіснамалық тәсіл ауыз әдебиетін тарихи дерек көзі ретінде қарастырудың ғылыми әлеуетін күшейте түседі.

Зерттеу нәтижелері болашақта Ақтөбе қалашығына қатысты кешенді археологиялық және этнографиялық жұмыстар жүргізуге негіз бола алады. Сондай-ақ мақалада ұсынылған тұжырымдар мен әдіснамалық амалдар Қазақстан аумағындағы басқа да ортағасырлық қалаларға қатысты зерттеулерде қолданылуы мүмкін. Мұндай пәнаралық ізденістер отандық гуманитарлық ғылымды теориялық әрі қолданбалы тұрғыдан дамытудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Осылайша біз бұл мақалада тарихи-мәдени мұра нысандарын кешенді түрде қараудың маңыздылығын көрсетіп, археологиялық және мифологиялық деректердің үйлесімді синтезін ұсынамыз. Бұл нәтижелер Ақтөбе қалашығының тарихи келбетін қайта жаңғыртуға, сонымен қатар ұлттық таным мен тарихи жадты тереңірек түсінуге үлес қосады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ортағасырлық Ақтөбе қаласы жайында ел ішінде тараған аңыз-әңгімелердің негізсіз еместігін археологиялық қазбалар нәтижесі дәлелдеп отыр. 1974 жылдан бастап 2017 жылға дейін жүргізілген кешенді зерттеу жұмыстары барысында аңыздарда айтылған көптеген нысандар мен деректер шынайы қалалық құрылым ретінде жер бетіне шықты. Бұл – халқымыздың тарихи жадында сақталған фольклорлық мәліметтердің тарихи негізін дәлелдеуге мүмкіндік беретін маңызды нәтижелердің бірі.

Археологиялық зерттеулер кезінде қаланың орталық бөлігі саналатын цитадельден сарай кешені, шығыс моншасы, терең қазылған құдық, шахристанға апаратын үсті жабық өткел жол анықталды. Шахристан аумағынан қыш кесектен қаланған мұнаралар, ішкі дәліздер мен су құбырлары жүйелері табылды. Бұл – қаланың ішкі құрылымының дамығанын, тұрмыс-салттың өркеніетті сипат алғанын көрсетеді.

Төрткүлтөбе қалашығынан табылған бекініс пен одан сыртқа қарай тартылған жасырын жол қаланың қорғаныс жүйесінің күрделі болғанын байқатады. Ал шаруашылық аймағынан табылған түрлі бағыттағы су құбырлары – қала халқының тіршілігі үшін қажетті инфрақұрылымның жоғары деңгейде ұйымдастырылғанын аңғартады. Бұдан бөлек, Ақтөбені сырттай қоршап жатқан бірінші, екінші және қосалқы ұзын қорған дуалдары қаланың ауқымды әрі бекіністі орталық болғанын растайды. Сонымен қатар Бозжорға мен Қырықүй деп аталатын маңда жүргізілген қазбалар бұл төбелердің қарауыл мұнаралары болғанын дәлелдеді. Осы археологиялық айғақтар мен деректердің барлығы ел арасында ғасырлар бойы сақталған аңыз-әңгімелердің тарихи негізі бар екенін айғақтайды. Халық жадында көмескіленіп қалған шындық жаңғырып, нақты дерекпен үндескенде, «аңыз түбі – шындық» деген халық даналығы тағы бір мәрте расталып отыр. Демек, Ақтөбе қаласы жайлы фольклорлық мұралар – тарихи танымның көне, бірақ сенімді қайнарларының бірі. Осы тұрғыдан келгенде, фольклор мен археологияның тоғысуы – өткенімізді танудың сенімді жолы.

Зерттеу барысында Ақтөбе қаласының ежелгі және ортағасырлық даму тарихына қатысты жаңа ғылыми тұжырымдар ұсынылды. Қалалану (урбанизация) үдерісінің аймақтық ерекшеліктері археологиялық деректермен салыстырыла отырып, көне мекендердің ішкі құрылымын, функционалдық сипатын және тарихи эволюциясын саралауға мүмкіндік берді. Әсіресе, мифологиялық-эпикалық аңыздар мен

археологиялық материалдарды өзара байланыстыра отырып, қала аумағындағы мәдени қабаттардың тарихи сабақтастығы дәлелденді.

Зерттеу нәтижесінде Ақтөбе өңірінің маңызды археологиялық нысандарының локализациясы нақтыланып, олардың кеңістіктік құрылымын ғылыми тұрғыдан сипаттауға жол ашылды. Сонымен қатар қайта тіктеу (реконструкциялау) үлгілері арқылы тарихи мекендердің бастапқы қалпын қалпына келтіру мүмкіндіктері бағаланды. Бұл ұсыныстар қаланың мәдени-тарихи келбетін сақтауға, туристік әлеуетін арттыруға және тарихи сана қалыптастыруға бағытталған маңызды қадам бола алады.

Жалпы алғанда, зерттеу Ақтөбе қаласының қалалану кеңістігінде орын алған тарихи өзгерістер мен мәдени үдерістерді кешенді түрде зерделеуге жол ашты. Қалалану мен қайта тіктеу мәселелері қазіргі күнде ғылыми айналымға енгізіліп, қаланың даму болашағын тарихи мұрамен сабақтастырудың ғылыми негізін қалады.

Әдебиеттер тізімі

- Әбдуәли Қ., 2004. Қаңлы (тарихи шежіре). Алматы. «Дайк-Пресс» баспасы. 610 б.
- Әуезов М., 1962. Уақыт және әдебиет. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдеби баспасы. 428 б.
- Валиханов Ч.Ч., 1961. Заметки по истории южно-сибирских племен // Сочинения в 5-ти томах. Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР. Т.1. 391 б.
- Валиханов Ч.Ч., 1961. Исторические предания о батырах XVIII века// Сочинения в 5-ти томах. Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР. Т.1. 220-227 бб.
- Ел қазынасы ескі сөз. 1994. В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері. Алматы. 616 б.
- Елеуов М., 2012. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының зерттелу тарихы: Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 105 б.
- Елеуов М., 2016. Ескерткіштер жинағы. Алматы: Қазақ университеті. 158 б.
- Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., 2017. Шу-Талас өңірінің ұзын қорғанды қалалары/ жауапты ред. Ерсариев А.М. Монография. Алматы: Қазақ университеті. 114 б.
- Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі. Қазақ университеті. Алматы. 106 б.
- Казахский фольклор в собрании, 1972. Г.Н. Потанин (Архивные материалы и публикации). Алма-Ата. 379 с.
- Қазақ әдебиетінің тарихы, 2008. Он томдық. Алматы: ҚазАқпарат. Т.3. 536 б.
- Қазақтың халық творчествосы, 1989. (Ә. Диваев жинаған материалдар). Алматы: Ғылым. 416 б.
- Қасқабасов С., 1984. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым. Ана тілі. 272 б.
- Қасқабасов С., 2009. Ойөріс. Алматы: Жібек жолы. 303 б.
- Қоңыратбаев Ә., 1991. Қазақ фольклорының тарихы // Құрастырып алғы сөзін жазған Ә. Қоңыратбаев. Алматы. 288 б.
- Марғұлан Ә., 1985. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар // Құрастырған Р.Бердібаев. Алматы: Жазушы. 368 б.
- Потанин Г.Н., 1917. Казак-киргизские алтайские предания, легенды и сказки. Петербург. 47-71 б.
- Уәлиханов Ш.Ш., 2010. Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы жазбалар // Ш.Ш.Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. 1том /2 басылым. Алматы: Толағай групп. 248-258 .

Уәлиханов Ш.Ш., 2010 а. Қырғыздар туралы жазбалар // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 2 том / 2 басылым. Алматы: Толағай групп. Б. 8-10.

Шалекенов У.Х., 1980. Актобе – средневековый памятник // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата. Б. 13-20.

Шалекенов У.Х., Оразбаев А.М., 1980. Некоторые данные о водопроводной системе средневекового города Актобе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата. Б. 24-38.

Reference

Abdualī, Q., 2004. Qañlı (tarīxī šejire) [Qangly (Historical Genealogy)]. Almaty: Daik-Press. 610 p. [in Kazakh].

Áuezov, M., 1962. Uaqyt jáne ádebiet [Time and Literature]. Almaty: Qazaqtyń Memlekettik Kórkem Ádebı Baspasy. 428 p. [in Kazakh].

Ualıhanov, Ch.Ch., 1961. Zametki po istorii yujno-sibirskikh plemen [Notes on the History of Southern Siberian Tribes]. In Sochineniya v 5-ti tomakh. Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz SSR. 391 p. [in Russian].

Ualıhanov, Ch.Ch., 1961. Istoricheskie predaniya o batırah XVIII veka [Historical Legends about Batyrs of the 18th Century]. In Sochineniya v 5-ti tomakh. Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz SSR. pp. 220-227. [in Russian].

El qazınasy eski sóz, 1994. B.B. Radlov jınağan qazaq folklorınıń úlgeri [National treasure is an old saying (Samples of Kazakh folklore collected by B.B. Radlov)]. Almaty. 616 p. [in Kazakh].

Elewov M., 2012. Ortağasırлық Aqtöbe qalasınıń zerttelw tarıxı: Joğarı oqw ornı stwdentterine arnalğan oqw quralı [The history of the exploration of the medieval city of Aktobe: A textbook for university students]. Almaty: Qazaq wñiversiteti. 105 p. [in Kazakh].

Elewov M., 2016. Eskertkişter jınağı [Collection of monuments] Almaty: Kazakh university. 158 p. [in Kazakh].

Elewov M., Taleev D., Esenov S., 2017. Şu-Talas öñiriniń uzın qorğandı qalaları [Long-mounded cities of the Shu-Talas region]. jawaptı red. Ersarıev A.M. Monografiya Almaty: kazakh university. 114 p. [in Kazakh].

Elewov M., 2021. Ortağasırлық Aqtöbe qalasınıń qorğanıs júyesi [The defense system of the medieval city of Aktobe]. Kazakh university. Almaty. 106 p. [in Kazakh].

Kazakhskiy fol'klor v sobranii, 1972. G.N. Potanina (Arkhiwnyye materialy i publikatsii) [Kazakh folklore in collection. G.N. Potanina (Archival materials and publications)]. Alma-Ata. 379 p. [in Russian].

Qazaq ádebietiiniń tarıxı, 2008. On tomdıq [History of Kazakh literature (Ten volumes)]. Almaty: KazAkform. V. 3. 536 p. [in Kazakh].

Qazaqtıń xalıq tvorçestvosı (Ä. Dıvaev jnağan materialdar), 1989. [Kazakh folk art (Materials collected by A. Divaev)]. Almaty: Nauka. 416 p [in Kazakh].

Qasqabasov S., 1984. Qazaqtıń xalıq prozası [Kazakh folk prose] Almaty: Nauka, Ana tili. 272 p [in Kazakh].

Qasqabasov S., 2009. Oyöris [Thoughts]. Almaty: Jibek jolı. 303 p. [in Kazakh].

Qoñıratbaev Ä., 1991. Qazaq folklorınıń tarıxı [History of Kazakh folklore]. Qurastırıp alğı sózin jazğan Ä., Qoñıratbaev. Almaty. 288 p. [in Kazakh].

Marğulan Ä., 1985. Ejelgi jır añızdar: Ğılımi-zerttew maqalalar [Ancient Poems and Legends: scientific research articles]. Qurastırğan R. Berdibaev. Almaty: Jazwşı. 368 p. [in Kazakh].

Potanin G.N., 1917. Kazak-kirgizskiye altayskiye predaniya, legendy i skazki [Cossack-Kyrgyz Altai legends, legends and fairy tales]. Peterburg. P. 47-71 [in Russian].

Wälixanov Ş.Ş., 2010. Oñtüstik Sibir taypalarınıñ tarixı twralı jazbalar [Notes on the history of the tribes of South Siberia]. Ş.Ş. Wälixanov. Köp tomdıq şığarmalar jınağı. 1 tom /2 basılım.Almaty: Tolagai group. P. 248-258 [in Kazakh].

Wälixanov Ş.Ş., 2010a. Qırğızdar twralı jazbalar [Notes on the Kyrgyz]. Wälixanov Ş.Ş. Köp tomdıq şığarmalar jınağı. 2 tom / 2 basılım. Almaty: Tolagay Group. P. 8-107 [in Kazakh].

Shalekenov U.Kh., 1980. Aktobe – srednevekovyy pamyatnik [Aktobe – a medieval monument]. Istoriya material'noy kul'tury Kazakhstana. Alma-Ata. P. 13-20. [in Russian].

Shalekenov U.Kh., Orazbayev A.M., 1980. Nekotoryye dannyye o vodoprovodnoy sisteme srednevekovogo goroda Aktobe [Some data on the water supply system of the medieval city of Aktobe]. Istoriya material'noy kul'tury Kazakhstana. Alma-Ata. P. 24-38. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Елеуов Мадияр, тарих ғылымдарының докторы, профессор, археология, этнология және музеология кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік даңғ., 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Жүсіпназар Мағжан Ибрагимұлы, магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0009-0008-6518-1777>

Сведения об авторах:

Елеуов Мадияр, доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, пр. Тәуелсіздік, 54, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Жусупназар Мағжан Ибрагимұлы, магистрант, Казахский национальный университет им.аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0009-0008-6518-1777>

Information about authors:

Madiyar Yeleuov, Doctor of Historical Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Moldakhmet Arkhad Aitzhanuly, PhD. Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsizdik Ave., Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Zhusupnazar Magzhan Ibragimuly, Master student, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0009-0008-6518-1777>

Early Medieval Hungary: Between East and West

T. Kopyś

Jagiellonian University (Kraków), Republic of Poland
(E-mail: tadeusz.kopys@uj.edu.pl)

ARTICLE INFO

Keywords:
medieval Hungary, between East and West, Hungarius identity, the beginning of statehood, contemporary discourse, tourism, national idea, Hungarian tribes, Byzantine Empire, Árpád dynasty, King St. Stephen, Turkic and Finno-Ugric languages.

IRSTI 03.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-64-85>

ABSTRACT

Hungarians possess a strong sense of national identity, marked by an emphasis on distinctiveness that, to some extent, stems from their Asian origins. This sense of uniqueness and strong self-identification has been evident since the Middle Ages. Upon arriving in Europe, the Hungarian tribes encountered a new and unfamiliar reality that they had to confront and eventually accept. Since that time two parallel trends have characterized Hungarian political, social and economic thought stemming from interactions with both Eastern and Western civilizations. These dual influences have also shaped Hungarian culture and political ideology: a persistent tension between a return to tradition and a drive toward modernization. These opposing tendencies have consistently vied for dominance throughout Hungarian history. Naturally, there have been periods where traditionalist views prevailed and others marked by progressive reform. However, the most fruitful epochs in Hungary's development have been those in which tradition and modernity were successfully reconciled, where elements of the past were used creatively to construct a modern identity. For centuries, Hungary's geographic location, situated between East and West, has played a crucial role in shaping its history and culture. This was accompanied by an enduring aspiration to align with the West. The presented article is devoted to the study of the evolution of Hungarian identity and history over many centuries. The author analyzes various historical periods during which Hungarians turned to their origins connected with the regions around the Urals, and how this dual perception between the West and the East is reflected in their culture. This conflict of identities was particularly evident in the 19th and 20th centuries, when Hungarian nationalism reached its peak. During periods of crisis in relations with the West, most notably following the Treaty of Trianon in 1920, there was a marked tendency to distance from Western values and seek alignment with Turkic and Asian peoples. This shift provided fertile ground for the emergence and development of the Turanist ideology.

Т. Копуш

Ягеллонский университет (Краков), Республика Польша

(E-mail: tadeusz.kopys@uj.edu.pl)

Венгрия: Поиск идентичности между Востоком и Западом

Аннотация. Венгры представляют собой нацию, обладающую мощной национальной идентичностью и уникальной культурной индивидуальностью, корни которой можно проследить до их миграции из Азии в Европу. Эта идентичность, вероятно, была сформирована под воздействием новых реалий, с которыми венгерские племена столкнулись в Европе, и имеет глубокие исторические корни, восходящие к Средневековью.

Миграция венгров на европейский континент стало отправной точкой для сложного взаимодействия с культурным и политическим контекстом, который отличает Запад от Востока. В процессе своей истории венгры развивали две параллельные тенденции: одну, направленную на возвращение к традициям, и другую – стремление к модернизации социальной и политической жизни. Эти тенденции на протяжении веков были в постоянном противостоянии, иногда одной из них удавалось взять верх, в то время как в другие периоды проявлялись стремления к переработке традиционного наследия в контексте новых реальностей.

Наиболее продуктивными для венгерской нации были времена, когда традиции успешно сочетались с современными взглядами, что позволяло использовать элементы исторического наследия для создания нового, актуального облика страны. Географическое положение Венгрии, находящейся между Западом и Востоком, а также постоянное желание ее народа ассоциировать себя с западной цивилизацией оказали значительное влияние на развитие венгерской истории и культуры.

Представленная статья посвящена исследованию эволюции венгерской идентичности и истории на протяжении многих веков. Автор статьи анализирует различные исторические периоды, когда венгры обращались к своим истокам, связанным с регионами вокруг Урала, и как этот дуализм восприятия – с Западом и Востоком – проявляется в их культуре.

Особенно заметен этот конфликт идентичностей был в XIX–XX веках, когда венгерский национализм достиг своего апогея. В моменты кризиса отношения с Западом, такие, как последствия Трианонского договора 1920 года, венгры начали искать ответы на вопросы в тюркских и азиатских культурах. Обращение к восточным корням, вдохновившее идею туранства, стало важной частью венгерской идентичности в ответ на вызовы, с которыми сталкивался венгерский народ. Таким образом, процесс формирования венгерской идентичности представляет собой сложный диалог между традицией и современными вызовами, что продолжает оставаться актуальным и в наши дни.

Received 02 April 2025. Revised 18 April 2025. Accepted 12 May 2025. Available online 30 June 2025.

For citation: T. Kopyś Early Medieval Hungary: Between East and West // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 64-85. DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-64-85>

Ключевые слова: Средневековая Венгрия, между Востоком и Западом, идентичность *hungarius*, начало государственности, современный дискурс, туризм, национальная идея, венгерские племена, Византийская империя, династия Арпадов, король Святой Стефан, тюркские и финно-угорские языки.

Т. Копуш

Ягеллон университети (Краков), Польша Республикасы
(E-mail: tadeusz.kopys@uj.edu.pl)

Мажарстан: Шығыс пен Батыс тоғысындағы болмысы

Аннотация. Мажарлар – Азиядан Еуропаға қоныс аударуынан бастау алатын мықты ұлттық бірегей болмысы мен ерекше мәдени келбеті бар ұлт. Бұл бірегей болмыс, бәлкім, Еуропада мажар тайпалары бетпе-бет келген жаңа шындықтардың әсерінен қалыптасып, кейін келе орта ғасырлардан өрбитін терең тарихи тамырларға ие болды.

Мажарлардың Еуропа құрлығына қоныс аударуы Батыс пен Шығысты ерекшелендіріп тұратын мәдени және саяси мазмұн аясындағы күрделі өзара әрекеттестіктің бастау нүктесіне айналғаны белгілі. Өз тарихы барысында мажарлар екі параллельді үрдісті қатар дамытты: бірі – дәстүрлерге қайта оралуға бағытталса, екіншісі – әлеуметтік және саяси өмірді жаңғыртуға ұмтылыс болды. Бұл үрдістер ғасырлар бойы үздіксіз тартыс үстінде де көрініс тапты: кей кездері олардың бірі басымдыққа ие болса, ал басқа кезеңдерде жаңа шындықтар аясында дәстүрлі мұраны қайта қарау талпыныстары алға шықты.

Мажар ұлты үшін дәстүр мен заманауи көзқарастар сәтті үйлесім тапқан уақыттар және ең нәтижелі кезеңдерге айналғаны сөзсіз. Бұл тарихи мұра құндылықтарын елдің жаңа, көрнекі бейнесін қалыптастыру мақсатында тиімді пайдалануға мүмкіндік берді. Мажарстанның Батыс пен Шығыстың тоғысында орналасқан географиялық жағдайы, сондай-ақ халқының өзін Батыс өркениетімен байланыстыруға деген ұдайы ұмтылысы мажар тарихы мен мәдениетінің дамуына айтарлықтай әсер еткенін айта кету керек.

Ұсынылған бұл мақала мажардың ұлттық болмысы мен тарихының ғасырлар бойғы эволюциясын зерттеуге арналған. Мақала авторы мажар халқының Орал маңындағы өз бастауына қайта бет бұрғаны жайлы баяндаған. Сонымен қатар, ол түрлі тарихи кезеңдерді жан-жақты талдай отырып, Батыспен және Шығыспен байланысқан осы қосұдай қабылдаудың олардың мәдениетінен қалай көрініс тапқанын саралайды.

Бұл бірегейліктер арасындағы қарама-қайшылық әсіресе XIX–XX ғасырларда, мажар ұлтшылдығы шарықтау шегіне жеткен кезеңде айқын байқалды. 1920 жылғы Трианон келісімінің салдарлары секілді, Батыспен қарым-қатынас дағдарысқа ұшыраған сәттерде де мажарлар өз сауалдарына түркілік және азиялық мәдениеттерден жауап іздей бастады. Тұраншылдық идеясын шабыттандырған Шығыстық тамырларға бет бұру үрдісі мажар халқы тап болған сын-қатерлерге жауап ретінде ұлттық болмыстың маңызды бөлігіне айналды. Осылайша, мажар ұлттық болмысының қалыптасу үдерісі дәстүр мен заманауи сын-қатерлер арасындағы күрделі диалог болып табылады және бүгінгі күнге дейін өзекті күйінде қалып отыр.

Кілт сөздер: ортағасырлық Мажарстан, Шығыс пен Батыс тоғысында, *hungarius* болмысы, мемлекеттілік бастауы, қазіргі заманғы дискурс, туризм, ұлттық идея, мажар тайпалары, Византия империясы, Арпадтар әулеті, король Әулие Иштван, түркі және финн-угор тілдері.

Introduction

Hungarian tribes began their migration to Europe in the early Middle Ages and arrived in Pannonia in 895. The Hungarians transformed into a multi-ethnic conglomerate during their migration from Asia to Central Europe. Hungarian belongs to the agglutinative language and scientists believe it may be as old as 3,000,000 years. It is widely believed that Hungarian belongs to the Finno-Ugric language family. Structurally similar, though only distantly related to Hungarian are languages such as Turkish, Dravidian languages of India, Japanese and Korean in East Asia and the Basque language in Europe. In terms of structure, and to some extent vocabulary, Hungarian most resembles languages often grouped under the so-called Ural-Altaic family, as the peoples who spoke them historically lived in regions between the Urals and the Altai Mountains. The Ural-Altai family of languages is divided into five main groups: Finno-Ugric, Samoyedic, Turkic-Tatar, Mongolian and Tunguso-Manchurian (Maticsák, 1998: 20-23). To this day, certain lexical similarities can be identified between Hungarian and languages belonging to the Uralic and other related language families. For instance, the Hungarian word *szem* ("eye") corresponds to *sem* in Khanty and Mansi, and *silmä* in Finnish. Similarly, *vér* ("blood") in Hungarian has cognates such as *vir* in Ostyak, *ver* in Vogul, and *veri* in Finnish. These linguistic affinities have been further substantiated by scholarly research. The Hungarian word *tó* ("lake"), appears as *mo* in Selkup, which belongs to the Samoyedic language family, and as *Turku* in Nganasan. Scholars have also noticed a resemblance to the word *tűz* ("fire"), which is rendered as *mý* in Selkup and *myŭ* in Tavgian-Samoyedic (Janurik, 1978).

The Latin term *Hungarus* and its Indo-European derivatives Ungar or Venger originated from the *Onogur* tribes, a Turkic people who inhabited the northern Black Sea region during the 6th and 7th centuries (Csepeli et al., 1996: 247-248.). There is also another explanation for the origin of the ethnonym *Magyar* (Hungarian). An alternative explanation for the *Magyar* (Hungarian) traces it to one of the tribes that arrived in Pannonia in the late 9th century, namely, the *Megyer* tribe, whose name may have evolved into *Magyar*. Scholarly debate continues over the etymology of *Magyar* and the adjective *Hungarian*. Hungarians themselves refer to their homeland as *Magyarország* ("the country of the Hungarians). While some theories are speculative, for instance the word *Magyar*, deriving from the Virgin Mary, others have attempted more linguistically grounded explanations. In the late 18th century, Artur Schlözer derived it from a Mongolian word meaning "foreigner", while Pál Beregszászi suggested an Arabic origin, linking the term to a noun meaning "migrant" or "one who left his homeland." A significant contribution came from the prominent Hungarian orientalist and linguist A. Vámbéry. In his most famous work *A magyarság eredete (The Origin of the Hungarians)*, he distinguished between linguistic and ethnic origins. He argued that the ethnic identity of the Magyars was more straightforward to trace: following the fusion of Ugric and Turkic-speaking groups, the Turkic component began to identify as *Hungarians*. According to Vámbéry's analysis of historical and linguistic sources, the Hungarians who conquered Pannonia were consistently described in the same terms as other Turkic peoples. Arabic sources referred to the Hungarians as being of "Turkish race," and the Byzantines similarly described them as Hungarians Turks. Personal names used by early Hungarians, their military tactics, and even cultural expressions such as proverbs, according to Vámbéry, reflected a Turkic character or what he called a "spirit of the East" (Vámbéry, 1882: 169). This perception was further reinforced by diplomatic and religious symbolism. On the crown of St. Istvan part of which was sent by Byzantine Emperor Michael VII Doukas to the Magyars,

there is an inscription: (ΓΕΩΒΙΤΖΑC ΠΙCΤΟC ΚΡΑΛΗC ΤΟΥΡΚΙΑC (*Geōbitzas pistós králēs Tourkías*), meaning "Géza, the faithful king of the Turks". Emperor Michael VII referred to the Hungarian lands as the "land of the Turks", which was later adopted by Arab historians.

Although scholars generally agree on the main theses regarding the origin of the ancient Magyars, the question of why they retained their language and ethnic distinctiveness after settling in Central Europe remains unresolved. In principle, all peoples who migrated across the Black Sea steppes and Central Europe assimilated with the local population. According to archaeologists, from the 10th century onward, it is possible to record from burials the appearance of a steppe- nomadic population along the Central Danube that came from the northern Black Sea region (Stanojev, 1989: 109-113). The material culture of the early Hungarians developed under the influence of diverse regional impulses. The material culture the early Hungarians was rooted in objects brought from their previous eastern homeland; it was also significantly shaped by elements adopted from the indigenous populations they encountered in the Carpathian Basin, as well as from their new neighbors. (Révész, 2014: 85-90). Some artifacts, dating to the early 10th century in the Carpathian Basin, can attest to the influence of local cultures. These artifacts (such as a type of jewelry with pendants shaped like bunches of grapes) were absent from the material culture of Hungarian tribes prior to their arrival in Pannonia, but were found in burials in the 10th and 11th centuries, that is, after the Danube conquest. According to scholars, the Hungarian conquest did not bring violent changes for the indigenous Slav population, but rather peaceful acculturation.

Materials and research methods

Early Hungarian history was initially studied by historians relying on various written sources. However, due to the fragility and scarcity of these sources, researchers began incorporating humanistic disciplines, such as linguistics, archaeology, ethnography, and cultural anthropology into their studies. As a result, historiography gradually receded from the primary focus of writing early Hungarian history in the late 20th century, although the data provided by related disciplines were not necessarily suitable for a true historical reconstruction. The specific statehood of the steppe peoples, whose framework is even more flexible than the framework of the states of medieval Christian Europe, is gaining an increasingly important role in historical research.

This text is based on linguistic analysis from the works of Hungarian scholars from the 19th and 20th centuries. It should also be noted that archaeological evidence and toponymic names can be used to prove the origin of the Hungarian tribes and their identity split between the East and the West. Such a model, emphasizing the orientalism of the Hungarians, functioned clearly in the 19th century, and here we can use the works of István Széchenyi and Ármin Vámbéry. The primary sources for this text are the works of outstanding Hungarian and Polish medievalists, including Pál Engel, Gyula Kristó, Ryszard Grzesik, Károly Mesterházy, Gyula Moravcsik, and Samu Szádeczky-Kardoss; historians addressing the topics of nationalism and national identity, such as Tibor Joó, János Gyurgyák, and Gyula Székfű; as well as statements by 19th-century and contemporary Hungarian politicians, including István Széchenyi and Viktor Orbán, which illustrate the strong orientalist tendencies in Hungarian political life. The comparative-historical method was employed to analyze the findings of historians and medievalists, ultimately demonstrating that a pronounced orientation toward the East persists in Hungarian political discourse – a tendency that can be attributed to the historical origins of the Hungarian tribes in the Ural region of Asia.

The lack of sources significantly hinders the study of the early history of the Finno-Ugric peoples and the Hungarian community that emerged from among them. The ancient Hungarian ethnic group divided into three ethnic branches. The first group settled in what would later be known as Magna Hungaria and was encountered by Hungarian monks on the Volga River in 1236. The second migrated to Central Asia, while the third settled in the river regions of Eastern Europe, specifically in the area known as Etelköz (between the Don and the lower Danube). Due to the lack of documentary evidence, we cannot determine the precise dates of these separations or the political structures of the first two groups. Consequently, historical study is limited primarily to the third group, the direct ancestors of the modern Hungarian nation. In Etelköz, this ethnic group established a form of statehood around the year 850. The first monarch, Álmos, founded a political structure that can be characterized as a steppe state or steppe empire.

The above-mentioned lack of historical sources necessitates the use of alternative methods to prove the connections between the Hungarians and both Eastern and Western civilizations. These methods include the examination of Hungarian vocabulary to identify loanwords and their origins. The paper employs a variety of research methods, including descriptive, structural, comparative linguistic approaches. The comparative-linguistic method was used to analyze the peoples with whom the Hungarians came into contact during their migration from the Urals to Central Europe. The analytical and descriptive methods were applied to study available historical sources from the Turkish states and Byzantium, alongside 19th- and 20th-century scholarship on Hungarian origins. The conclusion of the research is that the duality inherent in Hungarian identity left lasting impact on the socio-political development of the Hungarians over the centuries.

In this sense, the Avar Khaganate can be seen as a precursor to the Hungarian Kingdom. In addition, remnants of the Avar population in Pannonia, particularly in the Tisza valley, contributed to the ethnogenesis of the Magyars, through their integration with the Árpád people (Szádeczky-Kardoss, 1996: 21-30, 29). By the time the Hungarians arrived in Pannonia, the Hungarians had likely already acquired some experience in state-building. Scholars suggest that they may have developed this capacity during their time under the Khazar Khaganate. It is also quite likely that they adopted elements of administrative organization from the Carolingian model through contact with Slavic groups in Pannonia, evidenced by the Slavic origins of Hungarian terms such as *megye* – county, *ispán* – župan, *tiszt* – commander (officer), and *asztalnok* – stolnik (naperer). Over time, however, early Hungarian rulers combined these external influences with contemporary Western European practices. Notably, they introduced a military system based on a land-holding knightly class and maintained a side-king squad composed partly of foreign warriors (Hóman et al, 1935: 316, 474).

Research background

At the beginning of the 10th century, the ancestors of the Hungarians spent a significant period in Central Europe, during which they dismantled the Great Moravian State and launched plundering expeditions to the south and west. Their barbaric activity was halted by Emperor Otto I whose efforts contributed to the Hungarians' transition to a sedentary lifestyle and permanent settlement. Medieval chronicles sometimes identified the Magyars with Turkic tribes. One of the key regions in their migration to Pannonia, Etelköz, scholars associate with the Turkic word *eti*, meaning "river" (Engel, 1994: 3). Etelköz has been positioned in recent years by scholars along the central Dnieper River. Medieval chronicle One of the migration

to Pannonia, Etelköz, is linked by scholars to the *etil*, (Engel, 1994: 3). Recent scholarship places Etelköz Dnieper River. Archaeological finds in this area, such as burials containing horse skulls and limbs placed near human remains, exhibit striking similarities to those found in the Ural foothills. Archaeological evidence indicates the emergence of a cohesive culture in the Carpathian Basin during the 10th century. This culture has been characterized as a 'broad, homogeneous unit, with contacts extending to the steppes of Eastern Europe and beyond' (Mesterházy, 1994: 29-31), although some of its features appear to have developed locally. The formation of this new culture complex coincided with the migration of the Hungarians. In the Etelköz region, significant transformations occurred in the socio-political organization of the Hungarian tribes. Prior to this period, the population had lived independently, under the federal rule of seven "vajdas" (chieftains). Among them was Árpád, a dominant figure and, according to family tradition, a descendant of the Hun king Attila. It is likely that the blood pact, a steppe tradition dating back to Scythian times, was not a consensual act, but rather the result of Álmos' military ascendancy. Álmos' personal abilities and the political heritage of his lineage enabled him to assume sole leadership. Given that he is believed to have been born around 820, he likely attained supreme authority by the mid-9th century.

Analysis

The ancestors of the Hungarians were exposed to the major world religions in their eastern homeland; however, their primary belief system was shamanism, which functioned as a means of interpreting the surrounding world. Their religious beliefs were enriched with elements adopted from Iranian, Turkic, and other peoples encountered during their migrations. Only shamans possessing extraordinary abilities were able to communicate with supernatural beings, typically by entering a trance state to request assistance or convey messages. Among the ancient Magyars, it was customary, either symbolically or literally, to open the skull, as they believed the human soul resided in the head and needed to be liberated. Archaeological excavations of cemeteries from the period of the Hungarian conquest of Central Europe reveal numerous elements of religious belief and superstition. To protect the dead from malevolent spirits, the ancient Magyars would place sharp, pointed objects on the chest of the deceased, an act likely rooted in the belief that the dead could return as evil entities. In an effort to prevent such occurrences, bodies were sometimes bound and buried face down, a practice intended to inhibit the 'return of souls.'

According to historian Tibor Joó, the Hungarian nation was created not by blood, not by language, not by statehood, but by a purely spiritual factor. Medieval Hungary thus emerged as a faithful heir to the Eurasian nomadic empires, multilingual, rich in diverse customs, and home to different peoples living peacefully under the rule of the descendants of a nomadic kagan (Joó, 1941: 54-55). If there ever existed an ancient tradition asserting that the Hungarian nation was formed through the unification of seven tribes, no concrete traces of such a narrative have survived.

The most numerous settlements were established in river valleys. For example, in Batjanica on the Danube (in the territory of Vojvodina in Serbia), burial sites of warriors buried with their horses have been discovered. To date, no prince's burial site has been discovered (Thaly, 1898: 9-11). Previously, there was an opinion among researchers that Hungarians, like other steppe peoples (Huns, Avars, etc.), buried their princes in secret, alone and in concealed locations. Nevertheless, chronicles written 200-300 years after the time of the conquest record that Prince Árpád was buried near Óbuda, and later King St. Stephen commissioned

the construction of a church near his burial site. In recent years, two artifacts have been discovered that undeniably contain elements of the original Hungarian script, known as Old Hungarian runes. The first was excavated from a burial site near Kalocsa in Homokmégy, dating back to the period of the Hungarian conquest; and parts of a quiver found in the grave are believed to bear runic inscriptions. In 1999, a fragment of a clay blowpipe, inscribed with runes was discovered during excavations in Somogy County.

Byzantine sources, most notably Emperor Constantine VII Porphyrogenetus' *De Administrando Imperio*, consistently refer to the Hungarians of this period as 'Turks' (οἱ Τοῦρκοι). In his work, Emperor Constantine also mentions the 'Meger clan,' identifying it as a component of the broader group of Turkic tribes. likely due to the presence of Turkic aristocratic elements among the Meger clan at the time, with their leader himself bearing the title 'Prince of the Turks.' The 11th century Persian historiographer Gardizi described the Hungarian tribes as a faction of the Turkic peoples. According to him, these tribes, numbering approximately 20,000, under the leadership of their chieftains conquered Slavic populations, imposed heavy tributes on them, and treated them as captives (Zimonyi, 2014). The Hungarians also supposed to have adopted from the Turkic-Bulgarian tribes the institution of dual leadership: one leader (the *gyula*) held political authority, while another (the *kende* or *kündü*) fulfilled religious functions. After the conquest of Pannonia, this dual structure was abolished and Prince Arpad consolidated both roles (Alföldi, 1933: 28). According to Hungarian researchers, the title of *kende* was borrowed from the Khazars, who had temporarily subjugated the Hungarian tribes (Ligeti, 1979: 268-269).

Hungarus identity

From the second half of the 14th century, members of non-Hungarian elites obtained noble privileges and were gradually assimilated into the Hungarian nobility. As Szekfű notes "There was no question of deliberate deprivation; it was all a natural, long-term process and a consequence of the political and social changes that took place within the Hungarian nation" (Szekfű, 2002: 492-493). The formation of the state Hungarian in the 10th century was itself a lengthy and complex process. In a sense, the establishment of territorial and central administration established the framework for forging a nation from an assemblage of different tribes. Historiography shaped by the Counter-Reformation often interpreted the founding of the state as a miraculous transformation. "Was it not a true miracle that, at the behest of the just-crowned and not yet very popular king, there was a conversion to the faith of Christ of the uncultured and stubbornly pagan Magyars?" wrote Count Széchenyi in the mid-19th century (Kornis, 1943: 16-17).

He renewed national institutions without violating their proper historically constituted character. St. Stephen transformed the Hungarians, a formerly nomadic and warlike people, into a settled population inhabiting the Danube and Tisza valleys, surrounded by the Carpathian Mountains. From his reign onward, the historic mission of the Hungarians shifted from pursuing external conquests to defending the kingdom. Undoubtedly, the Hungarians arrived in Europe with a pre-existing form of tribal organization, which later influenced the structure the Christian-era state. For these groups, what mattered not the language or ethnic identity of the various tribes, but the shared political purpose represented by loyalty to rulers such as the Avars or the Huns. The eventual abandonment of these ancient concepts of state governance, along with the adoption of Western political and linguistic ideas, contributed ideals to the erosion of the traditional Danubian framework, which proved unable to withstand the pressures of modernity (Joó, 1941: 190-193). Even in the interwar period, the value of

the *Hungarus* concept were recognized, in particular for its tolerance towards diverse ethnic communities.

Over time, the totemic symbols of the tribes disappeared. The most common motifs of the ninth and early tenth centuries – the griffin, wolf and deer – gradually became rare in later Hungarian heraldic iconography and symbolism. The hawk, or *turul*, persisted longer as a symbol associated with the ruling house. However, it too was eventually overshadowed by the double cross and, around 1200, by the red- and- white striped shield (Bertényi, 1983: 66-67). The tribal names were gradually phased out, and are now preserved only in a mid-10th-century Byzantine source and in toponymic evidence. They no longer appear in later personal nomenclature or in the accounts of the Hungarian chronicles. It is believed that the Old Turkish language, possibly spoken by the tribal elite, merged into Hungarian speech and survived until the early 11th century (Bartha, 1975: 49-50). A similar process occurred with the Proto-Bulgars and the Avars, who underwent Slavization.

A small number of tribal names and words of Turkic origin have survived in geographical names in Hungary. Names associated with the Pecheneg tribe (Hungarian *besenyő*) are found in such localities as Besenyőd, Ládbesenyő, Rinyabesenyő, Szirmabesenyő, Besnyő, and Sepsibesenyő. Names associated with the Oghuz (Hungarian: *úzek* or *oguzok*) include Úzpatak, Úzsalgó, Úzpeklény, and Úzvölgye (Pacsai, 2022). Other ethnonyms in place names are connected to the Halflings (*palóc*) and Cumans (*kun*), with names such as *Kunhegyes*, *Kunmadaras*, *Kunadacs*, *Kunágota*, *Kunfehértó* and the Palócföld region. The suffixes *Megyer* and *Gyarmat* are tied to Turkic names, specifically to the names of the Hungarian tribes that conquered Pannonia. One theory links the word *gyarmat* to the Old Turkish word *jormati*, meaning 'non nomadic, sedentary' (it survives today in the names of several places, such as Balassagyarmat, Fehérgyarmat, Füzesgyarmat, Kaposgyarmat, and Rábagyarmat). Other place names, containing the particle *bél* may indicate proximity to passes or saddle-shaped rock formations (examples include Bakonybél, Béláptfalva, Kassabéla, and Mónosbél) (Pacsai, 2022).

Basically, until the 18th century, the issue of nationality was not a prominent concern in Hungary, as the country existed as a unified community of destiny (*sorsközösség*). In this context, the language barrier was not considered a significant obstacle, especially within the framework of the feudal system. In feudal society, distinct states operated under separate legal statuses, and communication among various groups occurred through shared practices that did not require national homogeneity. The elite, for instance, communicated in Latin, while other groups maintained their own dialects. The medieval Kingdom of Hungary was characterized by ethnic diversity. Over the centuries, numerous foreign groups both from the east and the west settled in Hungary through either spontaneous or organized resettlements. Chronicles mention the arrival of Czechs, Poles, Saxons, Rhinelanders, Latins, Italians, Armenians, Saracens, Pechenegs, Cumans, and others, particularly during the reign of St. Stephen I (István) (1000-1038) and his successors. The newcomers found land suitable for settlement, and with the guarantee of the rule of law, they were granted privileges that were specific to the so-called "guest peoples." According to Ferenc Erdei, the eastern origins of the Hungarians contributed to a delay in social development, especially in the context of Hungarian peasantry and its socio-economic structures. The Hungarian system, with its tax regulations and economic framework, remained influenced by Eastern models well into the 19th century, even after the political reforms of 1848 (Erdei, 1980: 291-346).

The concept of the *Hungarus* nation was prominent from the early Middle Ages until the late 17th and early 18th centuries (Százaz, 1988). This concept, rooted in a legalistic and supranational vision of political attachment, became especially influential in the 18th

century, particularly before the rise of modern ethno-linguistic nationalism. In this context, Hungarus identity referred to membership within the Kingdom of Hungary, which was seen as a hierarchical entity within the feudal system. Hungarian consciousness (often referred to in scholarly works) was especially pronounced among German and Slovak evangelical intellectuals and was less about ethnic unity and more about a shared political and legal affiliation with the Kingdom.

According to Andor Tárnai, it was especially visible between 1690 and 1770, and was associated with an old Latin saying about the lands of Pannonia, which became a prominent expression used to praise the Kingdom as a unique and incomparable land: *Extra Hungariam non est vita. Si est vita, non est ita* ("there is no life outside of Hungary") (Tárnai, 1969: 48). One of the notable figures of this era was Bél, who proud of his Slavic-Hungarian roots and educated in the German tradition, celebrated the Hungarian Crown and its historical significance in his writings. He wrote songs about Hungarian history and the Magyar language, and even published a Hungarian grammar for Germans (*Der ungarische Sprachmeister*, 1729). Additionally, Bél attempted to prove the existence of an ancient Hunno-Scythian runic alphabet (*De vetera literatura hunnoscythica exercitatio*, 1718). In his *Compendium Hungariae geographicum* of 1753, Bél wrote that Hungary was the most beautiful country in Europe, surpassing all others in terms of its ease and fertility. His statement contributed to the famous Hungarian saying, "Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita" (Tárnai, 1969: 24).

The Hungarians' early political interactions with Byzantium predate their defeat at the Battle of the Lech River (955). By 948, a Magyar delegation had already visited the court in Constantinople. In 953, the Transylvanian chieftain Gyula was baptized, and with him returned to Hieratheos, a monk who obtained the title Bishop of Turkey by the Metropolitan of Constantinople, a title that was used until the time of St. Stephen I. Following his baptism, St. Stephen suppressed the centrifugal forces, such as those represented by Koppány relatives and Ajtony, the ruler of Banat (Szymański et al., 1979: 175-176).

The origins of Hungarian ethnic identity and sovereignty are closely tied to steppe traditions. The roots of Hungarian identity extend more than a thousand years into the history of the steppe peoples. Although the exact timing of the formation of the tribal community remains uncertain, it is clear that the Hungarian ethnic identity emerged long before the establishment of the Hungarian state. This connection to the steppe shaped the early development of the Hungarian people and contributed to the distinctiveness of Hungarian statehood and ethnic identity.

The Hungarian state, initially in the form of a principality and later as a kingdom, emerged somewhat later than its ethnogenesis. As György Szabados states, "...Hungarians are the only European nation existing to this day whose first state organization and ethnogenesis developed on the steppes, and with this eastern heritage they integrated into the intellectual and political world of the medieval [Latin] West and expressed their own state and ethnic characteristics in it" (Szabados, 2015: 159-170). Throughout its historical development, the Hungarian nation was marked by multi-ethnic character, a feature already emphasized by St. Stephen I, who saw ethnic diversity as a strength. In his admonitions, he warned against homogeneity, stating that homogeneous states are fragile and weak (the ruler left an important indication: *Nam unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est*) (Grzesik, 2016: 157).

The adoption of Western Christianity under St. Stephen did not imply a break with Eastern Christian traditions. Numerous Greek monasteries existed as early as his reign, including notable centers at Marosvár and Oroszlán and later establishments at Tihany and Visegrád,

founded by King Andrew I. The monasteries at Tihany and Visegrád were originally of the Greek rite. Later sources also confirm the existence of Pentele Monastery, once inhabited by Greek nuns, near present-day Dunapentele and named after Saint Panteleimon, as well as a monastery at Szávaszentdemeter, later transferred to Benedictine control in the mid-14th century.

The centralization of power under Prince Géza and King Stephen I curtailed the independent military activities of various tribes. However, the western orientation of their policies did not preclude ongoing contacts with Byzantium. In 1002, to counteract the threat posed by Gyula of Transylvania and to consolidate power in the south, Stephen formed an alliance with Byzantine Emperor Basil II, who was then engaged in conflict with Tsar Samuel of Bulgaria (Moravcsik, 1953: 66).

By the mid-11th century, King Andrew I (1046-1060), who succeeded the German-oriented Peter Orseolo (1046-1060), was baptized according to the Eastern rite (he is credited with settling Greek monks in Visegrád and Tihany) and pursued a distinctly pro-Byzantine policy. His son Solomon (1063-1074) allied with the German court, while his cousin Géza I (1074-1077) turned again to Byzantium, receiving his crown from Emperor Michael VII Dukas. The so-called "Greek crown," was later combined with the crown of St. Stephen, creating the Holy Crown of Hungary, decorated with enamel icons, one of which depicts Géza titled as "faithful king of the Turks." Although the precise impact of Byzantine law on early Hungarian legal development is unclear, Byzantine influences were undeniably present (Zhishman, 1864: 156-160).

There are also many links with eastern cultures that emerged in Hungary during the Árpáadian Age (e.g., strong Arpadian dynastic ties with Byzantium and Kievan Rus). Good relations reached a high point during the reign of Béla III, when an almost personal union was established between Hungary and the Byzantine Empire. After Béla, the next ruler King Andrew II also maintained strong ties to Constantinople. Linguistic evidence also underscores Greek influence, as a number of Greek loanwords entered Hungarian via Slavic intermediaries, including *apáca*, *apát*, *diák*, *eretnek*, *érsek*, *görög*, *kabát*, *kád*, *kaliba*, *kaloda*, *kamat*, *keresztény*, *kerevet*, *olaj*) (Moravcsik, 1942: 264-275).

The origins of the Grand Duchy of Hungary can be traced to the mid-9th century, with its initial territory located in *Etelköz*, a vast region east of the Carpathian Mountains. It existed there for approximately two generations before relocating to the Carpathian Basin around 895. From a Western European perspective, the political structure of the Kingdom of Hungary retained strongly oriental, particularly in the dominance of royal authority, even long after the official adoption of Christianity (Deér, 1938: 123-124).

From the Árpáadian period onward, Hungary served as a refuge for various ethnic groups, including the Jász (Alans), Bösörmény (Ishmaelites or Saracens), Cumans, and Pechenegs. Nineteenth-century historiography often asserted that these peoples were related to the Hungarians and originally spoke Hungarian, but linguistic and ethnographic research has since clarified their distinct origins: the Pechenegs and Cumans spoke Kipchak Turkic languages, while the Jász spoke a Northern Iranian dialect. Nevertheless, these steppe peoples shared cultural similarities with the early Hungarians and played a role in the ethnogenesis of the Hungarian people.

Prolonged migration and mobility fostered regular contact between different peoples, interactions often marked by tension and conflict. This nomadic way of life shaped the social and political organization of peoples such as the pre-Hungarian tribal confederation. The structure of such communities extended beyond the ethnically based formations typical of fishing and hunting societies. According to József Deér, two principles prevailed in this

process: the system of "superimposition" and the subordination of newly incorporated groups. Superimposition referred to the practice whereby, in the context of armed conflict, the victorious groups did not destroy the defeated but instead subordinated them as subjects. This process of social stratification, integrating the conquered as a distinct social layer, had already been employed by earlier nomadic groups such as the Huns and the Avars (Deér, 2003: 12-13).

St. Stephen's achievements include the establishment of the state structure, including the creation of counties (*comitatus*) responsible for tax collection, judicial functions, and military organization. In times of war, local officials, or *ispáns* (*župans*), held authority over regional militias and were also responsible for overseeing religious practices. Part of the pre-conquest social structure remained in the names of social groups. At that time, a social category was distinguished, the so-called *udvarnokok* (court folk), who were tried as freemen but lacked certain legal rights, such as the ability to testify against nobility (Sroka, 2015: 138-139).

It is worth noting that the authority of the *župans* extended beyond local jurisdictions, particularly because the number of counties in the early Middle Ages was far fewer than in the modern period. From the outset, Hungary's population played a defensive role against eastern nomadic incursions. Such a function was fulfilled by the Szeklers and various western towns (e.g. Kapuvár, Órség) were established with military and defensive functions in mind. Of the 47 counties existing in the 10th-11th centuries, nearly half had strategic defensive roles. Additionally, the Hungarian kingdom inherited servile settlements, a system already present in Great Moravia and mirrored in Piast Poland (Sroka, 2015: 141). Approximately 300 Hungarian village names reflect servile origins, with over half being of Slavic etymology.

The early rulers of Hungary, Prince Géza, recognized that the survival of their state – positioned between the Byzantine Empire and the West Frankish realm – depended on abandoning the nomadic lifestyle and replacing the traditional pagan beliefs of the Hungarian people with Christianity. In 996, following the death of Bavarian Prince Henry the Wrangler, a dynastic marriage was arranged between the Bavarian prince's daughter Gizella, and Géza's son, Stephen. This union marked the beginning of Hungary's integration with the West. It is unlikely that Gizella was brought into a nomadic prince's tent; rather, the union may have included a formal agreement stipulating the enforcement of Christianity, if necessary, through force. Upon Géza's death in 997, Stephen assumed power and immediately faced military resistance from proponents of the old pagan order, notably Koppány, a relative who embodied the pre-Christian traditions brought by the Magyars into Europe (Kristó, 1995: 335-358). A decisive battle in 997 between Stephen and Koppány's forces was described in contemporary sources as a conflict between Hungarians and Germans, indicating the involvement of Bavarian troops on Stephen's side. With the support of Emperor Otto III, Pope Sylvester II bestowed the royal crown upon Stefan. Although the coronation symbolically united the kingdom, Stephen continued to wage military campaigns to assert control over the entire Carpathian Basin. Between 1003 and approximately 1028 he fought against the tribal leaders of eastern Hungary, namely Gyula (his maternal uncle) and Ajtony ultimately binding the kingdom to the West.

Despite Hungary's expansionist ambitions, including attempts to seize Croatian territories, diplomatic relations with Byzantium were also maintained. A significant dynastic alliance occurred in 1105 when Piroška, daughter of Saint Ladislaus of Hungary, married John II Komnenos. Upon her arrival in Byzantium, she took the name Irene and ascended to the throne in 1118. Her memory was preserved in several Byzantine sources, and she was venerated as a blessed figure by the Orthodox Church (Makk, 1993: 129-133).

Historical accounts suggest that, until the beginning of the 13th century, Hungary's economic ties were more deeply rooted in exchanges with the East than with Western Europe. Parallel to the integration of Hungarians into the Western Christian community and the transformation of a semi-nomadic society into a settled and feudal order, everyday life of the Magyars, especially the domains of family and domestic life, became arenas of cultural conflict between Eastern traditions and Western norms. The Hungarians had to relinquish their Eastern way of life and gradually adopt Western practices. Nowhere in Europe was such a cultural transition more difficult and painful. The Magyars, along with paganism, had to forgo long-standing customs passed down through generations. These included rituals of ancestral reverence conducted at the family hearth – practices meant to honor and appease the spirits of forebears whose remains had been left behind in the East, and whose disapproval could bring misfortune both within the family and among the increasingly Christianized community.

Results

The old ways of life, destined for extinction after the adoption of Christianity, continued to haunt the Hungarians for generations. This legacy was embodied in the figure of Koppány, a pretender to the throne, who lamented the loss of Hungary's Eastern heritage and sought to restore the ancestral pagan way of life to a people now turning westward (Domanovszky, 1939: 345-347). According to legend, King Stephen defeated Koppány's army near Veszprém, however, the rebel was not captured, and his loyal warriors escaped with their wounded leader. In the 19th century, Koppány experienced a kind of renaissance in Hungarian national memory. Cast in opposition to Saint Stephen, he came to symbolize ancient Hungarian virtues for nationalist thinkers, who regarded him as a more authentic hero than the Christianizing king, especially in the context of resisting Habsburg influence. Koppány was portrayed as a tragic national figure, deaf to the call of modernity, yet faithful to his ancestral identity.

Even after adopting Christianity, Despite the formal adoption of Christianity, many Hungarians continued to adhere to pagan burial customs brought from the eastern steppes. These included funerary feasts, the interment of weapons, horse skulls, and bones alongside the deceased, and the ritual killing of slaves, practices rooted in a belief that the dead would require servants in the afterlife. Although the Church could not eradicate these deeply rooted traditions, it gradually reinterpreted them within a Christian framework. brought from the eastern steppes. Instead of being sacrificed, slaves were manumitted and assigned to the service of the Church, ostensibly for the salvation of their former master's soul.

Over time, totemic tribal symbols faded from use. The most common motifs of the ninth and early tenth centuries, such as the griffin, wolf and stag- largely disappeared from Hungarian heraldic iconography and symbolism. The *turul* (a mythic hawk) which had long been associated with the ruling dynasty, persisted longer, but even it was gradually eclipsed by Christian and state symbols, including the double cross and, by around 1200, the red-and-white striped shield (Bertényi, 1983: 66-67). Tribal also disappeared; they survive only in a few Byzantine sources from the mid-tenth century and in toponymic evidence. They are absent from later personal nomenclature and the Hungarian chronicles. This raises the question: did the Hungarians possess such a robust identity that they were able to preserve it from the Migration Period to the present? Few peoples of the steppes achieved this, among them, the Oghuz and the Ottomans, founders of what became Ottoman Turkey.

The Holy Crown was the source of legitimacy for landholding in Hungary (*Sacra Corona radix omnium possessionum*). Hungarian land ownership belonged to the Holy Crown in such a

way that nobles did not have full rights to the land they occupied. Thus, while a knight could be a landholder (*földbirtokos*), he was not a landowner (*földtulajdonos*) in the full legal sense (Szabó, 1997: 269). Hungarian law also prohibited the transfer of land to nobles of foreign descent. The sanctity of the crown derived from the tradition that the first king crowned with it did so on the Feast of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, symbolically dedicating the state and its crown to the Virgin. As such, the Holy Crown came to be regarded not merely as an object or symbol of power, but as a living, sacred person, a mystical embodiment of the community and the state. According to the doctrine of the Holy Crown, its divine and sacral essence could not be transferred to any other object, person, or community, including the nation itself.

Although the doctrine originated in the Middle Ages, the crown's symbolism evolved in modern and contemporary periods. Although in the 18th and 19th centuries, it came to represent the unity of the Hungarian state. After 1920, its symbolic function grew stronger; even under Communist regime, the crown remained a potent symbol of national identity. This explains the determination of the Communist authorities to recover it from the United States, where it had been held after being seized by American forces at the end of World War II. In national ideology, the crown also came to symbolize Hungary's historic mission to integrate the diverse peoples of the Carpathian Basin and to maintain peace and civilization in the region. Its power remains potent in contemporary Hungary: in 2000, the crown was transferred from the National Museum to the Parliament building, where it ceased to be treated as a mere artifact and became an active emblem of state authority. In 2012, its symbolic importance reached an almost mythical level when a Siberian shaman was invited to perform a purification ceremony in the Hungarian Parliament, an event authorized by state officials (Kaplan et al., 2002).

The East or the West: Hungarian contemporary discourse on identity

Paradoxically, it was during the period of the Austro-Hungarian Dual Monarchy (1867-1918), when Hungary was closely aligned with Western Europe, that some of its elite began to turn toward the East. This was partly due to the influence by European "Orientalism," but a key factor was a renewed interest in the eastern origins of the Hungarian people. This rediscovery influenced strategies of nation-building in the latter half of the 19th century. At that time, two concepts of nationhood emerged in Hungary. The first was the "nation-state" concept, which conceived the Hungarian nation as encompassing all ethnic groups within the kingdom, not only the Magyars. It emphasized legal citizenship as the defining element of national belonging. The second was the concept of the "cultural nation," which defined the nation as a resident community unified by shared language and ethnicity. This approach valorized folk traditions, which were believed to preserve vestiges of ancient Oriental culture. A further factor shaping national identity was a growing sense of isolation – an emotional undercurrent that had intensified since the Ottoman conquest. This "loneliness" was compounded by fear of more powerful Western nations (including Austria) and by anxieties over the ideologies of Pan-Germanism and Pan-Slavism. These pressures deepened Hungary's search for a unique identity straddling East and West. At the turn of the 20th century, a sense of ethnic isolation led Hungarians to seek support in the East, where they searched for remnants of ancient Hungarian identity. This intellectual movement gave rise to "Turanist" ideas (Szendrei, 2010: 17).

Turanism offered hope to nations that felt threatened or lacked a strong sense of kinship, envisioning either inclusion in a larger cultural community or the ambitious creation of a great Eurasian empire. Within the ongoing debate on Hungarian identity, Hungary's

intermediary position between East and West took gained symbolic significance. Eastern values became associated with traditionalists and conservatives, whereas modernists and advocates of political activism aligned themselves with Western ideals. In 1905 the, poet Endre Ady described Hungary as a "ferrying country," moving continuously between the two poles of East and West.

Hungary's historical connections with both Western and Eastern civilizations were disrupted by the Turkish conquest of the Balkans, and subsequently Hungary itself, following the Battle of Mohács (Dvorník, 1947: 470-473). During the Ottoman occupation, it was not Islam but the Reformation and, later, the Counter-Reformation, both originating in the West - that determined Hungarian culture, thought, and identity. Nonetheless, the political orientation of the Transylvanian Principality sought to maintain ties with the East.

In modern Hungarian identity, which has been shaped since modern times, several dichotomies persist: the West is associated with enlightenment, progress, and civilization, while the East is often equated with backwardness, poverty, and provincialism. However, a broader interpretation sees the East as representing tradition, religiosity, ethnic roots, and historical continuity, while the West symbolizes decadence, over-civilization, excessive individualism, and a market-driven culture (Hofer, 1996: 7-22).

From the 18th century to the present, the debate on national identity in Hungary has remained a central issue. Efforts to develop a coherent national strategy have often been reactive, focused on preserving institutional and cultural continuity, rather than proactively articulating long-term visions. Only a few historical figures, such as Saint Stephen, King Mátyás, Gábor Bethlen, and István Széchenyi, are recognized for their forward-thinking leadership (Pomogáts, 2005: 7-8). After the political regime change in 1989, the issue gained new urgency as Hungary sought to redefine its foreign policy and regional relationships. These relationships, shaped by shared geographic, political, and cultural conditions within the Carpathian Basin, had to be reconsidered in light of historical legacies (Baranyai, 2001: 103).

As early as the late 18th century, there was a polemic between advocates of modernization (e.g., György Bessenyei, János Batsányi) and defenders of national tradition (e.g., József Gvadányi, András Dugonics). Subsequent decades saw debates over cultural and linguistic reform (led by Ferenc Kazinczy), and in the 1930s, a prominent controversy arose between populist writers and urban intellectuals over national identity and political reform. This longstanding intellectual rivalry continues to shape Hungary's contemporary political landscape, dividing it into two dominant ideological camps, appearing with two distinct visions of the country's development (Pomogáts, 2005: 9).

In recent years, Prime Minister Viktor Orbán has frequently invoked the East-West dichotomy to characterize clashing political cultures and value systems. He is not the first Hungarian statesman to do so; since the Middle Ages Hungarian chroniclers and leaders have referred to the nation's Asian origins to define its national character and geopolitical role. The Enlightenment introduced a hierarchy that privileged Western culture, but since the Reform Era of the 19th century, both Eastern and Western influences have remained integral to Hungarian identity discourse.

During this Reform Era, Count István Széchenyi argued in his pamphlet *A kelet népe* ("The People of the East") that emphasizing Hungary's Eastern roots could expose the flaws of liberalism and challenge the blind adoption of Western political values (Gerő, 1995: 22-23). He contrasted the pejorative view of Asia held by liberals with a more positive interpretation of Eastern origins. Széchenyi wrote: "The Hungarian nation has no less a vocation than to represent (...) its own uniqueness, hidden in an Asian cradle that has never been developed,

never matured" (Széchenyi, 1985: 16). The work *A kelet népe* created a platform for dialogue between medieval Hungarian historical traditions and Enlightenment-era political theory. The title referred not only to the eastward origins of the Magyars but also to the newcomers' aspirations to attain the standards of Western cultural and economic development. In this way, Széchenyi juxtaposed the competing paradigms of tradition and modernization (Gyurgyák, 2007: 48-50).

Széchenyi's political rival, Lajos Kossuth placed his hopes in England and France during the 1849 revolution, appealing to their democratic principles. Referring to the symbolic struggle between East and West, Kossuth made a futile appeal to England and France to intervene against the Habsburg-Russian coalition, portraying Russia as the embodiment of Oriental despotism and positioning Hungary as the easternmost bastion of Western values, defending Europe against Russian aggression. (Fejtő, 1973: 347).

Following the Treaty of Trianon in 1920, Turanist ideologues advocated for a rupture with the West, which they accused of betrayal and cultural decay "moral rot flowing from Western philosophy". They called for solidarity among all Turanian peoples to unite and oppose "Semitic corruption" and "Aryan decadence" (Laruelle, 2015: 181). The interwar revival of Turanism, particularly after Mussolini's ascent in Italy, reflected Hungary's geopolitical alienation and the search for new allies in the East and in Asia. The core sentiment underlying Turanist ideology during the interwar period was the perception that Europe had treated Hungary with injustice and cruelty in the aftermath of the Treaty of Trianon, and the West had forgotten that the Magyars had long served as defenders of Western civilization. Confronted with perceived ingratitude, injustice and historical amnesia, the Hungarians turned away from the West and instead sought alliances in the East, aligning with their presumed Eastern origins.

Hungary's elite interest in the East, stems from disillusionment with liberalism and Western cultural values. This narrative is exemplified by the Speaker of the House of Representatives László Kövér, that "the psyche of the Hungarian nation comes from the East," adding that Hungarians are "the westernmost nation of the East" and remain loyal to their "eastern brothers." Such statements prompt reflection on whether this Eastern orientation can be reconciled with Hungary's historic role as a Christian bulwark and bastion of European civilization. In opposition to the liberal, individualist West, Hungary's nationalist and conservative right espouses values rooted in tradition, religion, and community.

During the communist era, some Hungarian intellectuals advocated for a "third way" between East and West. In the aftermath of the 1989 regime change, one author questioned Hungary's future alignment, warning against losing cultural distinctiveness. He wrote: *"It would not be a miracle, therefore, if Hungary, between the West and the East, sought its own Hungarian and Central European way, its own solutions, preserving and maintaining its own values and characteristics, but it would be unnatural if it did not do so, if it did not strive for this. Although now some people are suggesting: let's stop this centuries-long effort [to preserve their Asian traditions – note T.K.] this constant search for a way forward, and let's melt peacefully into the great Atlantic"* (Bíró, 1992: 68).

In September 2018, Hungary participated as a guest of honor in the sixth summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States, alongside Uzbekistan. This organization includes Türkiye, Azerbaijan, Kazakhstan and Kyrgyzstan. In addition to Hungary, Uzbekistan and Turkmenistan hold observer status in this body. In his address, Prime Minister Orbán declared: "The Hungarian language is a unique and strange language, linked by its origin to Turkic languages. We have always closely followed the cooperation between the countries of

the Turkic language family. We are among you [Turkic peoples- note T.K.] the people who moved the farthest west and also converted to Christianity. So, we are a Christian people living in the West, standing on the foundations of the Hunnic-Turkic.” He added that Hungarians consider themselves descendants of Attila (Hungary’s Growing, 2018).

Conclusion

The Asiatic and early medieval origins of Hungarian statehood have had a lasting impact on the historical, social, political discourse along the Danube throughout the centuries. The ancestors of the Hungarians migrated over several centuries from regions east of the Ural Mountains. The ancestors of the Hungarians and even into the twentieth century, discussions surrounding the nation’s future and its political institutions continued to invoke symbols rooted in this ancient heritage. Prior to the 18th century, ethnic conflicts were relatively rare in Hungary. The ancient history of the Hungarians, their multi-ethnic statehood influenced them to identify with more than one ethnic group as exemplified by figures such as the Zrínyi family, numerous intellectuals, and the polymath Mátyás Bél.

The politically enfranchised class, known as the "noble nation" (*natio hungarica*), cultivated a broad civic identity that often transcended ethnic boundaries, fostering loyalty to the Hungarian crown among various social and ethnic groups. This civic identification with the Hungarian state typically coexisted with individual ethnic identities, rather than replacing them. The awareness of an Asian origin, a symbolic marker of otherness, persisted in Hungarian political and cultural thought well into the 20th century. This notion eastern ethnogenesis periodically resurfaces in public discourse and is frequently mobilized for ideological or political purposes.

References

- Alföldi András, 1933. A kettős királyság a nomádoknál in. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest: Sárkány Rt. 253-284 p.
- Bartha Antal, 1975. Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries. Budapest: Akadémiai Kiadó. 49-50 p.
- Bereczki Gábor, 1998. A magyar nyelv finnugor alapjai. Budapest: Universitas Kiadó. 103 p.
- Bertényi Iván, 1983 Kis magyar címertan. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 66-67 p.
- Bíró Zoltán, 1992. Van-e út Nyugat és Kelet között?. Hítel. 5/4. 68 p.
- Csepeli György, Örkény Antal, 1996. The Changing Facets of Hungarian Nationalism. Social Research. 63/1. 247-248 p.
- Deér József, 2003. A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor Kiadó. 208 p.
- Deér József, 1938. Pogány magyarság – keresztény magyarság. Budapest: Attraktor Kiadó. 215 p.
- Domanovszky Sándor, 1939. Magyar művelődéstörténet. Ősműveltség és középkori kultúra. Vol. I. Budapest: Babits-Magyar Amerikai Kiadó. 345-347 p.
- Dvorník František, 1947. Western and Eastern Traditions of Central Europe. The Review of Politics. 9/4. 470-473 p.
- Engel Pál, 1993. Feltevések a magyarok őshazájáról és vándorlásairól. História. 8. 3 p.
- Fejtő Francois, 1973. ‘Hungary: The War of Independence’ in Francois Fejtő ed., The Opening of an Era 1848: An Historical Symposium. New York-London: Macmillan Company. 35-56 p.

Gerő András, 1995. *Modern Hungarian Society in the Making*. Budapest/London: Central European University Press. 292 p.

Gyurgyák János, 2007. *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris Kiadó. p. 48-50.

Grzesik Ryszard, 2016. *Od składania ofiar własnym bogom do sancti reges et duces czyli Arpadów przygoda z sacrum*. *Historia Slavorum Occidentis*. 2/11. 147-160 p.

Hajdú Péter, 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Budapest: Tankönyvkiadó. 179 p.

Hofer Tamás, 1996. *Bevezető: témák és megközelítések. Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest: Balassi Kiadó. 7-22 p.

Hóman Bálint, Székfű Gyula, 1935. *Magyar történet*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 664 p.

Hungary's Growing Relationship with the Turkic World, 2018. <https://www.fomoso.org/en/opinions/blog-en/hungarys-growing-relationship-with-the-turkic-world/> (accessed at: 24 May 2020).

Janurik T.A., 1978. *szölkup nyelvjárások osztályozásához*. *Nyelvtudományi Közlemények*. Köt. 80, No. 1. L. 77-104

Joó Tibor, 1941. *Magyar nacionalizmus*. Budapest: Magánkiadás. 190-193 p.

Joó Tibor, 1939. *A magyar nemzeteszme - Kultúra és tudomány*. Budapest: Franklin Nyomda. 220 p.

Kaplan, Jeffrey, Löw, Helene, 2002. *Cultic Milieu: Oppositional subcultures in an age of globalization*. Walnut Creek: Altamira Press. 12-25 p.

Kornis Juliusz, 1943. *Św. Stefan -budowniczy państwa*. Budapest. 16-17 p.

Kristó Gyula, 1995. *A magyar állam megszületése*. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*. 8. 335-358 p.

Laruelle Marllene, 2015. *Eurasianism and the European Far Right: Reshaping the Europe-Russia Relationship*. Lanham: Lexington books. 181 p.

Ligeti, Lajos, 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 260-269 p.

Ligeti, Lajos, 1979. *Régi török eredetű neveink*. *Magyar Nyelv*. 75/1. 257-274 p.

Makk, Ferenc, 1993. *Magyar külpolitika (896-1196)*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 129-130 p.

Maticsák, Sándor, 2011. *A finnugor (uráli) népek helyzete Oroszországban*. *Debreceni Szemle*. 19/2. 160-169 p.

Mesterházy Károly, 1994. 'Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht' in Michael Müller-Wille/Reinhard Schneider ed., *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Vol. 2. Sigmaringen: Lang. 23-65 p.

Moravcsik Gyula, 1953. *Bizánc és a magyarság*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 133 p.

Moravcsik Gyula, 1942. *A magyar szókincs görög elemei*. *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája. 264-275 p.

Pacsai Imre, 2022. *О тюркском происхождении некоторых венгерских географических названий*. (2019). <http://www.turkologiya.org/saylar/2019-4/2.dilcilik.imre.pdf> (accessed at: 17 June 2022).

Pomogáts Béla, 2005. *A komp helyzetében (előadás)*. *Irodalmi Szemle*. 11. 23-24 p.

Rédei, Károly, 1998. *Őstörténetünk kérdései*. Budapest: Balassi Kiadó. 68 p.

Révész László, 2014. *Ungarn und der deutsche Druck. Das kurze oder lange 10. Jahrhundert? Archäologische Beurteilung der Gräberfelder im Karpatenbecken* in S. Albrecht/Chr. A.

Kleinjung ed., Das lange 10. Jahrhundert – Struktureller Wandel zwischen Zentralisierung und Fragmentierung, äußerem Druck und innerer Krise. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. 85-90 p.

Ring Éva, 2004. Államnemzet és kultúrnemzet válaszfútján. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. P. 148-153.

Sroka Stanisław, 2015. Początki państw. Węgry. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 138-139 p.

Stanojev Nebojša, 1989. Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Novi Sad: Arheološko društvo Vojvodine, 109-113 p.

Szabó Béla, 1848. A magyar korona országainak statusjogi állása a Pragmatica Sanctio szerint. Pozsony. 182 p.

Szádeczky-Kardoss Samu, 1996. Az avarok története Európában. Árpád előtt és után. Kristó Gyula. Makk Ferenc ed., Szeged: Szeged Könyvek. 19-30 p.

Száraz György, 1988. Hungarus-tudat – nacionalizmusok'in: Száraz György ed.. Erdély múltjáról, jelenidőben. Budapest: Magvető Kiadó. 227-242 p.

Széchenyi István, 1885. A kelet népe. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 16 p.

Székfű, Gyula, 1979. Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. Vilmos Erős ed.. Budapest: Osiris Kiadó. 754 p.

Szymański Wojciech, Dąbrowska Elżbieta, 1979. Awarzy. Węgrzy. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 259 p.

Tárnai Andor, 1969. Extra Hungariam non est vita...egy szállóige történetéhez. Budapest: Akadémiai Kiadó. 107 p.

Thaly Kálmán, 1898. Az ezredévi országos hét emlékoszlop története. Pozsony: Wigand Károly Frigyes. 9-11 p.

Vámbery Ármán, 1882. A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 69 p.

Zimonyi István, 2014. A magyarság korai történetének sarokpontjai: Elméletek az újabb irodalom tükrében. Budapest: Balassi Kiadó, 250 p. – URL:<https://publicatio.bibl.u-szeged.hu/17385/>

Zhishman Joseph, 1864. Das Eherecht der orientalischen Kirche. Wien: Wilhelm Braumüller. 156-160 p.

References

Alföldi András, 1933. A kettős királyság a nomádoknál [The dual kingdom with the nomads] in. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, [Memorial book on the occasion of the eightieth anniversary of the birth of Árpád Károlyi]. Budapest: Sárkány Rt. 253-284 p. [in Hungarian].

Bartha Antal, 1975. Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries. Budapest: Akadémiai Kiadó, 49-50 p.

Bereczki Gábor, 1998. A magyar nyelv finnugor alapjai [Finno-Ugric foundations of the Hungarian language]. Budapest: Universitas Kiadó. 103 p. [in Hungarian].

Bertényi Iván, 1983. Kis magyar címertan [A little Hungarian coat of arms]. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 66-67 p. [in Hungarian].

Bíró Zoltán, 1992. 'Van-e út Nyugat és Kelet között?' [Is there a road between West and East?]. Hírel. 5/4. 68 p. [in Hungarian].

Csepeli György, Örkény Antal, 1996. The Changing Facets of Hungarian Nationalism. Social Research. 63/1. 247-248 p.

Deér József, 2003. A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája [The foreign policy of the Hungarian tribal confederation and patrimonial kingdom]. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor Kiadó. 208 p. [in Hungarian].

Deér József, 1938. Pogány magyarság – keresztény magyarság [Pagan Hungarians – Christian Hungarians]. Budapest: Attraktor Kiadó. 215 p. [in Hungarian].

Domanovszky Sándor, 1939. Magyar művelődéstörténet, Ősműveltség és középkori kultúra [Hungarian cultural history, Ancient civilization and medieval culture]. Vol. I. Budapest: Babits-Magyar Amerikai Kiadó. 345-347 p. [in Hungarian].

Dvorník František, 1947. Western and Eastern Traditions of Central Europe. The Review of Politics. 9/4. 470-473 p.

Engel Pál, 1993. Feltevések a magyarok őshazájáról és vándorlásairól [Assumptions about the homeland and migrations of the Hungarians]. História. 8. 3 p. [in Hungarian].

Fejtő Francois, 1973. 'Hungary: The War of Independence' in Francois Fejtő ed., The Opening of an Era 1848: An Historical Symposium. New York-London: Macmillan Company. 35-56 p.

Gerő András, 1995. Modern Hungarian Society in the Making. Budapest/London: Central European University Press. 292 p.

Gyurgyák János, 2007. Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszme és nacionalizmus története [This is what your Hungarian homeland has become: the history of the Hungarian national idea and nationalism]. Budapest: Osiris Kiadó. p. 48-50. [in Hungarian].

Grzesik Ryszard, 2016. Od składania ofiar własnym bogom do sancti reges et duces czyli Arpadów przygoda z sacrum, Historia Slavorum Occidentis [From offering sacrifices to their own gods to sancti reges et duces or the Arpads' adventure with the sacred. Historia Slavorum Occidentis]. 2/11. 147-160 p. [in Hungarian].

Hajdú Péter, 1966. Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai) [Introduction to Uralic Linguistics (Finno-Ugric Foundations of the Hungarian Language)]. Budapest: Tankönyvkiadó. 179 p. [in Hungarian].

Hofer Tamás, 1996. Bevezető: témák és megközelítések. Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei [Introduction: themes and approaches. Hungarians between East and West. Changing symbols of national consciousness]. Budapest: Balassi Kiadó. 7-22 p. [in Hungarian].

Hóman Bálint, Székfű Gyula, 1935. Magyar történet [Hungarian History]. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 664 p. [in Hungarian].

Hungary's Growing Relationship with the Turkic World, 2018. <https://www.fomoso.org/en/opinions/blog-en/hungarys-growing-relationship-with-the-turkic-world/> (accessed at: 24 May 2020).

Janurik T. A szölkup nyelvjárások osztályozásához [Classification of Selkup Dialects]// Nyelvtudományi Közlemények. 1978. Köt. 80, No. 1. L. 77-104. [in Hungarian].

Joó Tibor, 1941. Magyar nacionalizmus [Hungarian Nationalism]. Budapest: Magánkiadás. 190-193 p. [in Hungarian].

Joó Tibor, 1939. A magyar nemzeteszme - Kultúra és tudomány [The Hungarian national idea - Culture and science]. Budapest: Franklin Nyomda. 220 p. [in Hungarian].

Kaplan, Jeffrey, Löw, Helene, 2002. Cultic Milieu: Oppositional subcultures in an age of globalization. Walnut Creek: Altamira Press. 12-25 p.

Kornis Juliusz, 1943. Św. Stefan-budowniczy państwa [St. Stephen - builder of the state]. Budapest. 16-17 p. [in Hungarian].

Kristó Gyula, 1995. A magyar állam megszületése [The birth of the Hungarian state]. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 8 (1995). 335-358 p. [in Hungarian].

Laruelle Marllene, 2015. Eurasianism and the European Far Right: Reshaping the Europe-Russia. Relationship. Lanham: Lexington books. 181 p.

Ligeti, Lajos, 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban [Turkish relations of the Hungarian language before the occupation and in the Árpád era]. Budapest: Akadémiai Kiadó. 260-269 p. [in Hungarian].

Ligeti, Lajos, 1979. 'Régi török eredetű neveink' [Our old Turkish names]. Magyar Nyelv. 75/1. 257-274 p. [in Hungarian].

Makk, Ferenc, 1993. Magyar külpolitika (896-1196) [Hungarian foreign policy (896-1196)]. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 129-130 p. [in Hungarian].

Maticsák, Sándor, 2011. A finnugor (uráli) népek helyzete Oroszországban [The situation of the Finno-Ugric (Uralic) peoples in Russia]. Debreceni Szemle 19/2. 160-169 p. [in Hungarian].

Mesterházy Károly, 1994. 'Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht' in Michael Müller-Wille/Reinhard Schneider ed., Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters [Selected problems of European land acquisitions in the early and high Middle Ages]. Vol. 2. Sigmaringen: Lang. 23-65 p. [in Hungarian].

Moravcsik Gyula, 1953. Bizánc és a magyarság [Byzantium and the Hungarians]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 133 p. [in Hungarian].

Moravcsik Gyula, 1942. A magyar szókincs görög elemei. Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára [Greek elements of Hungarian vocabulary. A commemorative book for the seventieth birthday of János Melich]. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája. 264-275 p. [in Hungarian].

Pacsai Imre, 2022. O tyurkskom proiskhozhdenii nekotorykh vengerskikh geograficheskikh nazvaniy [On the Turkic origin of some Hungarian geographical names]. <http://www.turkologiya.org/saylar/2019-4/2.dilcilik.imre.pdf> (accessed at: 17 June 2022). [in Russian].

Pomogáts Béla, 2005. A komp helyzetében (előadás) [In the ferry situation (lecture)]. Irodalmi Szemle. 11. 23-24 p. [in Hungarian].

Rédei, Karoly, 1998. Őstörténetünk kérdései [Questions about our prehistory]. Budapest: Balassi Kiadó. 68 p. [in Hungarian].

Révész László, 2014. Ungarn und der deutsche Druck. Das kurze oder lange 10. Jahrhundert? Archäologische Beurteilung der Gräberfelder im Karpatenbecken [Hungary and German printing. The short or long 10th century? Archaeological assessment of the burial grounds in the Carpathian Basin] in S. Albrecht/Chr. A. Kleinjung ed., Das lange 10. Jahrhundert – Struktureller Wandel zwischen Zentralisierung und Fragmentierung, äußerem Druck und innerer Krise [The long 10th century – Structural change between centralization and fragmentation, external pressure and internal crisis]. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. 85-90 p. [in Hungarian].

Ring Éva, 2004. Államnemzet és kultúrnemzet válaszútján [At the crossroads of nation-state and nation-culture]. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. P. 148-153. [in Hungarian].

Sroka Stanisław, 2015. Początki państw. Węgry [The Beginnings of States. Hungary]. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 138-139 p. [in Hungarian].

Stanojev Nebojša, 1989. Nekropole X–XV veka u Vojvodini [Necropolises of the 10th–15th centuries in Vojvodina]. Novi Sad: Arheološko društvo Vojvodine. 109-113 p. [in Hungarian].

Szabó Béla, 1848. A magyar korona országainak statusjogi állása a Pragmatica Sanctio szerint [The legal status of the countries of the Hungarian Crown according to the Pragmatica Sanctio]. Pozsony. 182 p. [in Hungarian].

Szádeczky-Kardoss Samu, 1996. Az avarok története Európában, Árpád előtt és után [The history of the Avars in Europe, before and after Árpád]. Kristó Gyula. Makk Ferenc ed.. Szeged: Szeged Könyvek. 19-30 p. [in Hungarian].

Százaz György, 1988. Hungarus-tudat – nacionalizmusok [Hungarus-consciousness – nationalisms] in: Százaz György ed., Erdély múltjáról, jelenidőben [About Transylvania's past, present]. Budapest: Magvető Kiadó. 227-242 p. [in Hungarian].

Széchenyi István, 1885. A kelet népe [The people of the East]. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 16 p. [in Hungarian].

Székfű, Gyula, 1979. Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok [People, Nation, State. Selected Studies]. Vilmos Erős ed., Budapest: Osiris Kiadó. 754 p. [in Hungarian].

Szymański Wojciech, Dąbrowska Elżbieta, 1979. Awarzy. Węgrzy [Avars. Hungarians]. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 259 p. [in Hungarian].

Tárnai Andor, 1969. Extra Hungariam non est vita....egy szállóige történetéhez [Extra Hungariam non est vita....to the history of sayings]. Budapest: Akadémiai Kiadó. 107 p. [in Hungarian].

Thaly Kálmán, 1898. Az ezredévi országos hét emlékoszlop története [The history of the seven national commemorative columns of the millennium]. Pozsony: Wigand Károly Frigyes. 9-11 p. [in Hungarian].

Vámbéry Ármin, 1882. A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány [The Origin of the Hungarians. An Ethnological Study]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 69 p. [in Hungarian].

Zimonyi István, 2014. A magyarság korai történetének sarokpontjai: Elméletek az újabb irodalom tükrében. Budapest: Balassi Kiadó. 250 p. – URL:<https://publicatio.bibl.u-szeged.hu/17385/> [in Hungarian].

Zhishman Joseph, 1864. Das Eherecht der orientalischen Kirche [The marriage law of the Oriental Church]. Wien: Wilhelm Braumüller. 156-160 p. [in German].

Information about author:

Tadeusz Kopyś, Dr hab., Professor of European Studies, Jagiellonian University (Krakow), 4 Władysława Reymonta Str., 31-007 Kraków, Republic of Poland.
<https://orcid.org/0000-0002-9548-4591>

Автор туралы мәлімет:

Тадеус Копуш, Доктор, еуропалық зерттеулер профессоры, Ягеллон университеті (Краков), Владислав Реймонт көш., 4, 31-007 Краков, Польша Республикасы.
<https://orcid.org/0000-0002-9548-4591>

Сведения об авторе:

Тадеус Копуш, доктор, профессор европейских исследований, Ягеллонский университет (Краков), ул. Владислава Реймонта, 4, Краков, Республика Польша.
<https://orcid.org/0000-0002-9548-4591>

Article

Қарахан мемлекетінің тарихнамасында Ш.Маржанидің алатын орны

А.Ш. Махаева^а, *Т. Маратұлы^б

^аАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: ait965@mail.ru)

^бШ.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: temmaratuli@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: temmaratuli@gmail.com

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Қарахан әулеті (немесе мемлекеті), Шиһабуддин Маржани, «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин», ортағасырлық дереккөздер, нумизматикалық жәдігерлер, улемалар, деректану, Мәуераннахр, Сатұқ Боғра хан, Гилалат аз-заман фи-тариhi Булғар уа Казан.

FTAMP 03.09.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-86-105>

Қазіргі уақытта орта ғасырлардағы Орталық Азияның X-XII ғасырлардағы саяси және мәдени тарихында маңызды орын алған, тарих ғылымында Қарахан әулеті мемлекеті ретінде белгілі түркі-мұсылман әулетінің тарихына қатысты көптеген зерттеулер жүргізіліп келе жатыр. Қарахан әулеті туралы алғашқы ғылыми зерттеулер Батыста XVIII ғасырда пайда бола бастады. Алайда ортағасырлық араб дереккөздерінің жеткіліксіздігі бұл зерттеулердің толыққанды жүргізілуіне кедергі келтірді. Жалпы алғанда, бұл еңбектер әулет билеушілерінің шығу тегін сипаттаумен ғана шектелді. Бұл мемлекеттің саяси тарихы мен діни сенімдерінің эволюциясы толық зерттелмеген еді. Сондай-ақ, Қарахан әулеті билеушілері соқтырған, XIX ғасырдың басында Ресей империясының кейбір нумизматтары зерттеген теңгелер секілді заттық мәдениет те жеткілікті деңгейде зерттелмеді.

Қарахан әулеті билеушілерінің өмірі мен тарихына қатысты зерттеулерде көбінесе Х.М. Френ, Ш.Ш. Уәлиханов, В.В. Григорьев, В.В. Бартольд сияқты ғалымдардың еңбектері кеңінен пайдаланылып және қолданылып келеді. Алайда ұзақ уақыт бойы XIX ғасырдағы белгілі татар тарихшысы, ағартушысы және ойшылы Шиһабуддин Маржанидің Қарахан әулеті мемлекетінің тарихын зерттеп, бұл туралы жазған «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» атты еңбегі ғалымдардың назарынан тыс қалып келді. Бұл көлемі шағын, бар болғаны 33 беттен тұратын кітапта X-XII ғасырлардағы Орталық Азияның саяси тарихы баяндалып, сонымен қатар Қарахан әулеті мемлекетінің қызметі мен аймақ тарихына қатысты мол мәліметтер жинақталған. Айта кету керек, Ш. Маржанидің бұл еңбегі ұзақ уақыт ұмыт қалды (оған себептердің

бірі ретінде В.В. Бартольдтың «Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» атты еңбегінің жарық көргені айтылады) және татар тарихшысының идеялары салыстырмалы түрде тек жақында ғана ғылыми айналымға ене бастады.

Зерттеу барысында мақала авторлары Қарахан әулеті мемлекетінің тарихына арналған Батыс ғалымдарының, атап айтқанда Йозеф де Гинь, Х.Д. Френ, К.И. Торнберг және басқа да зерттеушілердің еңбектерін қарастырып, оларды сыни талдаудан өткізеді. Ш. Маржанидің «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегінің өзектілігі мен құндылығын атап өте отырып, мақала авторлары ортағасырлық Қарахан әулеті мемлекетінің тарихын зерттеудегі көптеген олқылықтар осы еңбекте көрініс тапқанын және Ш. Маржанидің еңбегі Қарахан әулеті мемлекетінің тарихнамасына сөзсіз зор үлес қосатынын алға тартады.

A.Sh. Makhayeva^a

*^aAbai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: ait965@mail.ru)*

***T. Maratuly^b**

*^bCh.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: temmaratuli@gmail.com)*

**Corresponding author: temmaratuli@gmail.com*

Sh. Marjani's Contribution to the Historiography of the Qarakhanid State

Abstract. At present, numerous studies focus on the history of the Turkic-Muslim dynasty known in historical scholarship as the Qarakhanid state, which played a major role in the political and cultural development of medieval Central Asia between the 10th and 12th centuries. Although the first academic works on the Qarakhanids appeared in the West as early as the 18th century, the absence of key medieval Arabic sources left many of these studies incomplete, often limiting them to tracing the dynasty's origins. The state's political history and the evolution of its religious ideology remained largely unexamined. Even material culture, such as Qarakhanid coinage studied by Russian imperial numismatists in the early 19th century, received limited scholarly attention.

In studies on the rulers and history of the Qarakhanid state, the works of Ch. M. Fraehn, Ch. Ch. Valikhanov, V. V. Grigoriev, and V. V. Bartold have been widely cited. However, for a long time, the contribution of the prominent 19th-century Tatar historian, educator, and thinker Shigabutdin Marjani remained largely overlooked. In his treatise Gurfat al-Khawākin li Arfāt al-Khawākin, Marjani examined the history of the Qarakhanid state, offering valuable

Received 12 December 2024. Revised 07 April 2025. Accepted 21 April 2025. Available online 30 June 2025.

Дәйексөз үшін: А.Ш. Махаева, Т. Маратұлы Қарахан мемлекетінің тарихнамасында Ш.Маржанидің алатын орны // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 2. 86-105 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-86-105>

For citation: A.Sh. Makhayeva, T. Maratuly Sh. Marjani's Contribution to the Historiography of the Qarakhanid State // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 86-105. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-86-105>

insights into the political landscape of Central Asia in the 10th-12th centuries. Despite its brevity, just 33 pages, the work contains a wealth of information about the region and the functioning of the Qarakhanid state.

It should be noted that Shigabutdin Marjani's work fell into obscurity, one of the reasons often cited is the publication of V.V. Bartold's book *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, and only relatively recently have the ideas of the Tatar historian begun to enter academic discourse. The authors of the article also examine the works of Western scholars devoted to the history of the Qarakhanid state, such as Joseph de Guignes, Ch.M Fraehn, K.J. Tornberg and others, carrying out their critical analysis. Highlighting the relevance and value of *Gurfat al-Khawākin li Arfāt al-Khawākin* by Sh. Marjani, the authors of the article argue that Marjani's work fills numerous gaps in the study of the medieval Qarakhanid state, and that his contribution is an undeniable asset to its historiography.

Key words: Qarakhanid dynasty (or state), Shigabutdin Marjani, “*Gurfat al-Khawākin li Arfāt al-Khawākin*”, medieval sources, numismatic artifacts, ulemas, source studies, Transoxiana, Satuk Bughra Khan, “*Ghilālat al-Zamān fī Tārikh Bulghār wa-Qazān*”.

А.Ш. Махаева^a

*^aКазахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: ait965@mail.ru)*

***Т. Маратулы^b,**

*^bИнститут истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханов,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: temmaratuli@gmail.com)*

**Автор для корреспонденции: temmaratuli@gmail.com*

Вклад Ш. Марджани в историографию Караханидского государства

Аннотация. В настоящее время проводится множество исследований по истории тюрко-мусульманской династии, известной в исторической науке как караханидское государство, которое занимало важное место в политической и культурной истории средневековой Средней Азии в X-XII веках. Несмотря на то, что первые научные исследования о караханидском государстве появились на Западе еще в XVIII веке, однако из-за отсутствия необходимых средневековых арабских источников почти все проводимые исследования были недостаточными. И в целом они сводились к описанию происхождения правителей данной династии. Не изучена была политическая история этого государства, эволюция религиозных верований. Недостаточно изучена была и предметная культура, к примеру, монеты, отчеканенные правителями династии Караханидов, исследованные в начале XIX века некоторыми нумизматами Российской империи.

В исследованиях, касающихся жизни и истории правителей Караханидского государства, чаще всего широко использовались и привлекаются труды Х.М. Френа, Ч.Ч. Валиханова, В.В. Григорьева, В.В. Бартольда. Однако долгое время вне поля зрения ученых оказывалось сочинение известного татарского историка, просветителя и мыслителя XIX века Шигабуддина Марджани, который изучал историю государства

Караханидов и написал об этом в сочинении «Гурфат аль-хевакин ли арфати аль-хавакин». В этой книге, в небольшой по объему и состоящей из 33 страниц, освещена была политическая история Средней Азии в X-XII веках, также собрана была большая информация по истории региона и функционирования государства Караханидов. Следует отметить, что сочинение Ш.Марджани подверглось забвению (одной из причин считается публикация книги В.В. Бартольда «Туркестан в эпоху монгольского нашествия»), и только сравнительно недавно идеи татарского историка стало вводиться в научный оборот.

В процессе исследования авторы статьи рассматривают также и труды западных ученых, посвященных истории Караханидского государства, таких, как Йозеф де Гинь, Х.Д. Френ, К.И. Торнберг и т.п., осуществляют их критический анализ. Отмечая актуальность и ценность «Гурфат аль-хевакин ли арфати аль-хавакин» Ш. Марджани, авторы статьи считают, что многие пробелы в изучении истории средневекового караханидского государства нашли отражение в этом сочинении, и труд Ш. Марджани вносит свой неоспоримый вклад для историографии Караханидского государства.

Ключевые слова: династия (или государство) Караханидов, Шигабuddin Марджани, «Гурфат аль-хевакин ли арфати аль-хавакин», средневековые источники, нумизматические артефакты, улемы, источниковедение, Мавераннахр, Сатук Богра хан, «Гилалат аз-заман фи-тарихи Булгар уа Казан».

Kіріспе

Бүгінгі таңда Қарахан мемлекетінің тарихына қатысты бірден-бір құнды, зерттеу ретінде орыс тарихшысы В.В. Бартольдтың 1898 жылы жарыққа шығарған «Туркестан в эпоху монгольского завоевания» («Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан») атты кітабы аталады (Бартольд, 1963). 1269 жылғы Талас құрылтайына дейінгі Орталық Азияның саяси тарихына қатысты мәліметтер бір арнаға жиналған бұл шығарма өз заманында жарыққа шыққан ең үздік шығарма ретінде аталып өтті. Араб және парсы дереккөздеріне, сондай-ақ өз заманының тарихи зерттеулеріне негізделіп жазылған бұл еңбекте В.В. Бартольд алғашқылардың бірі болып моңғол жаулаушылықтарына дейінгі кезеңді сипаттады. Сонымен қатар мұсылман-түркі мемлекеттері – Самани, Қарахан, Ұлы Селжұқ, Ғазнауи, Хорезмшахтар әулеттеріне қатысты мәліметтерді көбірек беруге тырысты. Ұзақ уақыт бойы Орталық Азияға қатысты мәліметтерді жинап өткен В.В. Бартольд кейінгі уақытта өзінің «Туркестан в эпоху монгольского завоевания» еңбегіне толықтырулар енгізіп, жекелеген билеушілерге қатысты мәліметтерді жинау арқылы көлемді шығарма жазып шықты. Нәтижесінде Орталық Азияның ортағасырлық тарихына қатысты зерттеулердің қатарына көлемді бір еңбек қосылды. Өкінішке қарай, зерттеу жұмысы тақырыбы болып отырған Қарахан мемлекетінің тарихына қатысты бір тарихшының еңбегі әлі де болса көптеген зерттеушілердің көзінен таса қалып отыр.

XIX ғасырда Ресей империясының құрамында өмір сүрген түркі халықтарының тарихи сана-сезімінің оянуына, келешек ұрпаққа ой-пікірін түзейтін артықша ілім беруге және ұлттық жадыны қайта жандандыруға өз үлесін қосқан тұлғалардың қатарында Шиһабуддин Маржанидің есімі ерекше аталады. Татар халқынан шыққан тарихшы, ойшыл, дін зерттеушісі мен ағартушы болған Шиһабуддин Маржани (бұдан әрі Ш. Маржани – авт.) өз заманының ең бір озық ойлы ұлдарының бірі болды, түркі халықтарының өткен тарихын сипаттауға, олардың рухани санасын оятуға ат салысқан

жалынды тұлға болды. Діни бағытта бірқатар еңбектер жазған Ш. Маржани тарих ғылымында ең бір көрнекті тарихшы ретінде де белгілі.

«Мұқаддимат вафиййат әл-аслаф» еңбегінде Ш. Маржани тарихтың құндылығы мен маңыздылығы жайында ой қозғап, тарихты «ғылым мен білімнің анасы» деп атады, тарихқа келесідей түсініктеме береді: «Расында да, бұл ғылым (тарих-авт.) барлық бұрынғы және қазіргі халықтар мен ұрпақтардың жағдайын зерттейді, тарихқа үлес қосқан тұлғаларды қарастырады, олардың есімдерін, лақап аттарын, шығу тегін, жазуын, шығармаларын, ғылымын, өнерлерін, мерекелерін, олардың гүлдену дәуірі себептері мен пайдалылығын зерттейді» (Газиз, 2001: 131). Ғалымның тұлғасына қатысты алғашқы зерттеулер жүргізген отандық тарихшылардың бірі С.К. Рүстемов те ой қозғап, Ш. Маржанидің тарихты зерттеудегі әдістерін әріптестеріне үлгі ретінде ұсынғанын, тарихшылардың назарынан қоғам өмірінің бірден-бір қыры тыс қалмауы керектігін, зерттеу жұмысының кешенді түрде жүргізілуі қажеттігін жақтағанын атап өтті (Рүстемов, 2024: 338). А.Ш. Махаева да Ш. Маржанидің тарихқа деген көзқарасы туралы жазып, татар тарихшысын тарихты қараңғылықтан алып шығатын шыраққа теңеп, оның болашақ ұрпақты адамгершілікке баулитын бірден-бір қайнар көз ретінде көргенін келтіреді (Махаева, 2020).

Шиһабуддин Маржани көптеген шығыстанушы ғалымдармен таныс болды. Мәселен, татар тарихшысының жақсы таныстарының қатарында түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуде елеулі еңбек сіңірген В.В. Радлов та бар еді. Оның ұсынысымен Ш. Маржани 1876 жылдың 1 шілдесінен 1884 жылдың 1 шілдесіне дейін Қазан татар мұғалімдер мектебінде сабақ берді (Юсупов, 2005: 66). Ш. Маржанидің И. Готвальд, А.И. Казанбек, А. Брэм, В.В. Вельяминов-Зернов сияқты академик-ғалымдармен жақсы қарым-қатынаста болғаны белгілі.

Татар ойшылы Джамалетдин Валиди тарапынан «Біздің Геродот» деп атанған Ш.Маржани тарихты ерекше ғылым ретінде қарастырып, оны толыққанды шығарма ретінде көрді, дереккөздер қолдануға көп көңіл бөлді. Нәтижесінде Ш. Маржани жазып шыққан бірқатар тарихи еңбектер бар. Ең көлемді, кіріспесімен бірге алты томнан тұратын «Вафиййат әл-ас-лаф уә Тахиййат әл-ахлаф» («Өткен бабалардың өмірі мен ұрпақтарға сәлем») шығармасын тарихшының асыл мұрасы деп атауға болады. Араб тіліндегі еңбегін жазарда Ш. Маржани Ибн Халдунның тарихты баяндау ықпалында болғаны анық. 1880 жылы Қазан Императорлық университетінің баспасында «Мунтахаб китаб вафиййат әл-аслаф» атауымен шығарылған кішігірім брошюрада Ш. Маржани жақын арада өзінің көлемді еңбегінің шығатынын жария етті. Ақыры 1883 жылы бұл университеттің баспасында Ш. Маржани еңбегінің бірінші томы шықты. Ш. Маржани бұл томда көптеген ғылымдардың құбылысы мен түсінігіне тоқталып, Мұхаммед пайғамбар өміріне қатысты мәліметтерді келтіреді (Верность предшественникам и приветствие потомкам, 2022: 3-4).

Алғаш рет Бұлғар мемлекеті мен Қазан хандығы тарихына қатысты татар тілінде еңбек жазған Ш. Маржани өзінің еңбегін «Гилалат аз-заман фи-тарихи Булгар уа Казан» («Бұлғар мен Қазан тарихын жауып тұрған шымылдық») деп атады. Еңбек шығыстанушы В.В. Радлов тарапынан орыс тіліне аударылды. 1877 жылдың 31 шілдесі мен 18 тамызы аралығында Қазан қаласында өткен IV археологиялық съездің жұмысына белсене қатысқан Ш. Маржани өзінің еңбегін оқыды. Баяндама ретінде қысқартылған еңбекті татар тілінде Ш. Маржани, ал орыс тілінде В.В. Радлов оқып шықты. Екі тілдегі баяндаманың мазмұны 1884 жылы съезд кезінде жасалған басқа да баяндамалармен бірге жарияланды (Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года, Т.1. 1884).

Алайда түркі тарихына қатысты Ш. Маржани мұрасының ішінде ең жауһары, ең ұлысы мен танымалы ретінде «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Бұлғар» («Қазан және Бұлғар тарихы үшін жиналған мәліметтер») еңбегін атай аламыз. Бұл еңбекте Ш. Маржани өзінің ағартушылыққа деген ұмтылысын, түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты терең зерттеулер жүргізгенін жан-жақты көрсетті. Шыңғыс хан дәуірінен кейінгі хандықтар мен мемлекет билеушілерінің тарихына қатысты ортағасырлық, әдеби және нумизматикалық жәдігерлерді бір арнаға топтастырған Ш. Маржани бұл шығармасында өткен бабалардың тарихын қарастыруда жан-жақты зерттеу жүргізгенін көрсетті. Еңбектің бірінші кітабы 1885 жылы, екіншісі 1900 жылы жарыққа шықты. Кеңес кезеңінде Ш. Маржани еңбектеріне тыйым салынғаны белгілі. Алайда бұл еңбек соңғы уақыттағы идеологиялық өзгеріс арқасында көпке мәлім бола бастады. 1989 жылы Қазанда еңбектің кириллица емлесінде татар тіліндегі аудармасы шықты. Бірақ идеологияға байланысты оның ішінде Алтын Орда, одан кейін қалыптасқан хандықтардың тарихы аударылмады, тек Қазан, Астрахань, Кирман хандықтары тарихы сипатталды (Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар, 1989). 2008 жылы Ш. Маржани еңбегі түрік тіліне аударылып, шығарылды (Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar, 2008). Бұл еңбек толығымен 1989 жылы Қазанда жарыққа шыққан еңбектің аудармасы болды. 2005 жылы еңбектің бірінші томы орыс тілінде шыққанын атап өту керек (Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара, Ч.1. 2005).

Жоғарыда келтірілген еңбектер – Ш. Маржанидің ең белгілі тарихи шығармалары. Бүгінгі таңда олар ғылыми айналымда кеңінен қолданылып, шетелдік тілдерге аударылып жатыр, түркі халықтарының тарихы мен жеке тұлғалардың ғұмырын сипаттауда таптырмас дереккөз ретінде айтуға да болады. Бірақ Ш. Маржанидің көпшілікке беймәлім тағы бір тарихи еңбегінің бар екендігі беймәлім. 1864 жылы Қазан қаласындағы «Дар әл-Фунун» баспасынан аз таралымда ғана шығып, сатылымға түспеген. «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» («Қағандарды тануда бір уыс білім») деген шығарма. Орта ғасырда Мәуераннахр жерін иеленген түркі-мұсылман Қарахан мемлекетін сипаттаған бұл еңбекте Ш. Маржани дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлер негізінде моңғол шапқыншылығына дейінгі Орта Азияның тарихын сипаттауды мақсат етті. Өкінішке қарай, бұл шығарма сатылымға түспеуіне байланысты ұзақ уақыт бойы беймәлім болды: «Аз таралымда шығуы мен сатылымға түспеуі себепті бұл еңбек В.В. Бартольд пен басқа да Орта Азияның білгірлері көзінен таса қалды» (Юсупов, 1981: 72). Зерттеудің басты мақсаты – Ш. Маржанидың бұл еңбегіне талдау жасап, оның ерекшеліктері мен тарихтағы мұрасына баға беру болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы барысында Ш. Маржанидің «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегі басшылыққа алынды. Бүгінгі таңда бұл еңбектің түпнұсқасы Қазан қаласында, ал көшірмесі Ташкент қаласында сақтаулы. Бұл орайда түркиялық тарихшы Ө.С. Хунканның Ташкент қаласындағы қолжазба көшірмесін 2009 жылы түрік тіліне аударып, 2020 жылы жарыққа шығарған еңбегі зерттеу барысында қолданысқа алынды (Hunkan, 2020).

Қарахан мемлекетінің тарихын тарихи дереккөздер, нумизматикалық және әдеби шығармалар негізінде талдап беруге тырысқан Ш. Маржанидің бұл еңбегі бүгінгі таңда бұл тақырыптағы маңызды дереккөздердің бірі болып табылады. Нумизматиканың ғылым ретінде қалыптасуына дейін оны өз еңбектерінде кеңінен қолданған Ш. Маржани

бұл ретте өзі көріп, жазып алған нумизматикалық мәліметтерді батыл қолдана білді. Ғалымның тарапынан қолданылған кей нумизматикалық мәліметтерді саралап, салыстыру мақсатында 2006 жылы жарыққа шыққан Б.Д. Кочневтің еңбегі пайдаланылды (Кочнев, 2006). Батыстық әлемде Қарахан мемлекеті билеушілерінің ұйғырлардан тарады деген көзқарастың кеңінен таралуына орай Ш. Марджанидің де олардың ықпалымен осы тұжырымдаманы қабылдағанын көруге болады. Бұл ретте Й. де Гинь, В.В. Григорьев, Ю.Г. Клапроттың еңбектерін мысал ретінде алуға болады (J. de Guignes, С.Ш, 2018; Григорьев, 1863; Klaproth, 1826: 129). Сонымен қатар тарихшының ойлары мен тұжырымдамаларын қуаттау мақсатында Ибн Халликан мен әл-Утби сияқты тарихшылардың еңбектері де негізге алынды (Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, V.I, 1843; Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, V.III, 1868; Kitab-I Yamini, 1858).

Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін тарихи-салыстырмалы, деректанулық және баяндау әдістері құрайды. Аталған әдістер Қарахан мемлекетінің тарихын жан-жақты сипаттауға, сондай-ақ Ш. Маржанидің еңбегінің деректік маңызын айқындауға, тақырыпқа талдау жасау кезінде объективті қарауға, оның басқа ғылыми еңбектерден артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері Ш. Маржанидің мұрасын тереңірек зерделеп, оны ғылыми айналымға кеңінен енгізуге бағытталды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ш. Маржанидің жазып қалдырған «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегіне назар аударсақ, тақырыптың зерттелу дәрежесін екі түрлі аспекті шеңберінде талдауға мүмкін болатыны аңғарылады. Бірінші кезекте ол Ш. Маржаниға дейін Қарахан әулеті тарихының зерттелу мәселесіне қатысты болса, екінші кезекте Ш. Маржанидің еңбегінің зерттелуіне қатысты.

Бұл зерттеуде талқыға түскен Қарахан мемлекеті тарихын зерделеу алғашқыда Осман империясындағы ғалым әрі сарай тарихшысы Ахмет ибн Лұтфуллаһ (Мұнажжимбаши Ахмет Деде) тарапынан жазылған «Сахаиф әл-ахбар фи вакаий әл-асар» атты еңбегінде, «Түркістандық қағандар» деген бөлімде кездеседі (Григорьев, 1883: 5). Еңбекті жазарда автор ортағасырлық араб тарихшысы Әбу әл-Хасан Изз ад-Дин Әли ибн Мұхаммед әл-Жазаридің «әл-Кәмил фи-т-тарихын» («Толық тарих») пайдаланып, алғаш рет Қарахан мемлекетіне қатысты мәліметтерді бір арнаға жинады. Бұл еңбек XIX ғасырдың ортасына дейін Еуропада Қарахан мемлекетіне қатысты жазылған зерттеулерге негіз болды. М.Х. Юсупов атап өткендей: «Ш. Маржани еңбегі жарыққа шыққанға дейін Орта Азия тарихындағы бұл кезең туралы аздаған мәліметтер еуропалық ғалымдар қолданған түрік тарихшысы Мұнажжимбашидің «Сахаиф әл-ахбар» еңбегінде болды» (Юсупов, 1981: 73).

Еуропа үшін қарахандықтардың тарихын қысқа болса да, объективті түрде алғаш болып француз шығыстанушысы Йозеф де Гинь жеткізді. «Histoire generale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux» («Ғұн, моңғол, түрік және басқа да батыс татарлардың жалпы тарихы») атты еңбегінің бірінші томында қарахандықтар мен Самани әулетінің соғыстарын, қарахандық Шахаб ад-Даула Боғраның Бұхараны жаулауын, оның ұрпақтарының Самани әулетін құлатқанын сипаттады (J. de Guignes, С.I, 2018: 589). Екінші томда қарахандық билеуші Ілік хан Насыр ибн Әлидің ғазнауилік сұлтан Йамин ад-Даула Махмұтпен некелік байланысы, екі билеуші арасындағы Хорасандағы соғыс сипатталады (J. de Guignes, С.II, 2018: 41-43). Үшінші томда автор

қарахандық билеушілерді ұйғырлармен қатар қойып, бұл әулеттің ұйғырлардан тарағандығын көрсетті (J. de Guignes, С.ІІІ, 2018: 639). Йозеф де Гиньнің бұл әулетті ұйғыр тайпаларымен байланыстырғанынан кейін барлық дерлік еуропалық ғалымдар Қарахан әулетінен шыққан билеушілердің ұйғырлардан тарағанын келтіреді. 1826 жылы неміс ғалымы Юлиус Генрих Клапрот «Tableux historiques de L'Asie» («Азияның тарихи кестелері») атты еңбегінде: «.....[ұйғырдан шыққан] бірнеше хандар арқылы басқарылып, олар Таңғұттың үлкен аумағын иеленді және батыста Сихунға (Яксарт) дейін созылды» (Klaproth, 1826: 129). 1826 жылы Қарахан әулетіне тән тиындарға зерттеу жүргізген Христиан Данилович Френ де бұл әулет мүшелерін «Түркістандағы ұйғырлар» деп атап, олардың шығу тегін ұйғырлармен байланыстырды (Fraehn, 1826: 122-141, 589-594). Бұл тақырыпта Жан-Пьер Абель-Ремюза (1820), Жозеф Туссен Рено (1848), Йозеф фон Хаммер-Пургшталь (1835), Густав Вейль (1851) де ой қозғады (Pritsak, 1977: 252). Әрине, бұл ғалымдардың еңбектерін көзден таса қалдыруға болмайды, бұл әулеттің тарихына байланысты көптеген дереккөздердің көбі сол уақытта әлі де болса көпшілікке белгісіз еді, олар тек өздеріне мәлім және қолжетімді материалдармен жұмыс істеуге мәжбүр болды.

Алдымен Х.Д. Френ, кейіннен Б.Д. Андреевич, П.С. Савельев, К.И. Торнберг сияқты нумизматтардан кейін бұл әулеттің тарихына қатысты зерттеулерді орыс тарихшысы және шығыстанушысы В.В.Григорьев бастады. 1863 жылы жарияланған «Неизданные монеты уйгурских владельцев Мавераннагра» шығармасында В.В.Григорьев қарахандық кезеңге жататын Бұхара қаласынан жіберілген жеті тиынға зерттеу жүргізіп, олардың ХІ ғасырдың алғашқы ширегінде соғылғанын жазды (Григорьев, 1863: 2-12). Сонымен қатар В.В. Григорьев бұл әулетті құрған халықтар ретінде ұйғырларды атап өтті (Григорьев, 1863: 1). Бірақ 1873 жылы шыққан «Восточный или Китайский Туркестан» атты еңбегінде Қарахан мемлекетінің мәселесін қайта қозғап, осы жолы олардың ұйғыр емес, қарлұқ тайпасынан шыққанын келтірді (Григорьев, 1873: 283). Бұғанға дейін Қарахан мемлекетін «Мәуераннахрдың Ұйғыр иелері» деп атап келген В.В. Григорьев 1874 жылы шыққан «Қараханиды в Мавераннахре по Тарихи Мунедджим-баши» атты еңбегінде османдық тарихшы Ахмет Деде Мұнажжимбашидің «Сахаиф әл-ахбар» еңбегін орыс тіліне аударды. Ол жерде бұл әулетке қатысты «Қарахан» атауын қолдануды жөн көрді: «Мен, жиырма жыл бұрын осы билеушілердің басылмаған теңгелерін сипаттауда оларды «Мәуераннахрдың ұйғыр иелері» деген атпен атадым. Бірақ олардың ұйғырларға еш қатысы жоқ екендігі белгілі болғаннан кейін бұл атаудан бас тарттым. Бұдан былай бұл көпесімді әулетті Исламды алғаш қабылдаған билеушісінің атымен Қарахан деп атауды жөн көрдім» (Григорьев, 1883: 6).

Қарахандықтардың тарихын сипаттауда қазақтардың арасында алғаш болып тоқталып өткен Ш.Ш. Уәлихановтың да есімін ұмытпаған жөн. Атақты Қашғар саяхаты барысында Шығыс Түркістанға барып келген Ш.Ш. Уәлиханов аймақтың тарихы мен халқына қатысты мәлімет жинаумен қатар, өзімен бірге бірқатар ортағасырлық дереккөздерді алып келді. Осы дереккөздердің ішінде зерттеу жұмысына қатысты «Тазкира-йн султан Сутук-Бугра-хан-газы» («Сатұқ-Боғра-хан тарихы») атты ерекше бір дереккөзді атауға болады (Валиханов, 1985а: 337). Нәтижесінде Ш.Ш. Уәлихановтың қолына құндылығы және тілдік байлығы жағынан «мұсылман» Қарахан мемлекетінің тарихына қатысты ерекше бір дереккөз түсті. Ш.Ш. Уәлиханов бұл еңбектен саманилік дін уағыздаушы, ханзада Әбу Насыр Саманидің есіміне тоқталып, оған қатысты мәліметтерді аударып қана қоймай, қарахандық теңгелерді де кішкентай көлемде аударуға тырысты (Валиханов, 1985б: 116-119). Кейіннен 1868 жылы Қашғарға барып

қайтқан ағылшын зерттеушісі мен дипломаты Роберт Баркли Шоу «Тазкира-йн Богра хан» еңбегін 1878 жылы Калькутта қаласында ағылшын тіліне аударып, «A sketch of the Turkic language as spoken in Eastern Turkistan» («Шығыс Түркістанда сөйлейтін түркі тілінің очеркі») деген атаумен еуропалық тарих қоғамына таныстырды (Shaw, 1878).

Ш. Маржани тарапынан жазылған «Гурфат әл-хавакин ли арфати әл-хавакин» еңбегіне алғаш болып назар аударған тарихшы ретінде башқұрт халқынан шыққан қоғам қайраткері мен зерттеушісі А.З. Валидиді (Ахмед Заки Уәлиди Тоған) атауға болады. 1914 жылы татарлардың «Аң» журналында А.З. Уәлиди «Шихаб хәзрәтнең Урта Азия тарихына караган бөек хәзмәте» («Шихаб хазреттің Орта Азия тарихына қатысты ұлы еңбегі») мақаласын жариялап, еңбекті В.В. Бартольдтың шығармасына дейін Қарахан әулетіне қатысты үздік әрі толық зерттеу ретінде көрсетеді (Салихов, 2001: 33-34). Сонымен қатар «Еділ бойы халықтарының тарихын зерттеуде «Мұстафад әл-ахбар..» еңбегі маңызды дереккөз болса, «Гурфат ал-хавакин...» X-XII ғасырлар кезеңіндегі Орта Азия тарихын зерттеуде сондай орын алатындығы» айтылды (Юсупов, 1981: 72-73).

Бүгінгі таңда «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегіне қатысты зерттеулер түркиялық ғалым Өмер Сонер Хункан есімімен байланысты. Қарахан мемлекетіндегі билеуші әулет пен жергілікті улема арасындағы қарым-қатынастарды зерттеуде Ш. Маржани еңбегін басшылыққа алған Ө.С. Хункан алдымен 2010 жылы (Hunkan, 2010), кейін 2016 жылы (Hunkan, 2016) бұл тақырыпта мақала жазды. 2009 жылы Ө.С. Хункан Ш. Маржанидің «Гурфат әл-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегінің Ташкенттегі көшірмесі негізінде «Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Navakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212)» («Қазандық түрік ғалымы Шиһабуддин Маржани мен Гурфат ал-хавакин ли арфати әл-хавакинге қарағанда Сатұқ Боғра мен ұрпақтары (921-1212)» еңбегін жазды. Бұл зерттеуді жүргізуде Ө.С. Хунканның 2020 жылы басып шығарылған еңбегі қолданылды (Hunkan, 2020).

Талдау

Ш. Маржанидің Қарахан мемлекетінің тарихымен танысуы Орта Азияда білім алған тұста басталды. 1838 жылы білімін кеңейту мақсатында Орта Азияға аттанған Ш. Маржани алдымен Бұхарада тұрақтап, «Көкілташ» және «Мир Араб» медреселерінде білім ала бастады, бірақ жергілікті ұстаздардың біліміне қанағаттанбай, кітапханаларда сақталған дереккөздер мен өткен ғұламалардың еңбектерін зерделеумен жүрді (Юсупов, 1981: 26). Кейіннен Бұхара қаласынан Самарқан қаласына кетіп, білімін сол жерде жалғастырады. Орта Азияда жүрген шағында Ш. Маржанидің қолына бұған дейін аты көп атала қоймаған, бірақ барлық орта ғасырлық дереккөздерде үзілді-кесілді сипатталған беймәлім түркі-мұсылман қағандарының мемлекеті туралы мәліметтер кезіге бастады. Осылайша Ш. Маржаниға бұл әулеттің тарихын алғаш болып дереккөздер негізінде сипаттауға мүмкіндік туды.

Мәселен, Ш. Маржани алғаш болып Қарахан мемлекетінің тарихына қатысты дереккөз ретінде ортағасырлық тарихшы, Ғазнауи мемлекеті сарайында қызмет атқарған Әбу Насыр Мұхаммед ибн Әбдұлжаббар әл-Утбидің «Тарихи әл-Йамини» еңбегін пайдаланды. Ғазнауилік билеушілер Насыр ад-Дин Себуктегін мен оның ұлы сұлтан Йамин ад-Даула Махмұт туралы мәліметтер бір арнаға жинақталған бұл еңбекте қарахандық билеушілер Боғра хан Харун, Ілік хан Насыр, Тоған хан Ахмет, Арслан хан Мансұрдың, Қадыр хан Жүсіпке қатысты мәліметтер де кездеседі (Kitab-I Yamini, 1858: 117-119, 123-129, 247-268, 315-317, 330-339, 371-373, 431-436).

Қарахандықтардың Самани мемлекетін жаулауы, Ілік ханның Себуктегін мен ұлы сұлтан Махмұтпен қарым-қатынасы, 1006 жылғы Хорасан жеріне жорығы, 1008 жылы Балх маңында екі мемлекеттің арасындағы шайқас, Тоған ханның шығыстан басып кірген қидан тайпаларына қарсы күресін сипаттауда Ш. Маржани толықтай «Тарихи әл-Йамини» еңбегіне сүйенді. Көп жағдайда толығымен Утбидің мәліметтерін көшіріп, оларға өзгертулер немесе салыстырма жасамаған Ш. Маржани Бейхакидің, Гардизидің, Хондмирдің, Ибн әл-Асирдің, Мирхондтың, Шабангерейдің еңбектерін қолданбады. Бұл дереккөздер де Хорасан аймағы үшін Қарахандар мен Ғазнауиліктердің арасындағы соғыс туралы қосалқы мәліметтер берілгені мәлім.

Қарахан мемлекеті тарихындағы алғашқы мұсылман билеуші ретінде танылған Сатұқ Боғра ханның тұлғасын сипаттауда Ш. Маржани Ахмет ибн Са`д әл-Аргуни тарапынан жазылған «Тазкира-и Сатұқ Боғра хан» атты еңбекке сүйенген. Сатұқ Боғра ханның дүниеге келуі, ер жетуі, Әбу Насыр ас-Саманидің арқасында мұсылман болуы, Қашғарды жаулауы, одан тараған ұлдары мен қыздарына қатысты мәліметтер осы еңбектен алынды: «Ахмет ибн Са`д әл-Аргуни жазған Боғра хан Тазкиратына қарағанда ол 333 жылы дүниеге келді. Әкесі қайтыс болғанда жеті жаста болды. Кейін әкесінің бауыры Харун Боғра хан оның анасына үйленді. Әкесінің бауырының қолында ер жетті және тәрбиеленді. Он екі жасқа толғанда Шейх Әбу Насыр ас-Саманидің арқасында мұсылман атанды. Керемет бір мұсылман болды. Кейін онымен әкесінің бауыры Боғра хан арасында шайқасқа жеткізген бір жағдай болды. Арадағы соғыста Сираж ад-Даула (Сатұқ Боғра хан) жеңіске жетті және түркілерге билеуші болып, аймақты жаулап алды. Кейін 429 жылы Қашғарда қайтыс болды. Тоқсан алты жыл өмір сүрді» (Hunkan, 2020: 61). Қысқа түрде Сатұқ Боғра ханның өміріне сипаттама беруге тырысқан Ш.Маржани бұл қарахандық билеушінің өз әкесінің бауыры Харун Боғра ханмен (Боғра хан Оғұлшақ) тартысының қалай болғандығы, оның ұрпақтарының Қашғар жерінде пұтқа табынушы билеушілермен соғысы, Хотан аймағын оның ұрпағы Жүсіп Қадыр ханның жаулауы туралы мәліметтерді келтірмей өтті (Shaw, 1878: 87-109).

Қарахан мемлекеті тұсында жазылған еңбектерге тоқталған Ш. Маржани Тамғаш хан (Ибраһим ибн Насыр – авт.) кезінде Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның (толық аты-жөні аш-Шейх әл-Имам Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднан ибн Мұхаммед ибн Ахмет әл-Ханафи әл-Факих) оған арнап бір Хитай тарихын жазғанын келтіреді: «Ол үшін аш-Шайхұл (Шейх әл-Имам) Имам Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднан ибн Мұхаммед ибн Ахмет әл-Хана-фи әл-Факих (Ханафи-әл-Факих) бір Хитай тарихын жазды. Ол жерде түркі халықтары, бұл аймақтың ағаттықтары мен Сұлтан Мәлік ибн Алп Арслан ибн Дәуіт ас-Селжүкидің Тамғаш ханның қызы Тұркан хатунға үйленгені айтылады» (Hunkan, 2020: 80-81). Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның өмірі туралы мәлімет мүлдем жоқ, тек оның Садид ад-Дин Мұхаммед әл-Ауфидің анасы жағынан туысы болғаны және «Джавами әл-хикайат ва лавами ар-ривайат» («Жарқын тарих және әңгімелер жинағы») атты еңбекте есімі және «Тарих-и Түркістан» еңбегінің аталғаны белгілі. Марвазидің еңбегіне түсіндірмелер жазған В.В. Минорский да Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның келтірілген екі еңбегін атап өтеді (Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turcs and India, 1942: 157). Осылайша ғылымда Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның «Хитай тарихы» және «Тарих-и Түркістан» атты еңбектері болғандығы атап өтілді. Қазіргі уақытқа дейін жетпеген бұл еңбекке кейіннен Михаль Биран назар аударып, Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның тек «Тарих-и Түркістан» атты еңбектің авторы болғанын атап өтті. Оның ойынша «Тарих-и Хитай» еңбегі кейін, XV ғасырда Әмір Темірдің Қытайға жіберген елшілері тарапынан жазылған-ды (Birán,

2005: 9). Бұл болжаммен Д.М. Тимохин да келіседі (Тимохин, 2021: 63-64). В.В. Бартольд та бұл мәселеге тоқталып, «Тарих-и Түркістан» еңбегінің Тамғаш ханға, яғни Ибраһим ибн Насырға емес, одан біржарым ғасыр кейін өмір сүрген Тамғаш хан Ибраһим ибн әл-Құсайын есімді билеушіге арналғанын жазды (Бартольд, 1963: 63).

Қарахан мемлекеті мен Ұлы Селжұқ империясы арасындағы байланыстарға мәліметтерді бір арнаға жинаған зерттеушілердің бірі де Ш. Маржани болды. Қарахандықтарға қатысты қатысты тың дереккөздердің жетіспеушілігіне орай Ш. Маржани алдымен ғазнауилік (жоғарыда аталып өткен «Тарих-и Йамини»), кейін Селжұқ мемлекетіне қатысты жазылған дереккөздердегі үзінділерді қолданды. Мысалы, «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегінің басында Әбу Мұхаммед әл-Курашидің «әл-Джавахир әл-мүдиййа фи-табакат әл-ханафиййа» еңбегінде келтірілген мәліметтер негізінде қарахандық билеуші (Шамс әл-Мүлк Насыр) мен селжұқтардың сұлтаны Алп Арсланның хат алмасуы, нәтижесінде екі мемлекеттің арасында бейбітшіліктің орнауын сипаттап өтті (Hunkan, 2020: 54).

Селжұқтардың Қарахан мемлекетімен байланысын сипаттауда Ш. Маржани тарапынан қолданылған деректердің бірі – Әбу әл-Аббас Шамс ад-Дин Ахмет ибн Мұхаммед ибн Әбу Бакр ибн Халликанның «Вафайат әл-а'йан уә анба анба аз-заманы» («Асыл тұлғалардың азнамасы мен олардың замандастары туралы жазбалар») болды. Бұл еңбекте Ислам тарихында маңызды орын алған ғұламалар, философтар мен мемлекет қызметкерлерінің өмірі сипатталады. Селжұқ мемлекеті билеушілеріне қатысты мәліметтер жиналған бұл еңбекте Ш. Маржани олардың Қарахан мемлекетімен қарым-қатынастары туралы айтты. Ибн Халликанның еңбегін негізге ала отырып, Ш. Маржани Селжұқ мемлекетінің бастауында болған Тұғырыл мен Шағры бектердің Мәуераннахрдағы оқиғасын, сұлтан Алп Арсланның 1072 жылы қарахандықтарға қарсы Мәуераннахр жорығын, ұлы Мәлікшахтың дәуірінде Қарахан мемлекетінің селжұқтарға бағынғанын, Мәлікшахтың ұлы Барқийарұқтың кезінде Мәуераннахрға жасалған шапқыншылықты, сұлтан Санжардың кезінде Мәуераннахрдың оған бағынғанын жазды (Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, V.I, 1843: 251, 600; Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, V.III, 1868: 226, 230, 441).

Өмір Темір ұрпақтары тұсында сарай тарихшысы болған Мұхаммед ибн Хавандшах Мирхондтың «Раузатәс-Сафафисиратәл-анбийауа-л-мулукуа-л-хулафа» («Әулиелердің, патшалардың және халифтердің өміріне байланысты тазалық бағы») еңбегін негізге ала отыра Ш. Маржани Тамғаш ханның қызы Тұркан хатунның селжұқтардың сұлтаны Мәлікшахпен некесі нәтижесінде сұлтан Махмұт ибн Мәлікшахтың туылғанын, кейін Махмұттың өз ағасы Барқийарұқпен соғысын сипаттап өтті (Hunkan, 2020: 81). Басқа бір селжұқ сұлтаны Санжар ас-Селжұқидің Қарахан мемлекетіне қарсы жорығын, Самарқанды қоршауға алып, Ахмет хан есімді билеушіні тұтқындағанын келтіреді (Hunkan, 2020: 86). Сонымен қатар сұлтан Мәлікшахтың Самарқанды қоршап, Сүлеймен атты билеушінің тұтқындалып, Исфахан қаласына жіберілгенін, ал оның Мұхаммед ибн Сүлеймен тұсында қарахандықтардың селжұқ билеушілеріне қарсы көтеріліс жасағаны жайлы мәліметтерді де қолданды (Hunkan, 2020: 88). Мирхондтың мәліметіне қоса Ш. Маржани Илхандар мемлекетінің билеушісі Әбу Саидтың тұсында тарихшы болған Мұхаммед ибн Әли ибн Мұхаммед ибн Хұсейн Шабангерейдің «Межма әл-ансаб» еңбегін де пайдаланып, селжұқтардың Қарахан мемлекетіне жорықтары туралы мәліметтерге де сілтеме жасап өтті (Hunkan, 2020: 88).

Қарахан мемлекетінің тарихын сипаттауда ортағасырлық дереккөздердің ішінде ең басты мәлімет беретін шығарма ретінде Әбу әл-Хасан Изз ад-Дин Әли ибн Мұхаммед әл-Жазаридің «әл-Кәмил фи-т-тарихын» («Толық тарих») атап өту керек. Қарахандық Боғра хан Хасан есімді билеушінің алғаш болып Бұхараны жаулауы, Қарахан мемлекеті мен Ғазнауи мемлекеті арасындағы Хорасан үшін соғыстарды, жекелеген билеушілердің тарихы, Сатұқ Боғра ханның исламды қабылдауы, оның ұрпақтарына қатысты мәліметтерді беруде бірден-бір мәлімет көзі ретінде танылған бұл еңбекті, өкінішке қарай, Ш. Маржани өз еңбегін жазуда көп қолданбады. Өзінің шығармасын жазу барысында Ш. Маржани «әл-Кәмил фи-т-тарихын» тек бір жерде, Ілік хан Насыр ибн Әли атты билеуші есімінің дұрыс жазылуына байланысты тұста ғана қолданумен шектеліп қалды. Бұл Ш. Маржани еңбегіндегі кемшіліктердің бірі. Бұл туралы Ө.С. Хункан да атап өтті: «Сатұқ Боғра ханның исламды қабылдауы мен ұлдарының (ұрпақтарының – авт.) кезеңдері туралы кейде ерекше, кейде қысқа және жұпыны, бірақ көп мөлшерде түпнұсқа мәліметтер берген орта ғасырдың ұлы тарихшысы Ибн әл-Асирдан алған мәліметтің, тек Ілік Насырдың есіміне қатысты бір мәселеге байланысты шектеліп қалуы Шиһабеддин Маржани еңбегінің ең үлкен кемшілігі. Бұл себепті ең басында Сатұқ Боғра ханның мұсылман атауының қате жазылуы мен ұрпақтарының шежіресіндегі қателіктердің көп болуы бұл кемшілікке байланысты» (Hunkan, 2020: 22). Нәтижесінде, «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегінде есімдері аталған көптеген билеушілердің есімдерінде қателіктер орын алды.

Жоғарыда келтірілген еңбектерден бөлек Ш. Маржани аз мөлшерде болса да Рашид ад-Дин Фазлуллаһ Хамаданидің «Жамиғ ат-тауарихы» («Жылнамалар жинағы») мен Ахмет ибн Махмұт Муин әл-Фукараның «Китаб-и Муллазадесін» атауға болады. Бұл еңбектерге негізделе отырып, Ш.Маржани оларда Сатұқ Боғра ханның есімдерін кездестіргенін атайды. Бірақ, аты аталған екі еңбекте де Сатұқ Боғра ханға қатысты бірде-бір мәлімет келтірілмейді (Hunkan, 2020: 60). Егер Ш. Маржани Сатұқ Боғра ханның есімін Рашид ад-Диннің шығармасында кездестіргенін атаса, Ахмет ибн Махмұт Муин әл-Фукараның еңбегінен үзіндіні 1102-1130 жылдары билік еткен Арслан хан Мұхаммед ибн Сүлеймен есімді билеушінің ғұмырын сипаттауда келтіреді: «Китаб әл-Муиннің дұрыс, сенуге тұрарлық ескі бір нұсқасында «тафгаж» деп кездеседі. Мервтің [маңындағы] Сус деген туды. Жастық шағы сол жерде өткені айтылады. Жейһуннан Шыңға дейінгі аймақты иеленді. Дұшпандарын жеңді және Бағдадтағы Дар әл-Хилафқа 522/1128 жылы әл-Құсайын Әли әл-Ламашы әл-Ханафи әл-Факихті елші ретінде жіберді. Артынан қалған еңбектері мен қайырымдылықтары бар. Олардың қатарына 521/1127 жылы Бұхара мешітіне қосымша салынған мұнара мен қаладағы ескі рабадтың қайта салынуы да жатады. 509 жылы қайтыс болған және «Намадпуш» деп танылған аш-Шейх Хасан ибн Жүсіп ас-Саманиге үлкен құрмет тұтты. Арслан хан мен күйеу баласы сұлтан Санжар Селжұқи арасында соғыс болды. Арслан ханның әскері жеңілді және келісім жасалынды. Сұлтан Самарқанға кірді және оны (Арслан ханды) Балхқа алып кетті. Бұл 524/1130 жылы болды. 525/1131 жылы сол жерде қайтыс болды. Мервуш-Шахжанға жеткізілді» (Тарихи Муллозада дар Зикри Мазороти Бухоро, 2019: 113, 125; Hunkan, 2020: 84-85).

Қарахан мемлекетінің батыс қанатының билеушісі Ілік хан Насыр ибн Әлидің өмірін сипаттауда Ш. Маржани Фахр ад-Дин Әбу Сүлеймен Дәуіт ибн Мұхаммед Банакатидің «Раузат әули әл-албаб фи ат-тауарих уа әл-ансабы» («Шежірелер мен тарих туралы ғалымдар бағы») еңбегін пайдаланды. Қарахандықтардың Бұхараны жаулап, саманилік Абдүлмәлік ас-Самани есімді билеушіні тұтқындауына қатысты бұл еңбектен үзінді

алған Ш. Маржани өзі қолданған дереккөзге де талдау жасайды: «Тарихи-Банака тиде аталуына байланысты, Ілік хан ибн Насыр Әли Бұхараға кірді және Абдүлмәлік ас-Самани одан қашты. Ілік пен Насыр арасына «ибн» сөзінің жазылуы көшірме жасағанның қатесі» (Hunkan, 2020: 65). Яғни бұл жерде тарихшының тек үзінділерді жинап қана қоймай, мәліметтерге талдау жасап, дұрыстығы мен қателігіне де назар аударғанын көруге болады.

Ежелгі және ортағасыр дәуірінде өмір сүрген көптеген мемлекеттердің саяси тарихын қарастыруда дереккөз бола алатын жазба мәліметтердің жетіспеушілігі жиі байқалады. Зерттеу жұмысының тақырыбы ретінде алынған Қарахан мемлекеті бұған айқын мысал бола алады. Нумизматикалық жәдігерлердің ғылыми айналымға енгізілуі батыстық әлемде ерте кезден басталса да, Қарахан дәуірінде соғылған теңгелерді зерттеу Ресей империясында тек XIX ғасырдың басында қолға алынды. Татар тарихшысы Ш. Маржани да нумизматиканың өткенді зерттеудегі үлкен рөлін бағалап, нумизматикалық жәдігерлердегі мәліметтерді өз еңбектерінде батыл қолдана білді. Мәселен, ол еңбегінің жазылуына дейін бірде-бір тарихи жазба дереккөздерде есімі аталмаған Тига тегін есімді билеушінің атынан соғылған дирхамға тоқталып: «Сайф ад-Даула Әбу Шұжа Хасан ибн әл-Мансұр Тига Тегін хан есімінің барлығы 406 жылы Бұхарада соғылған дирхамдарға негізделген. Қадыр хан қайтыс болғаннан кейін таққа отырған үш ұлының біріне бұл аударманың арналғаны айтылады» деп келтірді (Hunkan, 2020: 77). Кейіннен Қарахан мемлекетінің нумизматикасына қатысты көлемді еңбек жазып кеткен Б.Д. Кочнев бұл дирхамның Арслан хан Мансұр ибн Әлидің ұлы Құсайынға тиесілі екенін жазды (Кочнев, 2006: 170). Нумизматикалық жәдігерлерге негізделе келе Ш. Маржани 411-429 (1020-1037) жылдары Бұхара қаласында Әбу Шұжа`а Ахмет ибн әл-Хасан Ілік Арслан ханның билік еткенін жазды (Hunkan, 2020: 79). Бірақ соңғы уақыттағы зерттеулерге негізделе келе бұл уақытта екі түрлі билеушінің, яғни Ахмет Ілік хан мен Ахмет ибн әл-Хасан есімді билеушілердің болғаны мәлім (Hunkan, 2020: 79). Ресейлік нумизмат Б.Д. Кочнев 411 (1020-1021) жылы Бұхарада Әли ибн Хасан (Әли тегін – авт.) есімінің пайда болғанын айтты (Кочнев, 2006: 175). Ө.С. Хункан Ахмет Ілік ханның Ахмет ибн Мұхаммед ибн Әли, ал Ахмет ибн Хасанның Мұхаммед ибн Хасан мен Әли ибн Хасанның бауыры болғанын жазады (Hunkan, 2020: 79).

Өкінішке қарай, Ш.Маржани өзінің еңбегін жазуда өзіне дейін Ресей империясында осы Қарахан мемлекетінің нумизматикасына қатысты зерттеулер жүргізген шығыстанушылардың еңбектеріне назар аудармады. Мысалы, нумизмат және шығыстанушы Х.Д. Френ Қарахан мемлекеті дәуірінде соғылған теңгелерге алғаш болып зерттеу жүргізіп, 1826 жылы «Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur» («Петрополистері Императорлық Ғылым Академиясының Азиялық мұражайында сақтаулы мұсылмандық теңгелер») атты еңбегінде өзіне белгілі болған дирхамдарға қысқа түрде болса да, мәлімет беріп кеткен еді (Fraehn, 1826: 124-141, 589-594). 1848 жылы тағы бір шығыстанушы К.И. Торнберг Қарахан мемлекеті билеушілеріне қатысты табылған теңгелерге зерттеу жүргізу нәтижесінде «Numi cufici Regii numophylacii holmiensis» еңбегін жарыққа шығарды (Tornberg, 1848: 263-264). Бірақ, Ш. Маржанидің көп жағдайда шығыс тілдерімен жұмыс істеп, орыс тілін нашар, ал латын тілін мүлдем білмеуін ескере кету керек. Латын тілін білмегендіктен Ш. Маржани үшін қарахандық нумизматикаға қатысты осындай еңбектер қолжетімсіз болып қалды. Татар ғұламасы өмір сүрген заманда шығыс елдерінде әлі де болса қарахандық нумизматикаға қатысты көлемді еңбектердің

жазылмауына қарамастан, Ш. Маржани алғаш болып нумизматикалық мәліметтерді өз еңбектерінде қолдануға бел буды.

Қарахан әулеті мен мұсылман улемасы арасындағы қарым-қатынасты алғашқылардың бірі болып жазған Ш. Маржани еді. Ортағасырлық мұсылман әлемінде улеманың мемлекет өміріндегі үлкен ықпалы туралы білген татар тарихшысы қарахандықтардың ішкі саясатындағы улеманың алған орнына қатысты мәліметтерді бір арнаға жинады. Мәселен, Ш. Маржани өзінің еңбегінде Әбу Са'д Әбдүлкәрім ат-Тамими ас-Саманидің «Китаб әл-Ансаб» атты шығармасындағы деректерді пайдаланған. Ол бұл кітаптан Шамс әл-Мүлк Насырдың билігі кезінде жазаға тартылған имам Әбу Ибраһим Исмаил ибн Әбу Насыр ас-Саффар туралы мәліметті өз зерттеуіне енгізген. (Hunkan, 2020: 82). Сонымен қатар аш-Шейхтің Қасым ибн Құтлыбоға атты ханафи факихі мен ғұламаның «Таж ат-Тараджим фи-Табакати-л-ханафиййа» еңбегіне сүйеніп, қаған Шамс әл-Мүлк Насырға қарсы шыққан дін адамы Шамс әл-аймма Мұхаммед ас-Серахсидің түрмеге қамалуын жазды (Hunkan, 2020: 82). «Әл-Джавахир әл-мүдиййа» еңбегіне сүйеніп, Ахмет ибн Сүлеймен ибн Насыр әл-Касани есімді факихтің Тамғаш хан Қадырдың тұсында кади-уль-кудат (жоғарғы сот төрелігі – авт.) қызметін атқарғанын, Тамғаш хан Қадырдан кейін билік құрған Ахмет ханның билігін сипаттауда әл-Касанимен тартысқа түскенін әл-Кураши еңбегіне сүйене жазды (Hunkan, 2020: 81). Әулет-улема тартысына қатысты мәліметтерді бір арнаға жинау арқылы Ш. Маржанидің алғашқылардың бірі болып Қарахан мемлекетінің ішкі саясатына түсініктеме беруі «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» шығармасының өзектілігін арттырады.

Ш. Маржани алғаш болып Қарахан мемлекетінде билеушілердің лауазымдары мен атақтарына қатысты зерттеу жүргізді. Мәселен, бұл әулеттен шыққан билеушілердің «қаған» деген лауазымды иеленгенін, билеушілердің арасында «Тамғаш хан», «Ілік хан», «Арслан хан» деген атақтардың кеңінен таралғанын және ханзадалардың бұл атақтарды иеленгенін жазып өтті (Hunkan, 2020: 59-60). Жекелеген жағдайда Қарахан мемлекетінде кездесетін атақтардың мағынасын беруге де тырысты. Мәселен, Шихаб ад-Даула Харун ибн Ілік Боғра хан есімді билеушінің есімінде айтылған «Боғра» атауының «түйе» мағынасын беретіндігін жазды (Hunkan, 2020: 62). Сонымен қатар араб емлесінде «ілік», «тегін» және «табғаш» атақтарының дұрыс жазылуы мен оқылуы туралы ой қозғайды (Hunkan, 2020: 63, 77, 84).

Өзіне белгілі болған барлық дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлерді бір арнаға жинаған Ш. Маржани өз еңбегінің әлі де болса толық еместігін түсінеді. Еңбегінің аяқ жағында ол өзінің еңбегіне талдау жасай отырып, келесідей ой түйеді: «Бұл халықтың (мемлекеттің – авт.) жағдайын бұл еңбекте келтірдім. Оларды бір арнаға жинап, ығы-жығын түзеп, бұл жерде біріктірдім. Құрметті адамдар менің ақталуымды қабылдап, қателіктерімді кешіреді деп сенемін. Себебі бұл тақырыпқа қол астымда өзіме тірек болатын бір кітап жоқ. Бұны бұрын жинаған жазбаларымнан жинадым» (Газиз, 2001: 136; Hunkan, 2020: 88-89).

Нәтижелер

Нәтижесінде Қарахан әулеті тарихына байланысты бүгінгі таңда жаңа ортағасырлық дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлердің енгізілуіне байланысты Қарахан мемлекеті тарихына қатысты алғашқы көлемді еңбек ретінде көрсетілген Ш. Маржанидің еңбегін қайта қарап, ғылыми айналымға енгізілуіне деген қажеттіліктің бар екендігі анық. Отан тарихының құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырылатын

Қарахан мемлекетінің саяси және мәдени тарихы, мемлекеттік құрылымы, Орта Азиядағы түркі-мұсылман кезеңінде аймақ тарихында белсенді болған бұл әулеттің тарихына қатысты дереккөздерді саралай отырып, оны жандандыруда бұл мемлекеттің алатын орнының және әулет тарихына қатысты Ш. Маржанидің еңбегінің өте маңызды екендігін аңғаруға болады. Келтірілген ғылыми зерттеуде ұзақ уақыт бойы тарихшы-зерттеушілердің назарынан тыс қалған, бүгінгі таңға дейін жеткілікті мөлшерде ғылыми зерттеу жүргізілмеген Ш.Маржанидің еңбегіне көңіл бөлінді. Ш. Маржани «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегін аяқтаған кезде Қарахандарға қатысты жүргізілген зерттеулердің ерекшеліктері мен кемшіліктері сипатталған. Сонымен қатар, еңбекті жазу барысында Ш. Маржани пайдаланған дереккөздер жан-жақты талданып, мазмұнына талдау жасалған. Шығарманың өз заманында жазбаша дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлерге де арқа сүйеп, әулеттің саяси тарихына қатысты жазылған зерттеу жұмысы ретінде қарастырылуы талқыланды.

Қорытынды

Зерттеу жұмысы барысында Ш. Маржанидің Қарахан мемлекетіне қатысты жазған еңбегінің дерекнамалық базасы, автордың қарахандық билеушілердің билігін сипаттауда ортағасырлық жазбаша дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлерді қолдануы сипатталды және талданды. «Гурфат ал-хевакин ли арфати ал-хавакинге» талдау жасалынған бұл зерттеу жұмысы нәтижесінде келесідей қорытындылар жасауға болады. Ш. Маржани алғаш болып Қарахан мемлекетіне қатысты тарихи дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлерді саралап, олардағы мәліметтер негізінде Қарахан мемлекетінің тарихын сипаттаған зерттеуші болып табылады. Орта Азияға білім сапары кезінде Ш. Маржани жинап алған мәліметтердің көбісінің ғылыми айналымға енгізілуіне себепкер болды. Батыстық ғалымдар тарапынан Қарахан мемлекетіне қатысты ең маңызды дереккөз болған Ибн әл-Асирдің еңбегінен бөлек Ш. Маржани бұл әулеттің тарихына қатысты әл-Утбидің, Ибн Халиканның, Шабангерейдің, Мирхондтың, Банакатидің және т.б. авторлардың еңбектерін пайдаланды. В.В. Бартольд еңбегінің ғылыми айналымға енгізілуіне дейін Ш. Маржанидің еңбегі X-XII ғасырлардағы Орта Азия тарихына қатысты ең маңызды зерттеу болды. Екіншіден, Ш. Маржани еңбегінде алғашқы рет Қарахан әулеті мүшелері мен Орта Азиядағы мұсылман улемасымен қарым-қатынасын баяндайтын мәліметтерді тауып, бұл мемлекеттің ішкі саясатындағы діни элементтердің орнын сипаттауға септігін тигізді. Ортағасырлық дереккөздерге негізделген бұл мәліметтер «билеуші әулет» пен «діни басқарма» арасындағы байланыстарды қарастыруға мүмкіндік береді. Отандық тарихнамада өзінің толыққанды зерттелуін қажет ететін Қарахан әулеті тарихын зерттеуде таптырмас құнды дереккөз ретінде саналатын Ш. Маржанидің бұл еңбегі әлі де болса қосалқы ізденістер мен зерттеулерді талап етеді және болашақта еңбектің қазақ тіліне аударылуын қажет етеді.

Әдебиеттер

Бартольд В.В., 1963. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Том I. Москва: Издательство Восточной литературы. 760 с.

Валиханов Ч.Ч., 1985а. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Алма-Ата. Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 416 с.

Валиханов Ч.Ч., 1985б. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата. Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 461 с.

Верность предшественникам и приветствие потомкам: Перевод с арабского избранных биографий, исследование, комментарии, факсимиле разделов о Волго-Уральском регионе, 2022. Казань: Магариф-Вақыт. 856 с.

Григорьев В.В., 1863. Неизданные монеты уйгурских владельцев Мавераннагра. Ученые записки Казанского университета. Казань: Типография Университета. С. 1-14.

Григорьев В.В., 1873. Восточный или Китайский Туркестан. СПб. 580 с.

Григорьев В.В., 1883. Караханиды в Мавераннагре по Тарихи Мунедджим Баши. Туркестанский сборник сочинений и статей, относящихся до Средней Азии вообще и Туркестанского края в особенности. СПб. С. 1-70.

Газиз Г., 2001. Мәржанинең голум (гыйлемнәр), фәнун (фәннәр) вә санаигька (сәнгать – һәнәрләрғә) карашы. Мәржани. 2001. С. 122-153.

Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара (Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар), 2005. Часть I. Казань: Издательство «ФЭН» АН РТ. 255 с.

Кочнев Б.Д., 2006. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть I. Источниковедческое исследование. Москва: Еуразия. 314 с.

Марджани Ш., 1884. Гилалат аз-заман фи-тарихи Булгар уа Казан. Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года. Казань: Типография Императорского Университета. 652 с.

Махаева А.Ш., Әлімжанов Е.А., 2020. Маржани – тағлымы мол тарихшы. Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. №2 (65). 640-644 б.

Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хибәрләр), 1989. Кыскартып төзелде., Казан: Татар. кит. нәшр. 415 бит.

Рүстемов С.К., 2024. Тарихтың қоғамдағы орны мен методологиясы мәселелерінің Ш.Маржани еңбектерінде көрініс табуы хақында. Тарихшы-ғалым Сәулебек Керімбекұлы Рүстемов: ғылыми мұрасы. Алматы: «KEMEL-KITAP» баспасы. 331-340 б.

Салихов А.Г., 2001. Научная деятельность А.Валидова в России. Уфа: Гилем. 164 с.

Тарихи Муллозода дар Зикри Мазороти Бухоро. Форс тилидан таржима, муқаддима, тадқиқ, изоҳлар, иловалар муаллифи ва нашрга тайёрловчи: Комилжон Раҳимов. Ташкент: «Фан» нашриёти. 216 б.

Тимохин Д.М., 2021. Упоминания титулатуры тюркских правителей при описании истории Газневидов в «Таба'и' ал-Хаййаван» ал-Марвази. Российско-азиатский правовой журнал. №3. С. 60-65.

Юсупов М.Х., 1981. Шигабутдин Марджани как историк. Казань: Татарское книжное издательство. 233 с.

Biran, M., 2005. The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World. Cambridge: Cambridge University Press. 279 p.

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. Cilt I. İstanbul: Ötüken. 719 s.

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. Cilt II. İstanbul: Ötüken. 760 s.

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. Cilt III. İstanbul: Ötüken. 768 s.

Fraehn Ch.M., 1826. Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur, Vol. 1. Petropoli: Litteris Academicis. 743 p.

Hunkan Ö.S. 2010. Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ülema çatışması: ilk bürokrat-ulema ihtilali. XV. Türk Tarih Kongresi. Cilt 3. 2010. s. 653-66.

Hunkan Ö.S. 2016. Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın Dinî Siyaseti'nde Mâtürîdî Âlimlerin Rolü. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt 18 (Sayı 2). s. 377-393.

Hunkan Ö.S., 2020. Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212). İstanbul: Bilge. 136 s.

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1843. Translated from the Arabic be Mac Guskin de Slane. Volume I. 688 p.

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1868. Translated from the Arabic be Mac Guskin de Slane. Volume III. 699 p.

Kitab-I Yamini, 1858. Historical memoirs of the Amir Sabaktagin, and the Sultan Mahmud of Ghazna. London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland. 511 p.

Klaproth J.H., 1826. Tableaux historiques de L'Asie. Paris, Schubart. 289 p.

Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar, 2008. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. 347 s.

Pritsak O., 1997. Karahanlılar. İslam Ansiklopedisi, Cilt VI. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 251-273 s.

Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turcs and India, 1942. London: The Royal Asiatic society. 112 p.

Shaw R.B., 1878. A sketch of the Turkic Language as spoken in Eastern Turkistan. Calcutta: Printed be C.B. Lewis. 109 p.

Tornberg C.J., 1848. Numi cufici Regii numophylacii holmiensis, quos omnes in terra sueciae repertos. Upsaliae: Excudesant Leffler ed Sksell. 315 p.

References

Bartold V.V., 1963. Turkestan v epohu mongolskogo nashestvia [Turkestan Down to the Mongol Invasion]. Tom I. Moskva: İzdatelstvo Vostochnoi literatury. 760 p. [in Russian]

Valihanov Ch.Ch., 1985a. Sobranie sochineni v pyati tomah [Collected Works in Five Volumes]. Tom 3. Alma-Ata. Glavnaia redaksia Kazahskoi sovetskoi ensiklopedii. 416 p. [in Russian]

Valihanov Ch.Ch., 1985b. Sobranie sochineni v pyati tomah [Collected Works in Five Volumes]. Tom 4. Alma-Ata. Glavnaia redaksia Kazahskoi sovetskoi ensiklopedii. 461 p. [in Russian]

Vernost' predshestvennikam I privetstviye potomkam: Perevod s arabskogo izbrannyh biografii, issledovanie, kommentarii, facsimile razdelov o Volgo-Ural'skom regione [Loyalty to predecessors and greetings to descendants: Translation from Arabic of selected biographies, research, commentary, facsimile of sections on the Volga-Ural region], 2022. Kazan: Magarif-Vakyt. 856 p. [In Russian].

Grigoriev V.V., 1863. Neizdannye monety uigurskih vladel'cev Maverannahra [Unissued coins of the Uyghur rulers of Maverannahr], Uchenye zapisi Kazanskogo universiteta [Scientific notes of Kazan University]. Kazan: Tipografiya Universiteta. P. 1-14. [in Russian].

Grigoriev V.V., 1873. Vostochniy ili Kitayskiy Turkestan [Eastern or Chinese Turkestan]. SPb. 580 p. [in Russian].

Grigoriev V.V., 1883. Karahanidy v Maverannahre po Tarihi Muneddjim Bashi [Qarakhanids in Maverannahr by Tarihi Munejjim Bashi]. Turkestanskiy sbornik sochinenii i statey otnosyashihsya do Sredney Azii voobshe i Turkestanskogo kraya v sobstvennosti [Turkestan collection of works and articles related to Central Asia in general and the Turkestan region in particular]. SPb. P. 1-70. [in Russian].

Gaziz G., 2001. Mardjaninen golum (gyilemnar), fanun (fannar) va sanaigka (sangatanarlarga) karashy [Mardjani's views on knowledge, science and art]. Mardjani. 2001. P. 122-153. [in Tatar].

Izвлечение vestey o sostoyanii Kazani i Bulgara (Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar) [Extraction of news about the state of Kazan and Bulgar], 2005. Chast' I., Kazank: Izdatelstvo «FEN» AN RT. 255 p. [in Russian].

Kochnev B.D., 2006. Numizmaticheskaya istoria Karahanidskogo kaganata (991-1209 gg.). Chast I. Istochnikovedcheskoe issledovanie. [Numismatic history of the Qarakhanid Khaganate (991-1209). Part I. Source study]. Moskva: Evrazia. 314 p. [in Russian].

Mardjani Sh., 1884. Gilalat az-zaman fi-tarihi Bulgar va Kazan [The veil of time covering the history of Bolgar and Kazan]. Trudy Chetvertogo Arheologicheskogo s'ezda v Rossii, byvshego v Kazani s 31 yiula po 18 avgusta 1877 goda. Kazan: Tipografia Imperatorskogo Universiteta [Proceedings of the Fourth Archaeological Congress in Russia, held in Kazan from July 31 to August 18, 1877]. 652 p. [in Russian].

Mahayeva A.Sh., Alimzhanov E.A., 2020. Mardjani – taglimi mol tarihshi [Mardjani – distinguished historian]. Abay atindagy KazUPU. Habarshi [KazNPU named after Abai. Bulletin]. №2 (65). P. 640-644. [in Kazakh].

Mostafadel-ahbar fi ahvali Kazan va Bolgar (Kazan va Bolgar hallare turynda faydalanylgan hibarlar). Kyskartyp tozelde. [Extraction of news about the state of Kazan and Bulgar. In abbreviated form], 1989. Kazan: Tatar.kit.nashr. 415 p. [in Tatar].

Rustemov S.K., 2024. Tarihtyn kogamdagy orny men metodologiyasy maselelerinin Sh.Mardjani enbekterinde korinis tabuy hakynda [On the reflection of the issues of the role and methodology of history in society in the works of Sh. Marjani]. Tarihshi-galim Saulebek Kerimbekuly Rustemov: gylimi murasy [Historian-scientist Saulebek Kerimbekuly Rustemov: scientific heritage]. Almaty: «KEMEL-KITAP» baspasy. P. 331-340. [in Kazakh].

Salihov A.G., 2001. Nauchnaya deyatelnost' A.Validova v Rossii [Scientific activity of A. Validov in Russia]. Ufa: Gilem. 164 p. [in Russian].

Tarihi Mullozoda dar Zikri Mazoroti Buhoro [Mullazode's historical book about the tombs of Bukhara], 2019. Fors tilidan tarjima, muqaddima, tadqiq, izoxlar, ilovalar muallifi va nasrga taiorlovchi: Komiljon Raximov. Tashkent: «Fan» nashrieti. 216 p. [in Uzbek].

Timohin D.M., 2021. Upominaniya titulatury turkskih pravitelei pri opisanii istorii Gaznevidov v “Taba’i’ al-Hayyavan” al Marvazi. Rossiysko-aziatskiy pravovoy jurnal [References to the title of the Turkic rulers when describing the history of the Ghaznavids in “Taba’l’al-Hayyawan” by al-Marvazi]. Rossiisko aziatskii pravovoi jurnal [Russian-Asian Law Journal]. №3. P. 60-65. [in Russian].

Yusupov M.H., 1981. Shigabutdin Mardjani kak istorik [Shigabutdin Mardjani as a historian]. Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo. 233 p. [in Russian].

Biran, M., 2005. The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World. Cambridge: Cambridge University Press. 279 p.

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi [General history of the Huns, Turks, Mongols, and other Western Tartars]. Volume I. İstanbul: Ötüken. 719 p. [in Turkish].

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. [General history of the Huns, Turks, Mongols, and other Western Tartars]. Volume II. İstanbul: Ötüken. 760 p. [in Turkish].

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. [General history of the Huns, Turks, Mongols, and other Western Tartars]. Volume III. İstanbul: Ötüken. 768 p. [in Turkish].

Fraehn Ch.M., 1826. Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur [Muhammedan Numis, which are preserved in the Asiatic Museum of the Imperial Academy of Sciences of Petropoli], Vol. 1. Petropoli: Litteris Academicis. 743 p. [in Latin].

Hunkan Ö.S., 2010. Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ülema çatışması: ilk bürokrat-ulema ihtilali [The Dynasty and the Bureaucrat-Ulema Conflict in the Turkic Khaganate (Karakhanids): The First Bureaucrat-Ulema Revolution]. XV. Türk Tarih Kongresi [XV. Turkish History Congress]. Cilt 3. P. 653-66. [in Turkish].

Hunkan Ö.S., 2016. Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın Dinî Siyaseti'nde Mâturîdî Âlimlerin Rolü [The Role of Maturidi Scholars in the Religious Policy of the Turkic Khaganate (Karakhanids)]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi [Trakya University Journal of Social Sciences]. Cilt 18 (Sayı 2). pp. 377-393. [in Turkish].

Hunkan Ö.S., 2020. Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212) [Satuk Buğra Khan and his sons according to Kazan Turkish Scholar Şehabeddin Mercani and Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin (921-1212)]. İstanbul: Bilge. 136 p. [in Turkish].

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1843. Translated from the Arabic be Mac Guskin de Slane. Volume I. 688 p.

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1868. Translated from the Arabic be Mac Guskin de Slane. Volume III. 699 p.

Kitab-I Yamini, 1858. Historical memoirs of the Amir Sabaktagin, and the Sultan Mahmud of Ghazna., London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland. 511 p.

Klaproth J.H., 1826. Tableaux historiques de L'Asie [Historical paintings of Asia]. Paris, Schubart. 289 p. [in French].

Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar [Extraction of news about the state of Kazan and Bulgar], 2008. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. 347 p. [in Turkish].

Pritsak O., 1997. Karahanlılar [Qarakhanids] // İslam Ansiklopedisi [The Encyclopedia of Islam], Cilt VI. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 251-273 p. [in Turkish].

Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turcs and India, 1942. London: The Royal Asiatic society. 112 p.

Shaw R.B., 1878. A sketch of the Turkic Language as spoken in Eastern Turkistan. Calcutta: Printed be C.B. Lewis. 109 p.

Tornberg C.J., 1848. Numi cufici Regii numophylacii holmiensis, quos omnes in terra sueciae repertos [To the royal treasury of Holm, all of whom were found in the land of Sweden]. Upsaliae: Excudesant Leffler ed Sksell. 315 p. [in Latin].

Авторлар туралы мәлімет:

Махаева Айткүл Шайымқұлқызы, тарих ғылымдарының докторы, Әлем тарихы кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Жамбыл көш., 25, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7169-5020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215901103>

Маратұлы Темірлан, докторант, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ғылым Ордасы, Шевченко көш., 28, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9108-8472>

Сведения об авторах:

Махаева Айткуль Шайымкуловна, доктор исторических наук, профессор кафедры всемирной истории, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, ул. Жамбыла, 25, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7169-5020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215901103>

Маратұлы Темірлан, докторант, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова, Ғылым Ордасы, ул. Шевченко, 28, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9108-8472>

Information about authors:

Makhayeva Aitkul Shayymkulkyzy, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Abai Kazakh National University, 25 Zhambyl Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7169-5020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215901103>

Maratuly Temirlan, Doctoral student, Ch.Valikhanov Institute of History and Etnology, 28 Shevchenko Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9108-8472>

О каменных изваяниях Кыргызстана в образе Умай//катун

К. Табалдыев^а, Т. Абдиев^б

^аКыргызско-Турецкий университет «Манас», Бишкек, Кыргызская Республика
(E-mail: kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg).

^{*}Автор для корреспонденции: kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg

^бКыргызско-Турецкий университет «Манас», Бишкек, Кыргызская Республика
(E-mail: taalay.abдиев@manas.edu.kg)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

каменные
изваяния,
статуя,
«трехрогий»
головной убор,
Тенгри, Умай,
каган, катун,
археологические
находки,
поминальные
комплексы,
Тюркский
каганат.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-106-127>

В статье предлагается общий обзор каменных изваяний в «трехроговом» головном уборе и новых находок с изображением персонажа в подобном головном уборе. Ареал распространения этого образа в центрально-азиатском регионе с течением времени расширяется. Этот персонаж на монете, на костяной пластине и на камне изображен вместе с изображением мужского облика. Они имеют много общего с персонажами, высеченными на каменных изваяниях. Создатели этих произведений старались запечатлеть образ божества Умай или ее земную представительницу, шаманку, супругу кагана. Повторяющиеся сюжеты подтверждают, что образ мужчины с длинными волосами вместе с персоной в «трехроговом» головном уборе был наиболее распространенным, популярным в культуре раннесредневековых тюрков. Видимо, здесь содержится мысль о сопоставлении образа кагана и его супруги с Тенгри и Умай, с идеологией символизации каганской власти. Продуктом этой идеологии являются поминальные комплексы, где имеются изваяния властителей совместно со статуями супругов, их изображения на официальной государственной монете, на художественных произведениях. Постепенно образ женщины в «трехроговом» головном уборе и образ Умай в отдельных средах приобретает универсальный характер. Об этом свидетельствуют обычные семейного характера поминальные оградки, где есть ее изображения в аналогичном облике. Смена религиозного направления – принятие ислама также повлияло на упадок ее высокой роли. Но совсем не исчезла вера в Умай. Она упоминается в ритуально-магической речи, в обращениях, просьбах. Этнографические исследования, фольклор тюркских

народов указывают на том, что Умай иногда сопоставляется с представителями женщин высокого, влиятельного положения в обществе и могла олицетворять образ опытных женщин, принимающих роды.

Как известно, слово катун//хатун использовалось в качестве титула для жен тюркских и монгольских правителей или дочерей из семей правителей. Оно упоминается в древнетюркских письменных памятниках, но этимология до сих пор не ясна. Языковые материалы утверждают, что данное слово образовано от глагола кат- – «присоединять, прибавлять» посредством аффикса -ын и означает буквально «присоединившийся», как и келин: кел- «приходить» + ин, т.е. «пришлица». Таким образом, можно предположить, что исконно тюркское слово катун//катын//кадын, имеющее первоначальное значение «жена; женщина», во времена тюркского каганата приобрело новое значение «жена правителя», позже в таком значении оно было заимствовано монгольскими правителями.

***K. Tabaldyev^a**

^aKyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyz Republic
(E-mail: kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg)

*Corresponding author: kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg

T. Abdiev^b

^bKyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyz Republic
(E-mail: taalay.abdiev@manas.edu.kg)

Stone Sculptures Depicting Umai (Katun) in Kyrgyzstan

Abstract. The paper provides an overview of stone sculptures featuring figures with a distinctive ‘three-horned’ headdress and presents new findings of similar imagery. The geographic distribution of this motif has expanded over time across Central Asia. These depictions, found on coins, bone plaques, and stones, frequently appear alongside male figures, resembling carvings on stone sculptures. These images are generally interpreted as representations of the deity Umai or her earthly counterparts – either a female shaman or the khagan’s consort. The recurrence of scenes showing a long-haired male figure next to a person wearing a “three-horned” headdress suggests the prevalence of this iconographic pairing in early medieval Turkic culture.

This imagery reflects the symbolic alignment of the khagan and his wife with deities Tengri and Umai, reinforcing the khagan’s authority. Such ideological expressions appear in memorial complexes, featuring sculptures of rulers and their spouses, as well as in official

Received 06 March 2025. Revised 04 April 2025. Accepted 17 May 2025. Available online 30 June 2025.

Для цитирования: К. Табалдыев, Т. Абдиев О каменных изваяниях Кыргызстана в образе Умай//катун // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 2. С. 106-127. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-106-127>

For citation: K. Tabaldyev, T. Abdiev Stone Sculptures Depicting Umai (Katun) in Kyrgyzstan // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 106-127. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-106-127>

coinage, and other forms of artistic representation. Over time, the image of the woman in the “three-horned” headdress acquired broader cultural significance, extending even into family memorial enclosures.

With the spread of Islam, the prominence of Umai diminished; however, her influence persisted in rituals, magical practices, and folklore. Ethnographic records suggest that Umai was sometimes associated with powerful women or experienced midwives, underscoring her enduring cultural relevance. Oral traditions continue to preserve vivid descriptions of her appearance.

The term *katun* (also *khatun*), historically used to denote the wives of Turkic and Mongol rulers, has ancient Turkic roots. Although its exact etymology remains uncertain, linguistic analysis suggests derivation from the verb *kat-* (“to join, to add”) with the nominal suffix *-yn*, meaning ‘joined’. This etymological structure parallels the word *kelin* (*kel-* meaning ‘to come’), denoting a ‘newcomer’. Originally meaning ‘wife’ or ‘woman,’ the term *katun*//*katyn*//*kadyn* evolved during the Turkic Khaganate period to signify the consort of a ruler and was later adopted by Mongol rulers.

This study highlights the evolving cultural and ideological significance of the ‘three-horned’ headdress and its role in Turkic societal structures.

Keywords: stone sculptures, statue, “three-horned” headdress, Tengri, Umai, khagan, katun, archaeological findings, memorial complexes, Turkic Khaganate.

***К. Табалдыев^a**

*^aҚырғыз-түрік Манас университети, Бішкек, Қырғызстан
(E-mail: kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg)*

**Байланыс үшін автор: kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg*

Т. Абдиев^b

*^bҚырғыз-түрік Манас университети, Бішкек, Қырғызстан
(E-mail: taalay.abdiev@manas.edu.kg)*

Қырғызстанның Ұмай//катун бейнесіндегі тас мүсіндері

Аннотация. Мақалада «үшмүйізді» бас киімді тас мүсіндер мен осындай бас киімді кейіпкерлер бейнеленген жаңа жәдігерлерге жалпы шолу жасалады. Орталық Азия аумағында дәл осы тәріздес бейнелі тас мүсіндердердің таралу аймағы уақыт өткен сайын кеңейіп келеді. Бұл кейіпкерлер тиын мен сүйектен жасалған тақтада және тастарда еркек кейпімен бірге қашалып бейнеленген. Олардың тас мүсіндерде қашалған кейіпкерлермен ұқсастығы өте көп екенін байқауға болады. Бұл туындыларды жасаушылар, бәлкім, Ұмай құдайының бейнесін немесе оның жердегі өкілін, немесе шаман әйелді, немесе қағанның әйелін көрсетуге тырысқаны хақ. Ұзын шашты ер адам мен «үшмүйізді» бас киімді кейіпкердің бейнесі ерте ортағасырлық түркі мәдениетінде де ең көп таралған және танымал болғанын қайталанбалы сюжеттерден-ақ байқасақ болады. Мұнда қаған мен оның әйелінің бейнесін қағандық биліктің символикасын білдіретін идеология болып табылатын Тәңір мен Ұмай кейпімен салыстыру сынды ой жатқан тәрізді. Бұл идеологияның нақты нәтижесі ретінде билеушілердің ескерткіштері, олардың әйелдерінің мүсіндері, ресми мемлекеттік тиындар мен көркем туындылардағы бейнелерді көруге болады. Ұмай бейнесі мен «үшмүйізді» бас киімдегі әйел бейнесі

уақыт өте келе әртүрлі ортада әмбебап сипатқа ие болды. Кәдуілгі отбасылық бейіт қоршауында осы сипаттағы бейнелердің кездесетіндігі мұны дәлелдей алады. Діни бағыттың ауысуы – ислам дінін қабылдау оның жоғары рөлінің әлсіреуіне ықпал етті. Бірақ Ұмайға деген сенім толығымен жоғалмады. Ол ғұрыптық-магиялық сөздерде, дұғалар мен тілектерде аталады. Түркі халықтарының этнографиялық зерттеулері мен фольклорында Ұмай қоғамда ықпалы жоғары әйелдермен салыстырылатын, сондай-ақ әйел босандыратын тәжірибелі әйелдердің бейнесінде көрсетілетін.

Белгілі болғандай, катун//хатун сөзі түркі және моңғол билеушілерінің әйелдеріне немесе билеуші әулеттердің қыздарына арналған титул ретінде қолданылған. Бұл сөз көне түркі жазба ескерткіштерінде кездеседі, бірақ этимологиясы әлі күнге дейін анық емес. Тілдік деректерге сүйенер болсақ, бұл сөздің қат- «қосылу, қосу» етістігіне -ын қосымшасы жалғанып, келін: кел- «келу» + ін, яғни «сырттан келген адам» сияқты «қосылған» деген мағынаны білдіреді. Осылайша, Түркі қағанаты кезінде катун//катын//кадын сөзі бастапқыда «әйел; әйел адам» деген мағынаны білдіріп, кейінірек «билеушінің әйелі» деген жаңа мағынаға ие болды, бұл сөзді кейін келе моңғол билеушілері өздеріне қабылдаған.

Кілт сөздер: тас мүсіндер, мүсін, «үш мүйізді» бас киім, Тәңір, Ұмай, қаған, хатун, археологиялық жәдігерлер, ескерткіштер кешені, Түрік қағанаты.

Введение

Археологическое исследование поминальных памятников раннего средневековья имеет важное значение в изучении культурных традиций раннесредневековых тюркоязычных народов. Их поминальные памятники представлены оградками с каменными изваяниями, эпиграфическими памятниками. С 60-х годов XX в. начались целенаправленные сборы данных и исследования каменных изваяний на Тянь-Шане и в Семиречье.

Благодаря новым находкам и исследованиям появляются возможности значительно дополнить имеющиеся в научном обороте ранее сведения. В Кочкорской долине найдено около трех десятков тюркских руноподобных надписей. Часть надписей по своему содержанию является эпитафиями. Открытие крупных раннесредневековых поминальных комплексов в Елеке-Сазы в Казахстане и в Монголии выдвигает перед исследователями вопросы, не возникшие ранее главным образом ввиду неполноты сведений о каганских поминальных комплексах.

Материалы и методы исследования

К исследованию погребальной и поминальной традиции раннесредневековых тюрков обращаются не только археологи. Поминальные памятники предоставляют возможности этнографам в исследованиях истоков погребально-поминальных традиций кыргызов, казахов, узбеков, алтайцев и других тюркоязычных народов.

Используя археологические, этнографические и письменные свидетельства тюркологи, лингвисты предоставляют немаловажные сведения в деле изучения поверий и обрядовых действий тюрков. Поэтому комплексное исследование остается важным направлением в изучении различных каменных изваяний раннесредневековых тюрков. Современные тенденции требуют повторного обращения на ранее опубликованные материалы. Мы в будущем намерены повторно обращаться и вести контрольные,

дополнительные исследования территорий, где изучались поминальные оградки. Такой шанс появился при сравнительном исследовании сведений В.В. Бартольда и его помощника А. Дудина конца XIX века из Южного Прииссыккуля. В результате удалось установить по фотографиям месторасположения поминальной оградки, где находилось изваяние каганского облика вместе с двумя женскими изваяниями. Все три изваяния предоставили важные сведения о ранее неизвестных типах головных уборов в среде высшего сословия тюрков. При повторном исследовании сведений археолога Я.А. Шера по каменным изваяниям открылись возможности найти дополнительные сведения о «трехрогом» головном уборе. Судя по ним, такой головной убор бытовал в мужской и женской среде высшего сословия тюрков. Среди опубликованных предметов торевтики из средневекового Чуйского города выделились две бронзовые детали наборного пояса с изображением персонажа в «трехроговом» головном уборе. Ранее опубликованное каменное изваяние из района озера Балхаш (Казахстан) с изображением двух персонажей в области живота, тюркские монеты с изображением кагана и его супруги из области Чач (Узбекистан) и изображение двух персонажей на костяной пластине из памятника Сутту-Булак (Кыргызстан) по содержанию оказались едиными.

Степень изученности темы

Результаты многолетних исследований каменных изваяний в трехроговом головном уборе освещены в многочисленных научных статьях и монографиях археологов, этнографов (Гаврилова, 1965; Ахинжанов, 1978: 79; Длужневская, 1978: 233; Потапов, 1973: 265-286; Ермоленко, 1995: 54-55; Кубарев, 2021: 170-179). Каменные изваяния вместе с поминальными оградками Восточных и Западных тюркских каганатов сходны, за исключением некоторых особенностей. Они становились надежным источником в исследовании поминальной традиции раннесредневековых тюркоязычных народов всей Центральной Азии.

Часть археологов связывала «трехроговые» каменные изваяния с образом Умай. Казахский археолог С. Ахинжанов, давая интерпретацию «трехроговых» каменных изваяний, писал, что «немногочисленные типы изваяний в «трехроговых» головных уборах можно считать изображениями шаманок» (Ахинжанов, 1978: 69-79). Этнограф А.М. Сагалаев в своей статье в журнале «Алтаистика» упоминал об одном сведении, полученном от старожил в южном Алтае. Старожил связывал облик Умай со снежными вершинами под названием Белуха («Ўч-Сүмер», Ўч-Айры», «Ак-Сүмер»).

С обнаружением нового материала исследователи каждый раз стараются дополнить предыдущие дискуссии о персонаже в «трехроговом» головном уборе (Варенов, 2020: 35-49).

В публикации Г. Бабаярова есть еще три тюркские монеты, где также изображены те же персонажи, что и в предыдущих монетах (рис. 2). Но здесь они отражены в сидячей позе. Слева в профиль мужское изображение с длинными волосами (Бабаяров, 2007: 14-15). Левая рука приподнята и согнута в локте. Справа изображение женщины в трехроговом головном уборе. В одном экземпляре монеты четко замечается её грудь. Эта сцена почти одинакова со сценой, изображенной на Сутту-Булакской пластине. По предположению Г. Бабаярова, слева изображен принц (каган), справа - принцесса (хатун).

Обнаружение женщины в трехроговом головном уборе было четко выбито в области живота тюркского каменного изваяния, обнаруженного в районе озера Балхаш. Здесь она передана в сидячей позе рядом с мужчиной внутри юрты (шатра), выбита и на

поверхности древнетюркского изваяния (Рогожинский, рис. 3, 6). Рисунок как на редкость был выбит в область живота изваяния, что является редким примером.

Анализ

За последние годы сведения о «трехроговых» каменных изваяниях значительнополнились. На территории Кыргызстана, Казахстана теперь известно более 30 таких изваяний.

Значительная часть их обнаружена в северных регионах Кыргызстана (более тридцати). Есть новые сведения о таких изваяниях из южных областей Казахстана. Опубликованы новые находки из Синьцзян-Уйгурской автономной республики (СУАР) Китайской Народной Республики (в верховьях реки Или). Последние сведения значительно расширяют географию распространения «трехроговых» изваяний. На археологическом материале Алтая, Монголии, Тувы мы не находим распространения каменных изваяний в «трехроговом» головном уборе.

Если в целом сопоставить каменные изваяния Алтая, Тувы, Монголии, то следует признать, что возведение «трехрогих» каменных изваяний было характерно для семиреченско-восточно-туркестанского ареала (жети-суу-тенир-тоосского ареала). Сведения о множестве «трехрогих» изваяний из указанного ареала показывает единство их культурных традиций и распространение новой культурной традиции в отличие от их восточных собратьев.

Среди исследователей временами возникали вопросы: «кто изображен в «трехроговом» головном уборе? Данное изображение женское или мужское?

Таким образом, это тема, связанная с «трехроговыми» изваяниями или рисунками, без внимания исследователей не оставалась. Сбор сведений каждый раз позволяет высказать итоги новых рассуждений. Ниже мы приведем информацию о новых находках и попытаемся отметить некоторые моменты нашей обобщенной точки зрения после публикации материалов из соседних территорий.

Ниже мы попытаемся проанализировать данные, ранее полученные в Кыргызстане, с помощью данных, полученных в соседнем Казахстане, Узбекистане. Вместе с тем мы хотим поделиться своими новыми суждениями.

Образ в «трехроговом» головном уборе был искусно нарисован на одной из костяных пластин, найденной в Кочкорской долине внутреннего Тянь-Шаня (рис. 1).

Рис. 1. Костяная пластина с рисунком двух персонажей. Суттуу-Булак. Кочкорская долина VIII в. (К.Табалдыев).

Конец парных пластин оформлен в виде рыбьего хвоста. На них уникальная многофигурная гравированная композиция. На одной укороченной (длина 5 см) изображено двое людей. Фигура с правой стороны изображена анфас. На голове трехроговый головной убор, лицо округлое, без усов. На теле показан халат с отворотами на груди. Учитывая сюжеты на обеих пластинах, мы полагаем, что «это не простая, обыденная передача женского образа: изображение в данном случае, как и на других каменных изваяниях, связано с ее, по-видимому, весьма значимой ролью не только в поминальном обряде, но и в других сферах духовной культуры раннесредневековых тюркских племен» (Табалдыев, 1996: 69, рис. 22; Худяков и др., 1997: 142-147). На другой пластине батальная сцена – на поле боя противопоставлены друг другу шестеро воинов. Трое из них - тюрки, остальные – их противники (рис. 2).

Рис. 2. Костяная пластина с батальной сценой. Суттуу-Булак. Кочкорская долина VIII в.
Фото и прорисовка (К.Табалдиев).

Предположительно, здесь выгравированы события, связанные с Таласской битвой в 751 году. Здесь тюрки воюют против иноземных захватчиков, которые вторглись на их территорию. Нарисованные в образе противников могут быть арабские или танские завоеватели.

На пластине мог быть запечатлен один из эпизодов событий между 711-738 годами н.э. Это период утраты ведущего положения «желтых» тюркешей. Затем восточные тюрки обосновались в Семиречье, на Тянь-Шане и средней Сыр-Дарье и приходили на помощь согдийцам в борьбе с арабами. Позже вновь приходит период возрождения власти тюркешей. Народ десяти стрел под предводительством «кара тюркешского» кагана Сулука вел борьбу на два фронта. На западе серьезную угрозу представляли арабские армии, на востоке - танский двор. Танский двор поддерживал реваншистски настроенных князей из рода западно-тюркских каганов, обосновавшихся в Восточном Туркестане (Мокрынин, 1984: 238-250).

Если совместить изображения парных накладок, то «трехрогое» изображение выступает как бы в роли духовного покровителя воинов при сражениях с врагами» (Табалдыев, 1996: 69-70). Предварительно можно полагать, что в данном случае искусный художник (гравер, резчик) старался запечатлеть образ божества Умай или ее земную представительницу (шаманку, супругу кагана?).

В связи с изображением «трехрогового» персонажа особого внимания заслуживают монеты Западно-тюркского каганата, найденные в области Чача (Ташкентском оазисе) (Бабаяров, 200: 14-15, рис. 3).

Av

Rv

No. 15

Рис. 3. Бронзовая монета западных тюрков с изображением кагана и катун (принцессы)
(Бабаяров, 2007:14-15)

Здесь отчетливо замечается бюст двух лиц в различных вариантах. Справа от зрителя изображено мужское лицо с длинными косами, характерными для средневековых тюрков. Слева персонаж в «трехроговом» головном уборе. Таких монет в публикации насчитывается около десяти экземпляров. Есть устное сведение нумизмата об обнаружении такой монеты в Чуйской долине Кыргызстана.

Так, рисунок двух пар на костяной пластине из Суттуу-Булака, на монете и еще рисунок на каменном изваянии, обнаруженном в недавнем прошлом на территории Казахстана, в районе озера Балхаш, имеет важное значение в разработке нашей темы (Рогожинский 2010: 329-344). В области живота изваяния семантически близкое изображение в виде двух фигур, сидящих под аналогичным сводом (рис.4).

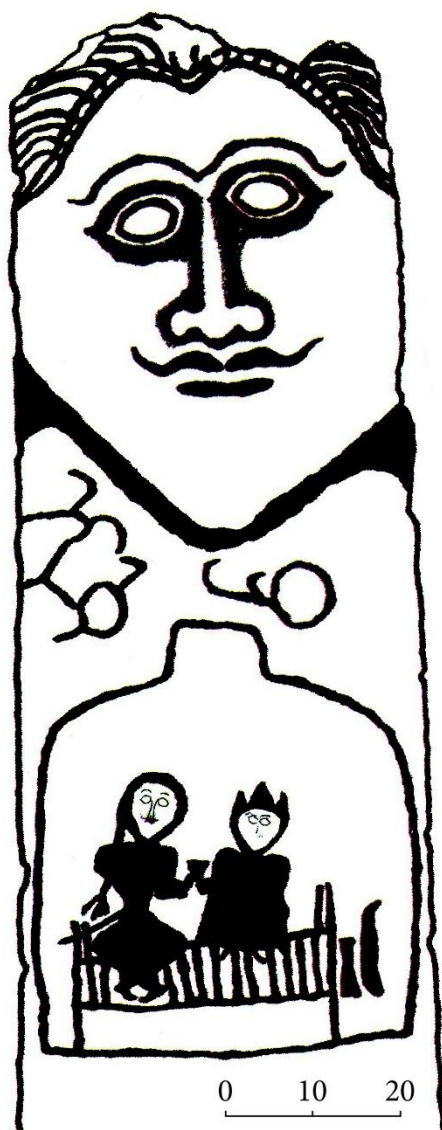

Рис. 4. Каменное изображение из Казахстана (Рогожинский, 2010)

Эти повторяющиеся сюжеты подтверждают, что образ мужчины с длинными волосами вместе с персоной в «трехроговом» головном уборе был наиболее распространенным, популярным в культуре тюрков. На наш взгляд, это уникальное каменное изваяние повторяет сцену из Сутту-Булакской пластины и сцену на монетах западных тюрков. Это синхронные по времени изображения и между ними прослеживается близкая связь.

Постепенное накопление новых сведений о «трехроговых» изваяниях и человеческих изображениях с таким головным убором на различных материалах позволяют развивать исследования в этом направлении.

Ниже даем еще одну совершенно новую информацию о малоизвестных произведениях с образом «трехроговых». На территории Краснореченского городища случайно найдены бронзовые литые накладки с изображением человеческой головы в «трехроговом» головном уборе (рис. 5). Контуры изображения повторяют форму головного убора и головы. На вертикальной плоскости длиной 1,7 см.

Рис. 5. Бронзовые накладки с изображением человеческой головы в «трехроговом» головном уборе. Краснореченское городище (из архива А. Камышева)

На литых бляшках изображены одинаковые безусые, безбородые лица с маленькими ртами. Под ушами выступают каплевидные массивные бусины серег или это концевая часть наушей головного убора (кеп такая с бусиной). Предметы, по всей вероятности, прикреплялись к свисающему ремню поясного набора при помощи стержня (шпеньки).

По нашему мнению, образцы ювелирного искусства из Краснореченского городища (из Невакета) по содержанию тождественны «трехроговым» изображениям на каменных изваяниях. Они передают образ персоны, имевшей важное значение в тюркской духовной культуре.

Кроме перечисленных выше женских образов в трехрогом головном уборе, накапливаются сведения о мужских элитных изваяниях, изображенных в «трехроговом» головном уборе. На груди в середине амулет или социальный знак. На плечах свободная одежда. На треугольных углах отворота кафтана бубенчики.

Одна из них ныне установлена около города Бишкек, в мемориальном комплексе «Ата-Бейит». Объемно смоделированная скульптурная фигура, высотой более 2 м.

Уплощенным рельефом показаны детали тела, лица и одежды. На голове трехроговый головной убор – башлык. На задней стороне, в области между лопаток, треугольное завершение башлыка. Правая рука согнута в локте под прямым углом и держит перед грудью манерно двумя пальцами кубок с отогнутой наружу закраиной. На запястье замечается браслет. Левая рука полусогнута и пальцы руки расположены на животе. Рукава одежды просторные.

Рис. 6. Каменное изваяние в трехрогом головном уборе. Ата-Бейит, Бишкек.

По оформлению такие объемные изваяния ранее зафиксированы в восточной части Иссык-Куля (Шер, 1964: таблицы XV-XVII). Все они позволяют утверждать, что лица высшей тюркской знати носили просторные одеяния. Детали их головных уборов сохранились частично. При внимательном наблюдении замечаются признаки башлыков с трехроговым завершением. Таким образом, есть возможность выделить небольшую особую группу изваяний тюркской элиты с трехроговым головным убором. Это утверждение позволяет полагать о существовании такого головного убора и в мужской среде.

Полученные результаты

Отражение совместно кагана и катун в «трехроговом» головном уборе, по всей вероятности, было связано с идеологией символизации каганской власти в среде тюркоязычных народов. Подобное же стремление замечается в поминальном комплексе Кюл-тегин на Орхоне. Подготовка статуй принца Кюл-тегина и его супруги, по видимому, являлось продуктом символизации их идеологии, превозвышения власти.

Это должно быть материализованным воплощением народной идеологии тюрков – «тюрк эл». Их превозвышенные образы имели место в устном творчестве и подчеркивались на руническом тексте. Как видно, облик кагана и катун старались воплотить в различных материалах – на костяной пластине, на монетах, на камне. С этой народной идеологией, вероятно, связано изображение двух персонажей в Сулекской писанице, где один из них в трехроговой короне (головном уборе) (Кызласов, 1998: 39-53).

Высказанное выше суждение, возникшее в результате сопоставления рисунков на различных материалах, на наш взгляд, находит соответствие с выводами профессора С.Г. Кляшторного. Рассматривая данную тему по руническим текстам, он писал: «каган подобен по своему образу Тенгри (tenriken), его супруга-царица подобна Умай (Umajteg ögim qatun ‘моя мать-царица, подобная Умай’, КТб, 31). Здесь содержится явное указание на миф о божественной супружеской чете – Тенгри и Умай, земной ипостасью которой и является царская чета в мире людей» (Кляшторный, 1981: 117-138).

Таким образом, рисунки на археологических находках по содержанию оказались созвучными. Сцены на костяных пластинках Суттуу-Булака, рисунок на каменном изваянии в районе озера Балхаш и на монетах с территории Он ок эл (он ок будун) одинаковы по содержанию. В них создатели старались иллюстрировать народную идеологию, веру, имевшую почетное место в их социуме. Они иконографически близки между собой к тюркским каменным изваяниям.

Но как справедливо отметил Ю.С. Худяков: «Ни одно из известных к настоящему времени изображений древнетюркских, западных тюркских, тюркешских и енисейских кыргызских женщин в «трехрогих» головных уборах не может быть с должным основанием интерпретировано в качестве воспроизведения образов верховного бога Тенгри, женского божества Умай или других персонажей божественного пантеона средневековых тюркских кочевников» (Худяков, 2010: 101).

Как показывают результаты археологических исследований, некоторые раннесредневековые тюркские обряды подверглись изменениям, позже они трансформировались под влиянием ислама в течение нескольких столетий.

При детальном исследовании этнографии прослеживаются черты раннесредневековых культур в культуре современных народов центрально-азиатского региона. Они

показывают на пути развития, изменения традиционных культур, указывают на истоки обрядов, обычаев. Их исследования важны и интересны для будущих исследований.

Археологические находки предоставляют нередко возможность проследить истоки развития тех или иных элементов материальной культуры, как, например, конского снаряжения, украшений, одежды. В некоторых случаях позволяют воссоздать их утраченные свойства или же служат связывающим звеном между древней и позднесредневековой культурами. Об этом свидетельствуют язык и фольклор наших народов. Чем дальше углубляемся вглубь истории, тем ближе становятся их истоки в одном ряду. Одним словом, культура раннесредневековых тюркоязычных народов живёт в современной культуре народов Средней Азии.

То, что в «трехроговых» каменных изваяниях изображена не богиня Умай, а царица, подобная Умай, подтверждается новыми нумизматическими данными, а именно монетами, где наряду с каганом изображена его жена катун, «жена правителя».

Этот вопрос может требовать в дальнейшем комплексных исследований. В данном случае весьма важными могут быть результаты исследований лингвистов-тюркологов. В связи с этим мы хотим подробно остановиться на данном термине.

Как известно из истории, слово *катун*//*хатун* использовалось в качестве титула для жен тюркских и монгольских правителей или дочерей из семей правителей. В «Древнетюркском словаре» оно имеет следующее значение: «госпожа, вельможная дама, женщина знатного происхождения; жена правителя, знатного человека» (ДТС, 2016: 463). Оно упоминается в древнетюркских письменных памятниках, например, в известном памятнике в честь Кюль-тегина: *umaj teg ögim qatun qutıŋa inim küŋl tegin er at bultı* для (т. е. на радость) ее величества моей матери-катун, подобной Умай, мой младший брат получил геройское имя Кюль-тегина (Малов, 1951: 40).

Ряд ученых утверждает, что данное слово пришло в тюркские и монгольские языки из согдийского. Например, согласно Дж. Клоссену, согдийское *hwtyŋ*//*hwatun* «царица» вошло в тюркские и монгольские языки как *катун*//*хатун* (Clauson, 1972: 602-603). А по мнению Г. Дёрфера, слово *катун* в форме *kaŋatun* существует у тюркских народов с древнейших времен и происходит от слова *каган* (Doerfer, 1967: 132).

Однако существуют некоторые аргументы против согдийского происхождения слова *катын*. Во-первых, как уже говорилось выше, слово *катун*//*хатун* употреблялось только по отношению к женам и дочерям тюрко-монгольских правителей. Потому что, в отличие от других, в тюрко-монгольских государствах жены правителей играли важную роль (Islam Ansiklopedisi, 1997: 499-500). Во-вторых, это слово не встречается в других иранских языках (Дыбо, 2013: 529). Данное обстоятельство подталкивает к мысли, что это слово могло перейти из тюркских языков в согдийский язык. В-третьих, слово, родственное этому слову, встречается и в южносибирских тюркских языках, не подвергшихся влиянию согдийцев: «кадыт разг. женщина; замужняя женщина; жена» (АРС, 2018: 249). В силу этих обстоятельств можно предположить, что данное слово является исконно тюркским.

Такое предположение впервые высказала Л.А. Покровская: «Интересно отметить, что форма *кат* имеется не только в тувинском, но и в некоторых других северо-восточных тюркских языках, а именно в хак. *хат* «баба», шорск. *кат* «женщина». В.В. Радлов отметил слово *кат* «женщина» в тел. и куманд. Наличие слова *кат*//*хат* в северо-восточных тюркских языках, тождественного по своей семантике слову *кадын*//*хатун*

других тюркских языков, может указывать на то, что слово *кадын//хатун* исторически представляет не цельный, неразложимый звуковой комплекс, а корень *кат//хат* + формант *-ын*, уже не раз встречавшийся нам в терминах родства» (Покровская, 1961: 59).

Л.А. Покровская объясняла этимологию слова келин «невеста» следующим образом: «Что касается этимологии *келин*, то это слово принято производить от глагола *кел-//гел-* «приходить». Это предположение имеет под собой почву, так как не случайно термином *келин* обозначается не «невеста» в русском понимании этого слова, т.е. помолвленная, сговоренная девушка, а невеста только со дня свадьбы, когда она впервые приходила в дом жениха и оставалась в нем жить. Таким образом, если считать формант *-ин* в слове келин одним из фонетических вариантов пережиточного аффикса *-н//-ын//ин, //-ун, //-үн*, образующего имена существительные и прилагательные от глаголов (ср., например, тур. *ekin* «посев», *tütün* «табак», «дым», *sayın* «избранный», *yogun* «густой», «плотный» и т.п.), то келин примерно соответствует по значению русскому слову «пришелец» в женском роде (т.е. форме «пришелица», не употребляющейся в русском языке» (Покровская, 1961: 64).

На основе этой модели позже была предложена новая этимология слова *катын*: «Образовано от глагола *qat* – «присоединять, прибавлять» посредством афф. *-уп*. ср. *kel + in* – одна модель в отношении названий женщин» (СИГТЯ, 2001: 297).

В современном кыргызском языке глагол *кат-* не употребляется в вышеуказанном смысле, но сохранился в составе таких фразеологизмов, как *ун кат* «говорить», *сөз кат* «сказать слово», *тил кат* «говорить, замолвить слово». Если принять во внимание, что в других тюркских языках, например, в турецком, данное слово употребляется в значении «прибавить, присоединять», значение приведенных фразеологизмов становится ясным *сөз кат* = слово прибавить» и т.д. Кроме того, глагол *кат-* встречается в составе производных слов *кат + ык > катык* «приправа к жидкой пище», *кат + ыш > катыш-* «прибавляться».

Некоторые языковые материалы, дающие дополнительные подтверждения приведенной выше этимологии слова *келин*, можно найти в «Кыргызско-русском словаре» К.К. Юдахина: «келин 1. сноха, невестка; келин болуп түш- (о новобрачной) прибыть в дом мужа; стать снохой, молодухой; 2. молодуха; койчунун таягынан, келиндин аягынан *погов.* (благосостояние семьи зависит от палки пастуха овец (как он будет пасти) и от ног молодухи (принесёт ли она с собой семейное счастье; в старом быту невеста, переезжая в аул жениха, перед аулом сходила с коня и шла пешком)» (Юдахин, 1965: 370).

Как видно, слово келин используется по отношению к девушке, только что пришедшей в дом мужа, и употребляется оно еще до рождения ребенка. Косвенным тому подтверждением могут стать киргизские пословицы: *бээ туумайынча байтал аты калбайт, катын туумайынча келин аты калбайт* – пока кобылица не ожеребится, её не перестанут называть байтал (кобылица ещё не жеребившаяся), пока женщина не родит, её не перестанут называть молодухой; *Бээ туугуча – байтал, катын төрөгүчө – келин* – Пока кобылица не родит, она – байтал; пока женщина не родит, она – молодуха.

Статус вновь вышедшей замуж женщины отражает еще одна пословица: *Эри өлүп эрге тийген катын келинчек болот* – Женщина, вышедшая после смерти мужа замуж, (снова) становится молодухой. Поэтому женщина, пришедшая в дом мужа, в первую очередь является невестой, т.е. это будет пришелец из другого места. Имена невест со значениями «пришедшая из другого места», «чужая», «неизвестная» характерны и для других языков. Например, так трактуется и значение слова невеста в славянских языках означает: *невеста < не* и *ведать* «неизвестная».

После родов *келин* приобретает статус матери и присоединяется к родственникам мужа. Если раньше она была женщиной, приходившей к другим как жена родственника, но теперь они начинают воспринимать ее как мать родственника, то есть она более родственная и смешанная, чем раньше. С этой точки зрения этимология слова *катын*, приведенная выше, кажется более убедительной, чем остальные варианты.

Разумеется, статус невестки у женщины сохраняется на протяжении всей ее жизни, то есть она остается невесткой для старшего мужа. Отношения кыргызских женщин с родственниками мужа подробно описаны в работах Н.П. Дыренковой, Д.Т. Молдокуловой (Дыренкова, 1927; Молдокулова, 2016), мы не будем на нем останавливаться. Нас здесь интересуют табуированные слова, которые невесты не могут произносить.

Как известно, в древности люди верили в то, что человек и его имя — неразрывное целое, и, назвав человека, ему можно навредить и даже убить. С этим древним поверьем связано табу в отношении родственников мужа, то есть невестке запрещается упоминать имена всех родственников ее мужа. Потому что это она была чужая, незнакомая девушка (*келин* «пришлица») из другой страны или женщина (*катын* «присоединившаяся») из другой страны, поэтому они боялись, что могут навредить своим родственникам, упомянув их имена. При этом для собственных дочерей такой запрет не существовал. Можно сказать, что это может служить косвенным доказательством упомянутой выше этимологии слов *келин* и *катын*.

Слово *катын* относится к терминам родства, составляющим архаический пласт языка, и эта группа лексико-семантических названий, выражающих родственные связи, считается неотъемлемой частью основной лексики каждого языка. Термины родства в тюркских языках, в том числе в кыргызском, уже изучались в ряде работ (Дыренкова, 1927; Покровская, 1961; Кононов, 1958; Абрамзон, 1976; Мусаев, 1974; Yong-Söng Li, 1999; Jumakupova, 2021).

В современном кыргызском языке данное слово имеет следующее значение: «катын жена; женщина; пожилая женщина; *груб.* баба; катын жакшы – эр жакшы *погов.* жена хороша, (так и) муж хорош (*репутацию мужу создаёт жена*)» (Юдахин, 1965: 360). В «Толковом словаре кыргызского языка» также указано, что это слово употребляется в более грубом смысле, чем аял «женщина» (КТТС, 2019: 730).

Эвфемистическое значение арабского слова *аял* отмечено и в «Кыргызско-русском словаре» К.К. Юдахина: «аял ар. 1. женщина; колхозчу аял колхозница; аял оорулары женские болезни; 2. *эвф.* жена, супруга; аял жакшы – эр жакшы *погов.* жена хороша, (так и) муж хорош (Юдахин, 1965: 87)

Доказательством того, что слово *аял* вошло в наш язык позже, может служить эпос «Манас». Здесь часто встречается слово – *катын*, но *аял* не встречается. Если обратиться к версии Сагымбая Орозбакова и Саякбая Каралаева, то в самом эпосе слово *аял* не употребляется, за исключением вступлений и пояснений, написанных другими.

Аял начал активно употребляться в кыргызском языке с 20-30-х годов XX века. После Октябрьской революции 1917 года в кыргызском обществе начались глубокие социально-экономические и культурные изменения. Первые законодательные акты и специальные постановления советского правительства узаконили равноправие кыргызских женщин в обществе и в семье. Эти постановления выполнялись женскими отделами партийных комитетов. Они организовывали различные конференции работниц и крестьянок, привлекали женщин к производственной, советской, профсоюзной и другой общественной деятельности, открывали клубы, красные уголки, промышленные артели. В результате женщины получили право голосовать и быть

избранными в различные государственные органы. Их права на труд, образование и землепользование признаны законом. Законы об отмене брака, повышении брачного возраста, запрете многоженства и принудительных браков нанесли удар по старым патриархально-феодалным отношениям.

В силу этих обстоятельств в новом кыргызском обществе тяжелая жизнь женщин до революции рассматривалась как предел унижения и тирании над ними и само употребление слова *катын* по отношению к женщинам воспринималось как невежество, и вместо него стали употреблять эвфемизм аял «женщина». Поначалу это слово активно использовалось в партийных организациях, особенно в их женском отделе, а позже быстро распространилось среди общественности. Можно сказать, что К.К. Юдахин, собиравший в те годы материал для своего «Кыргызско-русского словаря», почувствовал это и включил его в свой словарь. Кроме того, в кыргызском языке в этом смысле употребляется и арабизм *зайып*.

Следует отметить, что наряду с этим слово эр, издревле употреблявшееся в значении мужа, также начало восприниматься как грубое слово, и вместо него стали употребляться эвфемизмы *жолдош* «спутник; товарищ, друг» и *жубай* «один из пары; супруг».

Как известно, эвфемизмы появляются для того, чтобы дать другое название чему-то, что в определенное время считается грубым для общества, и для этого наряду с другими языковыми средствами используются слова, заимствованные из другого языка (Москвин 2001). В ряде тюркских языков такие арабизмы, как *аял*/*хайал*, *арвад* используются как эвфемизмы для слова *катын* (Покровская, 1961: 59).

Тот факт, что слово *катын* воспринимается как грубое слово, а вместо него используются слова из других языков как эвфемизм, касается не только кыргызского языка, но и других тюркских языков бывшего Советского Союза. Фактически в некоторых из них слово аял стало вытеснять катын. Например, в каракалпакском литературном языке слово *катын* считается устаревшим, и вместо него используется *хаял*, а в туркменском литературном языке обычно используется слово *аял*, а слово *хатын* считается типичным для разговорной речи. В азербайджанском языке *гадын* употребляется только в значении «женщина», а *арвад*, происходящий из арабского языка, употребляется в значении «жена» (Покровская, 1961: 59). В словарях казахского языка *катын* отмечается как просторечное слово (СИГТЯ, 2001: 296).

А в турецком языке слово *катын* не имеет такого грубого значения: «kadın 1. 1) женщина; 2) уст. госпожа; дама; 2. хозяйственная, домовитая (о женщине)» (ТРС, 1994: 494). Как видно, здесь сохранилось древнее значение данного слова.

Таким образом, можно предположить, что исконно тюркское слово катун//катын//кадын, имеющее первоначальное значение «жена; женщина», во времена тюркского каганата приобрело новое значение – «жена правителя», которое впоследствии заимствовали монгольские правители.

Заключение

Данные находки предполагают по-новому оценить сцену, изображенную на пластине из Суттуу-Булака. По всей вероятности, значение сцены гораздо шире, чем мы ранее предполагали. Безусловно, это не индивидуальное решение художника или скульптора. Они отражали популярные персонажи средневековой тюркской культуры, идеологии и веры. Повторяющиеся детали рисунков на совершенно разных предметах исключают

элемент случайного совпадения. Этот сюжет, безусловно, был широко распространен в указанную эпоху.

Вышеуказанные находки вместе с предыдущими позволяют обобщить некоторые стороны этого культурного признака раннесредневековых западных тюрков. О степени распространения в их культурной жизни и идеологии. Изучение этой группы каменных изваяний, как и рисунка на костяной пластине из Суттуу-Булака, убеждает в высокой роли этого женского начала в духовной культуре тюрков. Отметим также, что ареал распространения этого образа в центрально-азиатском регионе с течением времени расширяется. Так, рисунок на костяной пластине из Суттуу-Булака и рисунок на каменной стеле из Когалы в Чу-Илийском междуречье почти идентичны.

После постепенного, поэтапного проникновения мусульманства вера в верховные тюркские божества Тенир (Тенри, Умай, Йер-Суб) не вписывалась в каноны ислама.

Но, несмотря на вытеснения, они в мировоззрении среднеазиатских тюркоязычных народов сохранились вплоть до современности. Даже сейчас часто женщины обращаются к матери Умай и просят помощи у нее, особенно, в важных и трудных случаях – при родах или когда вопрос касается жизни и здоровья её ребенка. При лечении детей (эмдегенде) знахари (бубу) используют обращение «Менин колум эмес, Умай эненин колу, Батма-Зууранын колу» (тебя лечит не моя рука, а рука матери Умай, рука Батмы-Зууры). Данное обращение синкретическое: бубу лечит от имени древнетюркского божества Умай и от имени дочери пророка Мухаммеда Фатимы (Зухра её прозвище). Нередко можно услышать «Баланын жузун тундо Умай энеси жууп кетиптир» (ночью лицо малыша помыла мать Умай), «Кудай колдосун, Умай колдосун» (пусть поддерживает Кудай, пусть поддерживает Умай), «Тенир-Умай колдосун» (пусть покровительствует (поддерживает) Тенир-Умай), «Умай-Эне, Тенир-Ата колдосун» (пусть покровительствует Мать-Умай, Отец-Тенир). Данные примеры, укоренившиеся в памяти, свидетельствуют о высокой роли божества в мировоззрении тюркских народов современности.

Литература

Абрамзон С.М., 1976. О некоторых терминах родства в тюркских языках. TURKOLOGIA. К 70-летию академика А.Н.Кононова. Л.: Наука. С. 204-207.

Абрамзон С.М., 1990. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе. 480 с.

АРС, 2018. Алтайско-русский словарь. Горно-Алтайск. 936 с.

Ахинжанов С.М., 1978. Об этнической принадлежности каменных изваяний в «трехрогих» головных уборах из Семиречья. Археологические памятники Казахстана. Алматы. С. 65-79.

Бабаяров Г., 2007. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI-VIII вв. н.э.). Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана им. Навои. Ташкент. 120 с.

Варенов А. В., 2020. Всадники в трехрогих головных уборах на петроглифах Китая и их сибирские и центральноазиатские соответствия. Вестник НГУ. Серия: История, филология. Т. 19, № 10: Востоковедение. С. 35-49. <https://vestnik.nsu.ru/historyphilology/files/e8f71d7f867921428ce8fb77edc86cd5.pdf>

Гаврилова А.А., 1965. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. М.-Л.: Наука, 144 с.

Длужневская Г.В., 1978. Еще раз о «кудыргинском валуне» (к вопросу об иконографии Умай у древних тюрков). Тюркологический сборник. Москва. С. 230-237.

- Древности Сибири и Центральной Азии, 2010. Сборник научных трудов / под ред. В.И. Соенова. Горно-Алтайск: ГАГУ. №3 (15). 176 с.
- Древность и средневековье, 2000. СПб.: Петербургское Востоковедение («Orientalia»). 320 с.
- ДТС, 2016. Древнетюркский словарь. Издание второе, пересмотренное/под редакцией Д.М.Насилова. Астана. Ғылым баспасы. 760 с.
- Дыбо А.В., 2013. Этимологический словарь тюркских языков. Астана. 616 с.
- Дыренкова Н.П., 1927. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов. Сборник этнографических материалов. Ленинград. С. 7-25.
- Ермоленко Л.Н., 1995. К проблеме каменных изваяний в «трехрогих» головных уборах. Наскальное искусство Азии. Кемерово: Кузбассвуиздат, Вып. 1. С. 54-55.
- Ибрагимов М., 2005. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. Кара-Балта. 500 с.
- Кляшторный С.Г., 1981. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. Тюркологический сборник. Москва. С. 117-138.
- Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., 2000. Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. СПб: Петербургское востоковедение. 320 с.
- Кононов А.Н., 1958. К этимологии слова огул “сын”. Филология и история монгольских народов. Памяти академика Б.Я.Владимирцева. Москва. С. 175-176.
- КТТС, 2019. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек. 1458 с.
- Кубарев Г.В., 2021. Изображение женщины в трехрогом головном уборе из Апшиякти и его историко-культурный аспект. Древнее искусство в контексте культурно-исторических процессов Евразии: 300-летию научного открытия Томской писаницы. Материалы международной конференции. Кемерово: Изд-во КРИПКиПРО. С. 170-179.
- Кызласов И.Л., 1998. Изображение Тенгри и Умай на Сулукской писанице. Этнографическое обозрение. № 4. С. 39-53.
- Малов С.Е., 1951. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.–Л. 451 с.
- Молдокулова Д.Т., 2016. Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы). Бишкек. 150 с.
- Москвин В.П., 2001. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования. Вопросы языкознания, №3, С. 58-70.
- Мусаев К.М., 1974. Термины родства в современных западнокыпчакских языках. Sprachgeschichte und Kultur der altaischen Völker. Berlin. P. 170-184.
- Покровская Л.А., 1961. Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва. С. 11-81.
- Потапов Л.П., 1973. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных. Тюркологический сборник. Москва. 265-286.
- Рогожинский А. Е., 2010. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана. Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Алматы: Print-S. С. 329-344.
- Табалдиев К.Ш., 1996. Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня. Бишкек. 256 с.
- СИГТЯ, 2001. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Москва. 824 с.
- ТРС, 1994. Турецко-русский словарь. Стамбул. 950 с.
- Худяков Ю. С., Табалдиев К. Ш., Солтобаев О., 1997А. Новые находки предметов изобразительного искусства древних тюрков на Тянь-Шане. Российская археология. № 3. С. 142-147.

Худяков Ю.С., 2010. Об изображении божеств древнетюркского пантеона на памятниках искусства кочевников Южной Сибири и Центральной Азии эпохи раннего средневековья. Древности Сибири и Центральной Азии. Горно-Алтайск: ГАГУ. № 3. С. 92-102.

Шер Я. А., 1966. Каменные изваяния Семиречья. М.; Л.: Наука. 138 с.

Юдахин К.К., 1965. Киргизско-русский словарь. Москва. 973 с.

Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford. 988 p.

Doerfer G., 1967. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. III. Wiesbaden. 670 p.

Islam Ansiklopedisi, 1997. Vol. 16. Istanbul. 560 p.

Jumakunova G., 2021. Kirgiz Dilinde Soya Dayalı Akrabalık Terimleri. KutBilim, Vol.1, No.1. P. 1-19.

Yong-Söng Li., 1999. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. İstanbul. 415 p.

References

Abramzon S.M., 1990. Kirgizy i ih etnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svyazi [Kyrgyz and their Ethnogenetic and Historical-Cultural Connections]. Frunze. 480 p. [in Russian].

Abramzon S.M., 1976. O nekotoryh terminah rodstva v tyurkskih yazykah [On Some Kinship Terms in Turkic Languages]. TURKOLOGIA. K 70-letiyu akademika A.N. Kononova [TURKOLOGIA. In Honor of Academician A.N. Kononov's 70th Anniversary]. L.: Nauka. P. 204-207. [in Russian]

ARS, 2018. Altajsko-russkij slovar' [Altai-Russian Dictionary]. Gorno-Altajsk, 2018. 936 p. [in Russian]

Ahinzhanov S.M., 1978. Ob etnicheskoj prinadlezhnosti kamennyh izvayaniy v «trekhrogih» golovnyh uborah iz Semirech'ya [On the Ethnic Affiliation of Stone Figures with "Three-Horned" Headgear from Semirechye]. Arheologicheskie pamyatniki Kazakhstana [Archaeological Monuments of Kazakhstan]. Almaty, Nuka Kaz. SSR. P. 65-79. [in Russian]

Babayarov G., 2007. Drevnetyurkskie monety Chachskogo oazisa (VI-VIII vv. n.e.) [Ancient Turkic Coins from the Chach Oasis (6th-8th centuries AD)]. Izd-vo Nacional'noj biblioteki Uzbekistana im. Navoi [Publishing House of the National Library of Uzbekistan named after Navoi]. Tashkent. 120 p. [in Russian]

Varenov A.V., 2020. Vsadniki v trekhrogih golovnyh uborah na petroglifakh Kitaya i ih sibirskie i central'noaziatskie sootvetstviya [Riders in Three-Horned Headgear on Petroglyphs of China and Their Siberian and Central Asian Equivalents]. Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya [Bulletin of NSU. Series: History, Philology]. T. 19, № 10: Vostokovedenie. P. 35–49. <https://vestnik.nsu.ru/historyphilology/files/e8f71d7f867921428ce8fb77edc86cd5.pdf> [in Russian]

Gavrilova A.A., 1965. Mogil'nik Kudyrge kak istochnik po istorii altajskih plemyon [The Kudyrge Burial Site as a Source on the History of Altai Tribes]. M.-L., 1965. 145 p. [in Russian]

Dluzhnevskaya G.V., 1978. Eshche raz o «kudyrginskom valune» (k voprosu ob ikonografii Umaj u drevnih tyurkov) [Once Again About the "Kudyrge Boulder" (On the Iconography of Umay Among the Ancient Turks)]. Tyurkologicheskij sbornik [Turkological Collection]. M., P. 230-237. [in Russian]

Drevnosti Sibiri i Central'noj Azii [Antiquities of Siberia and Central Asia], 2010. Sbornik nauchnyh trudov / pod red. V.I. Soenova. Gorno-Altajsk: GAGU, P. 93-103. (in Russian)

Drevnost' i srednevekov'e [Antiquity and the Middle Ages], 2000. SPb.: Peterburgskoe vostokovedenie. («Orientalia»). 320 p. [in Russian]

- DTS, 2016. Drevnetyurkskij slovar' [Ancient Turkic Dictionary]. Astana. 760 p. [in Russian]
- Dybo A.V., 2013. Etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov [Etymological Dictionary of Turkic Languages]. Astana. 616 p. [in Russian]
- Dyrenkova N.P., 1927. Brak, terminy rodstva i psihicheskie zaprety u kyrgyzov [Marriage, Kinship Terms, and Psychological Taboos Among the Kyrgyz]. Sbornik etnograficheskikh materialov [Collection of Ethnographic Materials]. Leningrad. P. 7-25. [in Russian]
- Ermolenko L.N., 1995. K probleme kamennykh izvayaniy v «trekhrogih» glavnykh uborah [On the Stone Figures of "Three-Horned" Headgear]. Naskal'noe iskusstvo Azii [Rock Art of Asia]. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, Vyp. 1. P. 54-55. [in Russian]
- Ibragimov M., 2005. Kyrgyz makal-ylakap, uchkul sözderi [Kyrgyz Proverbs, Sayings, and Rare Words]. Kara-Balta. 500 p. [in Kyrgyz]
- Klyashtorniy S.G., Sultanov T.I., 2000. Gosudarstva i narody evrazijskikh stepejn [States and Peoples of the Eurasian Steppes]. SPb: Peterburgskoe vostokovedenie. 320 p. (in Russian)
- Klyashtorniy S.G., 1981. Mifologicheskie syuzhety v drevnetyurkskikh pamyatnikah [Mythological Themes in Ancient Turkic Monuments]. Tyurkologicheskij sbornik. M.: P. 117-138. [in Russian]
- Kononov A.N., 1958. K etimologii slova ogul "syn" [On the Etymology of the Word "Ogul" ("Son")]. Filologiya i istoriya mongol'skikh narodov. Pamyati akademika B.Ya. Vladimircева [Philology and History of Mongol Peoples. In Memory of Academician B.Ya. Vladimircëv]. Moskva. P. 175-176. [in Russian]
- KTTS, 2019. Kyrgyz tilinin tyshyndyrmö sözdygy [Kyrgyz Language Explanatory Dictionary]. Bishkek. 1458 p. [in Kyrgyz]
- Kyzlasov I.L., 1998. Izobrazhenie Tengri i Umaj na Sulekskoj pisanice [Depiction of Tengri and Umay on the Sulekskaya Petroglyphs]. Etnograficheskoe obozrenie [Ethnographic Review]. № 4. P. 39-53. [in Russian]
- Kubarev G.V., 2021. Izobrazhenie zhenshchiny v trekhrogom glavnom ubore iz Apshiyaktiy i ego istoriko-kul'turnyj aspekt [The Image of a Woman in Three-Horned Headgear from Apshiyakty and Its Historical-Cultural Aspect]. Drevnee iskusstvo v kontekste kul'turno-istoricheskikh processov Evrazii: 300-letiyu nauchnogo otkrytiya Tomskoj pisanicy. Materialy mezhdunarodnoj konferencii [Ancient Art in the Context of Cultural-Historical Processes of Eurasia: The 300th Anniversary of the Scientific Discovery of the Tomsk Petroglyphs. Materials of the International Conference]. Kemerovo: Izd-vo KRIPKiPRO. P. 170-179. [in Russian]
- Malov S.E., 1951. Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovaniya [Monuments of Ancient Turkic Writing. Texts and Research]. M.– L. 451 p. [in Russian]
- Moldokulova D.T., 2016. Kyrgyzdardyn salttyk zhyrym-turum madaniyaty (XIX kylymdyn ayagy - XX kylymdyn bashy) [The Traditional Culture of Kyrgyz Behavior (Late 19th - Early 20th Century)]. Bishkek. 150 p. [in Kyrgyz]
- Moskvin V.P., 2001. Evfemizmy: sistemnye svyazi, funkcii i sposoby obrazovaniya [Euphemisms: Systemic Relationships, Functions, and Ways of Formation]. Voprosy yazykoznaniya. №3. P. 58-70. [in Russian]
- Musaev K.M., 1974. Terminy rodstva v sovremennykh zapadnokypchakskikh yazykah [Kinship Terms in Modern Western Kipchak Languages]. Sprachgeschichte und Kultur der altaischen Völker. Berlin. P. 170-184. [in Russian]
- Rogozhinskij A.E., 2010. Novye nahodki pamyatnikov drevnetyurkskoj epigrafiki i monumental'nogo iskusstva na yuge i vostoке Kazakhstana [New Finds of Ancient Turkic Epigraphy and Monumental Art in the South and East of Kazakhstan]. Rol' nomadov v formirovanii kul'turnogo naslediya Kazakhstana [The Role of Nomads in the Formation of Kazakhstan's Cultural Heritage]. Almaty: Print-S. P. 329-344. [in Russian]

- SIGTYA., 2001. Sravnitel'no istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. Leksika [Comparative-Historical Grammar of Turkic Languages. Lexicon]. Moskva. 824 p. [in Russian]
- TRS., 1994. Turecko-russkij slovar' [Turkish-Russian Dictionary]. Istanbul. 950 p. [in Russian]
- Potapov L.P., 1973. Umaj – bozhestvo drevnih tyurkov v svete etnograficheskikh dannyh [Umay – The Deity of the Ancient Turks in the Light of Ethnographic Data]. Tyurkologicheskij sbornik. M., P. 265-286. [in Russian]
- Pokrovskaya L.A., 1961. Terminy rodstva v tyurkskih yazykah [Kinship Terms in Turkic Languages]. Istoricheskoe razvitie leksiki tyurkskih yazykov [Historical Development of Turkic Languages' Lexicon]. Moskva. P. 11-81. [in Russian]
- Hudyakov Yu.S., Tabaldiev K.Sh., Soltobaev O.A., 1997. Novye nahodki predmetov izobrazitel'nogo iskusstva drevnih tyurok na Tyan'-Shane [New Finds of Visual Artifacts from Ancient Turks in the Tian Shan Mountains]. Rossijskaya arheologiya. № 3. P. 142-147. [in Russian]
- Hudyakov Yu.S., 2010. Ob izobrazhenii bozhestv drevnetyurkskogo panteona na pamyatnikah iskusstva nomadov Yuzhnoj Sibiri i Central'noj Azii epohi rannego srednevekov'ya [On the Depiction of Gods of the Ancient Turkic Pantheon on the Monuments of Art from the Nomads of Southern Siberia and Central Asia in the Early Middle Ages]. Drevnosti Sibiri i Central'noj Azii [Antiquities of Siberia and Central Asia]. Gorno-Altajsk: GAGU. № 3. P. 92-102. [in Russian]
- Sher Ya.A., 1966. Kamennye izvayaniya Semirech'ya [Stone Figures of Semirechye]. M.; L.: Nauka, 138 p. [in Russian]
- Yudahin K.K., 1965. Kirgizsko-russkij slovar' [Kyrgyz-Russian Dictionary]. Moskva. 973 p. [in Russian]
- Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford. 988 p.
- Doerfer G., 1967. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. III. Wiesbaden. 670 p. [in German]
- Islam Ansiklopedisi, 1997. Vol. 16. Istanbul. 560 p. [in Turkish]
- Jumakunova G., 2021. Kirgız Dilinde Soya Dayalı Akrabalık Terimleri. KutBilim, Vol.1, No.1. P. 1-19. [in Turkish]
- Yong-Söng Li., 1999. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. İstanbul. 415 p. [in Turkish]

Сведения об авторах:

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, доктор исторических наук, профессор, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», проспект Ч. Айтматова, 56, Бишкек, Кыргызская Республика.

<https://orcid.org/0000-0002-6679-8030>

Абдиев Таалайбек Камбарович, кандидат филологических наук, доцент, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», проспект Ч. Айтматова, 56, Бишкек, Кыргызская Республика.

<https://orcid.org/0000-0002-8836-3660>

Information about authors:

Tabaldiev Kubatbek Shakievich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University, 56 Ch.Aitmatov Ave., Bishkek, Kyrgyz Republic.

Scopus Author ID: 16069513600

<https://orcid.org/0000-0002-6679-8030>

Abdiev Taalaybek Kambarovich, Candidate of Philological Sciences, Ass. Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University, 56 Ch.Aitmatov Ave., Bishkek, Kyrgyz Republic.

<https://orcid.org/0000-0002-8836-3660>

Авторлар туралы мәлімет:

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз-түрік Манас университеті, Ч. Айтматов даңғ., 56, Бішкек, Қырғызстан.

Scopus Author ID: 16069513600

<https://orcid.org/0000-0002-6679-8030>

Абдиев Таалайбек Камбарович, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қырғыз-түрік Манас университеті, Ч. Айтматов даңғ., 56, Бішкек, Қырғызстан.

<https://orcid.org/0000-0002-8836-3660>

PHILOLOGICAL FIELD/ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ/
ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Textology/ Мәтінтану/ Текстология

Article

Женские демонические образы в тюркской мифологии: роль и символика Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір и Күлдіргіш¹

***А.М. Нурбаева^a, Р.К. Жетибай^b, Е.Т. Оспанов^c, А.А. Найманбаев^d**

^aКазахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан (E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru). *Автор для корреспонденции: nurbaeva.aida@bk.ru

^bКазахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан (E-mail: zhetibayrakymberdi@gmail.com)

^cКазахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан (E-mail: yedilbay.ospan@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
тюркская мифология, демонические женские образы, архетип, ритуал, сакральные функции, эпос, фольклор, хтонические существа, медиаторы между мирами, испытатели героев, шаманские традиции, мифопоэтическая система.

МРНТИ 17.07.41
и 17.07.45

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-128-147>

В статье проводится анализ женских демонических персонажей тюркской мифологии (Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір, Күлдіргіш), обладающих сложной мифопоэтической структурой и выполняющих ритуальные функции. Они выступают как медиаторы между мирами, испытатели героев, хранители сакрального знания и воплощение хтонических сил. Их амбивалентная природа сочетает разрушительные и охранительные аспекты, подчеркивая их лиминальный статус на границе мифологических миров и связь с представлениями о переходных состояниях.

Исследование основано на сравнительно-историческом и структурно-семиотическом методах, позволяющих определить место данных образов в мифологической системе тюркских народов и выявить их архетипические черты. Рассматриваются межкультурные параллели с аналогичными персонажами в других традициях (Баба Яга, Ламия, сирены), что способствует выявлению универсальных мифологических структур. Особое внимание уделяется трансформациям этих персонажей под влиянием шаманских традиций, исламизации, эпической литературы и народных верований, что позволяет проследить их адаптацию к изменяющимся культурным условиям.

Результаты анализа демонстрируют их устойчивость в мифопоэтической традиции и актуальность в современных фольклорных и медийных дискурсах. Их участие в ритуальных

¹ Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру есебінен жүзеге асырылды (AP23490584 Түркі халықтары әдебиетіндегі «Ояну дәуірінің» жырлану ерекшелігі (XIX ғасырдың соңы мен XXX ғасырдың басы))»

практиках, таких, как инициационные обряды, магические ритуалы защиты и изгнания злых духов, свидетельствует о глубоком символическом значении этих персонажей. Они продолжают функционировать как элементы коллективного мифологического сознания, отражая сакральные представления о женском начале, персонифицируя страхи и надежды, связанные с потусторонним миром.

В современных нарративах данные образы продолжают выполнять функции символов сакрального и профанного, порядка и хаоса. Их интерпретация в массовой культуре и адаптация в новых художественных контекстах показывают, что они сохраняют связь с древними традициями, оставаясь актуальными в условиях изменяющейся социокультурной среды. Они находят новое воплощение в кино, литературе, интернет-фольклоре, где продолжают выполнять функцию носителей сакрального знания, испытателей героев и проводников между мирами.

Дополнительно рассматривается их влияние на формирование женских образов в современной популярной культуре, включая фэнтези-литературу, кинематограф и видеоигры. Их функции трансформируются в зависимости от культурного контекста, но архетипическая сущность остается неизменной. Это подтверждает их роль в коллективном бессознательном, устойчивость традиционных мифологических конструкций и их значимость для культурной идентичности тюркских народов.

***А.М. Нурбаева^a**

^aАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru)

*Байланыс үшін автор: nurbaeva.aida@bk.ru

Р.Қ. Жетібай^b

^bАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: zhetibayrakymbeydi@gmail.com)

Е.Т. Оспанов^c

^cАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: yedilbay.ospan@gmail.com)

А.А. Найманбаев^d

^dАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: almaz-88.80@mail.ru)

Түркі мифологиясындағы демондық әйел бейнелері: Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнақ, Мыстан кемпір және Күлдіргіштің рөлі мен символикасы

Аннотация. Бұл мақалада түркі мифологиясындағы әйел жынысты демонологиялық кейіпкерлер (Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнақ, Мыстан кемпір, Күлдіргіш)

Received 06 April 2025. Revised 23 April 2025. Accepted 05 May 2025. Available online 30 June 2025.

Для цитирования: А.М. Нурбаева, Р.К. Жетібай, Е.Т. Оспанов, А.А. Найманбаев Женские демонические образы в тюркской мифологии: роль и символика Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнақ, Мыстан кемпір и Күлдіргіш // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 2. С. 128-147. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-128-147>

For citation: A.M. Nurbayeva, R.K. Zhetibay, Y.T. Ospanov, A.A. Naimanbayev Female demonic figures in Turkic mythology: the role and symbolism of Zhalmauыз Kempir, Albasty, Zheztynakh, Mystan Kempir, and Kuldyrgysh // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 128-147. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-128-147>

талданады. Бұл бейнелер күрделі мифопоэтикалық құрылымға ие болып, маңызды ғұрыптық қызметтерді атқарады. Олар әлемдер арасындағы медиаторлар, батырларды сынаушылар, қасиетті білімнің сақтаушылары және хтоникалық күштердің көрінісі ретінде сипатталады. Олардың амбивалентті табиғаты деструктивті және қорғаушы аспектілерді біріктіріп, мифологиялық кеңістіктің шекарасындағы лиминалды мәртебесін және өтпелі күйлермен байланысын айқындайды.

Зерттеу салыстырмалы-тарихи және құрылымдық-семиотикалық әдістерге негізделген, бұл кейіпкерлердің түркі халықтарының мифологиялық жүйесіндегі орнын анықтауға және олардың архетиптік ерекшеліктерін саралауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар олардың басқа мәдениеттердегі (Баба Яга, Ламия, сиреналар) ұқсас бейнелермен типологиялық параллельдері қарастырылады, бұл әмбебап мифологиялық құрылымдарды анықтауға көмектеседі. Бұл персонаждардың шамандық дәстүрлер, исламдану үдерісі, эпикалық әдебиет және халықтық нанымдар ықпалымен трансформациясына ерекше назар аударылады, бұл олардың өзгермелі мәдени жағдайларға бейімделу механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Талдау нәтижелері бұл кейіпкерлердің мифопоэтикалық дәстүрдегі орныққан рөлін және олардың қазіргі фольклорлық және медиалық дискурстардағы өзектілігін көрсетеді. Олар инициация рәсімдері, қорғаныстық ғұрыптар және жын-перілерден аластау дәстүрлері сияқты мифологиялық тәжірибелердің ажырамас бөлігі болып қала береді. Сонымен қатар бұл кейіпкерлер ұжымдық мифологиялық сананың маңызды элементтері ретінде әйелдік бастаулар туралы киелі түсініктерді бейнелейді, сондай-ақ, о дүние мен тіршілік әлемі арасындағы шекараны анықтайтын күш ретінде көрінеді.

Қазіргі заманғы нарративтерде бұл бейнелер қасиеттілік пен қарабайырлық, тәртіп пен бейберекетсіздік арасындағы символикалық көпір рөлін атқарады. Кино, әдебиет, интернет-фольклор салаларында қайта жаңғыруы олардың дәстүрлі архетиптік мәнін сақтап, жаңа мәдени контекстерге бейімделгенін көрсетеді. Бұл демонологиялық бейнелердің фэнтези жанрындағы, кинематографтағы және заманауи әдебиеттегі әйел кейіпкерлеріне ықпалы қарастырылады.

Олардың функциялары мәдени контекстке байланысты өзгергенімен, бастапқы мифологиялық мәні сақталады. Бұл олардың ұжымдық бейсанадағы, рөлін, дәстүрлі мифологиялық құрылымдардың тұрақтылығын және олардың түркі халықтарының мәдени бірегейлігі үшін маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар олардың бейнелері заманауи өнерде, көркем әдебиетте, анимацияда және компьютерлік ойындарда қайта өңделіп, жаңа интерпретациялар арқылы өз рөлдерін сақтап қалуда. Демонологиялық бейнелердің беріктігі олардың мифологиялық дәстүрлердегі маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар, олардың адамзат мәдениетінде символдық мәнінің тұрақты болуын айғақтайды.

Кілт сөздер: түркі мифологиясы, демондық әйел бейнелері, архетип, ритуал, сакралды функциялар, эпос, фольклор, хтоникалық жаратылыстар, медиаторлар, қармандарды сынаушылар, шамандық дәстүрлер, мифопоэтикалық жүйе.

*A.M. Nurbayeva^a

^aAbai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru)

*Corresponding author: nurbaeva.aida@bk.ru

R.K. Zhetibay^b

^d*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
(E-mail: zhetibayrakymberdi@gmail.com)

Y.T. Ospanov^c

^c*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
(E-mail: yedilbay.ospan@gmail.com)

A.A. Naimanbayev^d

^d*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
(E-mail: almaz-88.80@mail.ru)

Female demonic figures in Turkic mythology: the role and symbolism of Zhalmauыз Kempir, Albasty, Zhezyrnakh, Myster Kempir, and Kuldyrgysh

Abstract. This article examines female demonic figures in Turkic mythology, including Zhalmauыз Kempir, Albasty, Zhezyrnakh, Myster Kempir, and Kuldyrgysh. These figures possess a complex mythopoetic structure and perform essential ritualistic functions. They act as mediators between worlds, initiators of heroic trials, guardians of sacred knowledge, and embodiments of chthonic forces. Their ambivalent nature combining both destructive and protective qualities, highlights their liminal status within the mythological space.

The research employs comparative-historical and structural-semiotic methodologies to analyze their roles within the Turkic mythological system and identify typological parallels with similar figures in other traditions (e.g., Baba Yaga, Lamia, and sirens). Special attention is given to the transformations of these figures under the influence of shamanic traditions, Islamization, and epic literature, revealing their adaptability to evolving cultural contexts.

Findings demonstrate the resilience of these figures in mythopoetic traditions and their enduring relevance in contemporary folklore and media discourses. They remain central to mythological practices such as initiation rites ritual, protective rituals, and spirit exorcisms. These figures function as key carriers of collective mythological consciousness, embodying sacred femininity and serving as intermediaries between the human and supernatural realms.

In modern narratives, they continue to symbolize the sacred and the profane, order and chaos. Their interpretation in popular culture and adaptation within contemporary artistic contexts demonstrate their enduring connection to ancient traditions, while affirming their continued relevance within an evolving socio-cultural landscape. These figures assume new forms in cinema, literature, and digital folklore, where they persist as carriers of sacred knowledge, initiators of heroes, and mediators between worlds.

Additionally, the article examines the influence of these figures on the construction of female representations in contemporary popular culture, including fantasy literature, cinema, and video games. While their functions transform according to cultural context, their archetypal essence remains unchanged. This confirms their role within the collective unconscious, the resilience of traditional mythological structures, and their significance for the cultural identity of Turkic peoples.

Keywords: Turkic mythology, demonic female figures, archetype, ritual, sacred functions, epic, folklore, chthonic beings, mediators between worlds, initiators of heroic trials, shamanic traditions, mythopoetic system.

Введение

Фольклор тюркских народов отражает богатую мифологическую традицию, в которой женские демонические образы выступают архетипическими медиаторами между мирами живых и мёртвых. Они воплощают коллективные страхи, сакральные запреты, идеи порядка и хаоса, соединяя деструктивные и сакрально-инициативные функции. Образы ведьм, колдуний и хтонических существ, таких, как Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір и Күлдіргіш, представляют амбивалентную женскую природу – от разрушительницы до хранительницы сакрального знания и испытательницы героев.

Эти персонажи не только фольклорные фигуры, но и значимые культурные символы, отражающие архаические представления о женской магии и социальной организации традиционного общества. Их устойчивое присутствие в эпосах и сказках подчёркивает их важность в мифопоэтической системе, а современные трансформации демонстрируют продолжающееся влияние на коллективное бессознательное.

Анализ семантики и функций данных образов позволяет выявить механизмы сакрализации женского начала и специфику мифологического пространства, где они функционируют. Изучение этих образов способствует реконструкции архаических мифологических систем, выявлению универсальных структур, связанных с ритуальными запретами и гендерной символикой. В этом контексте особое значение имеет интердисциплинарный подход, включающий сравнительно-типологический и семиотический анализ, а также этнографическую реконструкцию ритуалов.

Возрастающий научный интерес к теме подтверждается современными исследованиями, в частности, работой Д.Ф. Хакимзяновой и Р.Н. Сабировой (Хакимзянова, Сабирова, 2019: 47), где рассматриваются образы Албасты, Бичура и Убырлы карчык с точки зрения их морфологии, семантики и ритуальной функции.

Значительное внимание женским демоническим образам уделяется в исследовании У.А. Мусабековой (Мусабекова, 2021: 85), где реконструируются мифологические представления о женском начале в традиционной культуре тюрков, особенно в контексте ритуалов перехода, что подчёркивает их роль сакральных медиаторов.

Работа Н.И. Журакузиева (Журакузиев, 2021: 102) акцентирует внимание на космологической функции таких персонажей, как Албасты и Жалмауыз кемпір, интерпретируя их как медиаторов между мирами и защитников в магико-ритуальных практиках. Новое направление открывает исследование Б.К. Исмагуловой (Исмагулова, 2023: 134), в котором казахские сказки и эпосы анализируются с позиций когнитивной мифологии и структурной антропологии.

Целью данного исследования является комплексный анализ женских демонических образов в тюркской мифологии, их мифопоэтической символики, функционального значения и роли в фольклорных структурах. Для достижения данной цели необходимо решить следующие задачи:

- определить структурные и семантические характеристики женских демонических персонажей в тюркской мифопоэтической системе, выявляя их лексико-семантические вариации в фольклорных текстах;
- провести сравнительный анализ данных персонажей в различных этнокультурных традициях, опираясь на концепцию универсальных мифопоэтических структур;
- сравнить женские демонические образы тюркской мифологии с аналогичными персонажами других этнокультурных традиций;

– исследовать их связь с ритуальными инициациями, сакральными трансгрессиями и гендерными мифологическими концепциями, используя структурно-функциональный метод анализа.

Новизна исследования заключается в междисциплинарном подходе к изучению женских демонических образов в тюркской мифологии. Применение методов сравнительной мифологии, структурного анализа, культурной антропологии, когнитивной теории и мифопоэтики обеспечивает комплексное осмысление их роли в мифологическом дискурсе.

Таким образом, анализ данных образов не только углубляет понимание мифологических структур, но и раскрывает механизмы сакрализации, гендерной символики и архетипической трансформации в традиционной культуре.

Материалы и методы исследования

Исследование основано на комплексном анализе фольклорных, мифологических и этнографических источников, отражающих образы демонических женщин в тюркской традиции. В качестве материала использованы тексты устного и письменного народного наследия – мифы, эпосы, шаманские сказания, а также этнографические свидетельства XIX-XX веков и современные полевые данные.

Для выявления структурных особенностей персонажей применяется сравнительный анализ с мифологическими системами индоевропейских, финно-угорских и славянских народов. Это позволяет установить межкультурные параллели, выявить архетипическую устойчивость женских хтонических образов и проследить их трансформации в различных религиозных и культурных контекстах.

Методологическая база включает ряд подходов, обеспечивающих целостное изучение формирования и функционирования демонических женских образов в тюркской мифологии, включая:

– *Историко-типологический метод* позволяет выявить закономерности эволюции данных персонажей в различных этнокультурных традициях, зафиксировать их вариативность и адаптацию в меняющихся религиозных и мировоззренческих условиях, акцентируя внимание на трансформации архетипов.

– *Структурно-семиотический анализ* позволяет исследовать знаковые системы, отражающие ритуальные функции и сакральный статус женских мифологических персонажей. В фокусе внимания – мифопоэтические коды, символика и семантические маркеры, структурирующие оппозиции священного и профанного, жизни и смерти, порядка и хаоса.

– *Компаративный метод* применяется для выявления аналогий между демоническими образами тюркской мифологии и сходными персонажами в других культурных традициях. Он позволяет установить универсальные мифопоэтические структуры, а также проследить трансформации устойчивых мотивов под влиянием религиозных и социокультурных факторов.

– *Гендерный анализ* фокусируется на репрезентации женственности в мифологическом дискурсе. Особое внимание уделяется концептам хтонической женской природы, её связи с ритуалами инициации, архетипами материнства и механизмами социального контроля через фольклорные нарративы.

– *Культурно-антропологический подход* позволяет интерпретировать демонические женские образы сквозь призму их сопряжённости с обрядами, верованиями и

повседневными практиками. Исследуются культурные механизмы сакрализации и мифологизации женской фигуры в этнорелигиозных контекстах.

– *Мифопоэтический анализ* направлен на изучение структурных и семантических характеристик женских демонических персонажей в эпосах и сказаниях. Анализируются их функции в инициационных сюжетах, а также символическая нагрузка в рамках архаичных мифологических моделей.

Для достижения высокой научной достоверности работы использованы фундаментальные исследования в области мифологии, фольклористики и этнографии. В числе ключевых источников значатся труды Б.К. Исмагуловой (Исмагулова, 2023), Н.И. Журакузиева (Журакузиев, 2021), С.А. Каскабасова (Каскабасов, 2017), М.Т. Абдразакова (Абдразаков, 2022), Т.Р. Айткожина (Айткожин, 2021), в которых рассматриваются трансформации мифологических архетипов в контексте этнокультурных процессов и выявляются устойчивые фольклорные мотивы, связанные с женскими хтоническими существами. Исследование также опирается на сравнительно-мифологические концепции К.Г. Юнга (Юнг, 2009), В.Я. Проппа (Пропп, 2001), Дж. Кэмпбелла (Кэмпбелл, 1997) и К. Леви-Стросса (Леви-Стросс, 2001), что позволяет интерпретировать образы Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір и Күлдіргіш с точки зрения их архетипического значения, ритуальной функции и структурной организации мифопоэтического дискурса. Применение междисциплинарного подхода позволяет рассмотреть феномен женских демонических персонажей в тюркской мифологии в широком антропологическом, этнолингвистическом и культурно-историческом контексте, выявляя его структурные особенности, ритуально-символическое значение и культурную эволюцию.

Таким образом, представленный исследовательский аппарат обеспечивает многоаспектное и детализированное изучение женских демонических образов в тюркской мифологии, учитывая их историко-культурную динамику, структурные трансформации и межкультурные связи.

Степень изученности темы

Изучение женских демонических образов в тюркской мифологии, таких, как Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір и Күлдіргіш, представляет собой значимое направление современной гуманитарной науки. Их исследование обусловлено необходимостью сохранения культурного наследия, анализа архетипических основ, осмысления гендерных аспектов, проведения межкультурных сравнений мифологических мотивов, а также актуализации их функций в современной культуре и этнографическом контексте. Эти персонажи являются неотъемлемой частью мифопоэтического пространства тюркских народов, отражая архаические представления о мире, природе и человеке. В условиях глобализации их изучение способствует сохранению уникальных элементов традиционной культуры. Значимость данной проблематики подчеркнута в исследованиях Б.К. Исмагуловой (Исмагулова, 2023), М.С. Калиевой (Калиева, 2022) и Д.Т. Жаксылыковой (Жаксылыкова, 2023).

Женские демонические персонажи тесно связаны с архетипическими моделями, описанными К.Г. Юнгом (Юнг, 2009) и Дж. Кэмпбеллом (Кэмпбелл, 1997). Эти образы воплощают универсальные символы – страх, смерть, разрушение, но также защиту, трансформацию и медиативную функцию. Например, Жалмауыз кемпір символизирует не только разрушительное, но и сакрально-мудрое начало, коррелируя с архетипом «старой женщины» в мифологических системах мира.

Гендерная специфика данных персонажей проявляется в их амбивалентности: Мыстан кемпір, выступая ведьмой, может быть также наставницей героя. Это отражает двойственность восприятия женственности в тюркской традиции. Согласно исследованиям Г.С. Ахметовой (Ахметова, 2021: 76), подобные образы формируют устойчивые гендерные стереотипы, влияя на структуру фольклорного дискурса.

Сравнительно-типологический анализ демонстрирует наличие параллелей между тюркскими демоническими образами и персонажами других мифологических систем. Албасты, связанная с водной стихией и одержимостью, имеет черты, сходные с персонажами славянской и монгольской демонологии. Работы В.В. Иванова и В.Н. Топорова (Иванов, Топоров, 1974: 210), а также Н. Катанова (Катанов, 1990: 95) подчеркивают методологическую значимость межкультурного анализа для выявления универсальных и уникальных черт мифологических систем.

Современная культура продолжает переосмысливать данные архетипы. Персонаж Жезтырнак, ассоциируемый с опасной, но чарующей женщиной, становится символом как разрушительной силы, так и фемининного сопротивления. Исследования М.Т. Абдразакова (Абдразаков, 2022: 76) и Л.К. Турсуновой (Турсунова, 2021: 180) фиксируют тенденцию к культурной адаптации мифологических образов в литературе, кино и визуальном искусстве.

Этнографические источники подтверждают сакральную функцию женских демонических образов в обрядах инициации, шаманских практиках и охранительных ритуалах. Например, Күлдіргіш ассоциируется с духами природы, участвующими в ритуальных действиях. Этнографические данные, представленные в трудах Л.П. Потапова (Потапов, 1953: 320) и Е. Бекмуханова (Бекмуханов, 2022: 295), подчеркивают важность этих персонажей для реконструкции древних мировоззренческих систем.

Несмотря на значительный вклад в изучение темы, остаются нерешёнными вопросы региональной специфики, историко-социальной обусловленности и современных трансформаций образов. Требуется дальнейший анализ символики и функций персонажей с учётом гендерных, культурных и мифологических теорий.

Таким образом, женские демонические образы в тюркской мифологии являются важными элементами культурного кода, отражающими архетипические, ритуальные и гендерные установки. Их исследование углубляет понимание этнической идентичности и способствует развитию междисциплинарных гуманитарных подходов.

Анализ

Женские демонические персонажи тюркской мифологии представляют собой устойчивые мифопоэтические конструкции, сформировавшиеся в архаический период и сохраняющие релевантность в современных культурных контекстах. Они воплощают ключевые бинарные оппозиции – «сакральное – профанное», «жизнь – смерть», «порядок – хаос», отражая основы традиционного мировоззрения. Анализ образов Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір и Күлдіргіш позволяет раскрыть их семиотические, ритуальные и функциональные характеристики, а также проследить механизмы их адаптации в современной культуре.

Данные персонажи обладают устойчивыми нарративными функциями: чаще всего они выступают как испытатели героя, носители хтонической силы и магической преграды (Пропп, 2001). В отдельных мифологических текстах женские демоны выполняют роль медиаторов между мирами, что сближает их с шаманскими фигурами, обладающими сакральным знанием.

Региональная вариативность образов позволяет проследить трансформацию архетипов под воздействием культурных и религиозных факторов: в казахской и киргизской традициях Албасты ассоциируется с духами болезней, в узбекской – приближается к образу суккуба. В зависимости от контекста они могут быть как деструктивными, так и охранительными фигурами, обладающими сакральной амбивалентностью. Как подчёркивает Т.Р. Айткожин (Айткожин, 2021), эти персонажи выполняют функции испытания и перехода, выступая как медиаторы между онтологическими сферами.

Сравнительный анализ демонстрирует многочисленные параллели с другими мифологиями: Жалмауыз кемпір, аналогичная Бабе-яге, в тюркской мифологии отличается функциональной многозначностью: в киргизских и башкирских сказаниях она нередко выступает наставницей, открывающей герою сакральное знание после прохождения испытаний (Абдразаков, 2022). Жезтырнак, по наблюдению З.А. Наурызбаевой, объединяет черты вампира и фатальной женщины, а её связь с лунными циклами указывает на астральную семантику (Наурызбаева, 2008; Иванов, Топоров, 1974). Мыстан кемпір и Күлдіргіш также обладают амбивалентной природой: они могут быть как инициационными фигурами, так и воплощениями разрушительной магии (Жаксылыкова, 2023). Согласно ритуально-антропологическому подходу, такие персонажи выполняют функции сакральных стражей и медиаторов в обрядах перехода, где их участие символизирует ритуальную смерть и перерождение героя.

Семиотические элементы – когти, волосы, голос, трансформация – выполняют роль мифопоэтических маркеров. Белые волосы Жалмауыз кемпір символизируют её связь со смертью, а способность к трансформации отражает её трансгрессивную природу. Жезтырнак, сочетающая обольстительность и смертельную опасность, воплощает дуализм женского начала – созидательного и разрушительного одновременно. По мнению Т.Р. Айткожина, такие образы структурируют мифопоэтические модели, отражающие архетипические страхи и представления о женской сакральности (Айткожин, 2021).

Одним из наиболее устойчивых и многофункциональных женских демонических образов в тюркской мифологии является *Жалмауыз кемпір*. Она сочетает черты хтонического чудовища, медиатора между мирами и испытательницы героя, олицетворяя сакральную амбивалентность женского начала, его связь с магией, трансгрессией и сакральным знанием. В фольклорных текстах Жалмауыз кемпір выступает не только персонификацией зла, но и фигурой инициации, связанной с переходными ритуалами и символической смертью, ведущей к возрождению.

Этимологический анализ раскрывает глубинную семантику имени. Компонент «жалмауыз» большинством исследователей трактуется как производный от тюркского корня «жалмау» – «глотать», «пожирать», что подчёркивает ненасытную, пожирающую природу персонажа. Это слово также могло фиксироваться в среднетюркских текстах и сказаниях как обозначающее не просто действие, а мифическое существо, поглощающее силу и жизнь. Второй компонент «кемпір» интерпретируется по-разному: Т.Р. Айткожин (Айткожин, 2021) указывает на связь с понятием «кам» (шаман), акцентируя её медиативную функцию как проводницы между мирами. М.Т. Абдразаков (Абдразаков, 2022) предлагает иранское происхождение термина от древнеперсидского «*prīr*» («старец», «наставник»), что подчёркивает её возможную сакральную функцию в доисламский период.

Д.Т. Жаксылыкова (Жаксылыкова, 2023) рассматривает кемпір как фигуру, хранившую сакральные знания и утратившую первоначальную сакральность в ходе демонизации, обусловленной сменой религиозно-мировоззренческой парадигмы.

В эпосе «Алпамыс батыр» Жалмауыз кемпір предстаёт как хтоническая ведьма-людоедка, похищающая детей:

«Жалмауыз кемпір қара түнде келіп, бесіктегі баланы алып кетті» («Жалмауыз кемпір ночью пришла и украла младенца из колыбели») (Қазақ батырлық жырлары, 2000: 78). Эпизод отражает архаичный страх утраты потомства, превращая похищение ребёнка в инициационное испытание родителей.

В описании внешности кемпір отмечаются её хтонические черты:

«Тырнағы қайқы, көзі қызыл, жағы суалған кемпір есік алдында тұрды» («Сгорбленная старуха с загнутыми когтями, красными глазами и впалыми щеками стояла у двери») (Қазақ батырлық жырлары, 2000: 25). Этот образ соотносится с западноевропейскими ведьмами, а также с монстрами античной мифологии, такими, как горгоны и лами.

В эпосе «Құламерген-Жоямерген» кемпір обладает единственным уязвимым местом – глазом на лбу:

«Жоямерген батыр Жалмауыз кемпірдің маңдайындағы жалғыз көзді атып өлтірді» («Жоямерген батыр выстрелил в единственный глаз на лбу Жалмауыз кемпір и убил её») (Құламерген-Жоямерген, 1978: 120). Мотив находит параллели в древнегреческом мифе о Полифеме и образе скандинавского Гримнира. По наблюдению В.В. Иванова и В.Н. Топорова (Иванов, Топоров, 1974), наличие единственного уязвимого места у чудовища отражает архаичную веру в сосредоточенность его магической силы в одном органе.

В казахской сказке «Күн астындағы Күнікей қыз» кемпір использует мифологический мотив обмана:

«Кемпір сұлу қыз кейпіне еніп, батырды арбамақ болды» («Старуха приняла облик молодой девушки, желая заманить богатыря в ловушку») (Қазақ халық ертегілері, 1985: 45). Этот приём характерен для многих мифологий, в том числе для греческой (ведьма Кирка) и славянской (оборотни, превращающиеся в женщин).

В эпосе «Ақбузат» кемпір выполняет роль испытательницы, предлагая герою выполнить три сложных задания:

«Кемпір батырға үш шарт қойды: көкке көтеріл, жерге түс, жыланның уын іш» («Кемпір поставила богатырю три условия: взлететь в небо, опуститься под землю, выпить яд змеи» (Ақбузат, 1985: 78). Мотив демонической испытательницы находит параллели в мифах о Геракле и Бабе Яге, где герой должен выполнить сверхъестественные задания. Историко-культурный анализ образа Жалмауыз кемпір позволяет выделить три этапа его трансформации:

1. Шаманский – кемпір как медиатор и дух-хранительница;
2. Матриархальный – мать-испытательница, связанная с обрядами инициации;
3. Исламизированный – демонизация образа и его привязка к хтоническим силам.

Современные интерпретации сохраняют её актуальность: в кино и фольклоре кемпір выступает либо как зловещая фигура, либо как страж мудрости и смелости. Жалмауыз кемпір остаётся архетипом хтонического страха, медиатором и испытательницей, воплощающей сакральную женскую власть, трансгрессию и магическую силу.

Среди ключевых персонажей тюркской демонологии выделяется Албасты – амбивалентное существо, связанное с водой, смертью, болезнями и материнством. В эпосах она выполняет функции граничной хранительницы между жизнью и смертью. По С.А. Каскабасову (Каскабасов, 2017) Б. Абжетову (Абжетов, 2002), Г.А. Турсуновой (Турсунова, 2021) и Е. Бекмуханову (Бекмуханов, 2022), изначально Албасты являлась духом плодородия и воды, позднее трансформировавшись в демоническое существо.

Этимология имени «Албасты» остаётся дискуссионной. Некоторые исследователи предполагают связь с тюркским корнем «ал» («забирать») и компонентом «басты» («дух», «сущность»), что может указывать на функцию похищения душ или детей. Однако такая интерпретация не является общепринятой. Образ Албасты встречается во многих тюркских традициях (в том числе как *албасты*, *альбасу*, *алвасты*, *албас*, *абаасы* и др.), и его фонетические и семантические вариации свидетельствуют о глубокой архаичности и многослойности происхождения. Например, в мифологии якутов аналогом Албасты выступает абаасы – злой дух женского рода, связанный с болезнями и смертью (Иванов, Топоров, 1974: 83). Это требует осторожного подхода при попытках универсализировать этимологию. Выражения «Албастының қолына түсті» и «Албасты басып кетті» указывают на связь с болезнями и нечистой силой. Обитая у водоёмов, она часто изображается как женщина с длинными волосами. В разных регионах её внешний облик варьируется: с вывернутыми ступнями (казахи), открытой спиной (татары), птичьими ногами (азербайджанцы) (Жирмунский, 1979: 410).

Особую угрозу Албасты представляла для рожениц и младенцев. Считалось, что она может задушить женщину во сне, вызывая безумие. По Л.П. Потапову (Потапов, 1953: 320), в тюркской традиции её относили к джиннам. Для защиты использовались амулеты, ножи и узлы.

В эпосе «Алпамыс батыр» Албасты представлена как хтоническое чудовище:

«Албасты қараңғы түнде келіп, баланы ұрлап кетті» (Перевод: «Албасты ночью пришла и украла младенца») (Қазақ батырлық жырлары, 2000: 85). Мотив соотносится с европейскими сказаниями о ведьмах, похищающих детей. В казахской сказке «Албасты мен батыр» она выступает как испытательница героя, объединяющая эротическое искушение, хтонический ужас и магическую власть, сначала являясь в образе прекрасной девушки.

«Сұлулыққа еліткен батыр оның шынайы түрін көрмеді. Тек ұйықтап кеткенде, қыз бірден кемпірге айналды, тырнақтары өсіп, оның тамағына жабысты» (Перевод: «Богатырь, ослепленный красотой, не заметил её истинного облика. Только когда он заснул, девушка мгновенно превратилась в старуху, её когти выросли, и она схватила его за горло») (Қазақ халық ертегілері, 1985: 175). Эпизод подчёркивает дуализм образа Албасты: она одновременно прекрасна и ужасна, воплощая архетип изменчивой женской хтонической силы.

В сказке она атакует роженицу, символизируя страх перед смертью при родах:

«Кемпірдің көзі жалынданып, денесі ұзарып, мойны созылып, жас келінді өзіне тартты» (Перевод: «Глаза старухи вспыхнули, тело вытянулось, шея удлинилась, и она потянулась к молодой невестке») (Қазақ халық ертегілері, 1985: 82). Эта сцена напоминает нападения демонов в готической литературе, перекликаясь с мифологическими мотивами разных народов.

В мифологиях разных народов образ Албасты имеет многочисленные параллели. В.М. Жирмунский (Жирмунский, 1979: 410) соотносит её с Ламией в греческой мифологии, суккубами в западноевропейской традиции и Кикиморой славянского фольклора. Таким образом, Албасты предстает как один из ключевых женских демонических персонажей тюркской мифологии, сочетающий хтонические и сакральные черты. Её образ демонстрирует влияние социокультурных и религиозных факторов на эволюцию мифологических структур. В современном фольклоре Албасты сохраняет значение мифопоэтического символа, связанного с границами жизни и смерти.

Одним из центральных хтонических образов казахского фольклора является *Жезтырнак*. В эпосах и сказках она предстает как демонница, соблазнительница и колдунья. В отличие

от Албасты и Жалмауыз кемпір, этот образ воплощает архетипическую двойственность женского начала: обольщение и смертельную угрозу. В повествовательной структуре Жезтырнак сначала появляется в облике прекрасной девушки, затем превращается в существо с медными когтями, символизирующими разрушительную магию и хтонические страхи. Современные исследования тюркского фольклора (Каскабасов, 2017; Абжетов, 2002; Жакып, 2022; Исмагулова, 2023) анализируют основные функции Жезтырнак и её параллели с мифологическими персонажами других культур. Так, Т. Жакып (Жакып, 2022: 74) трактует её как репрезентацию хтонической женственности, сопоставимую с сиренами и ламиями античности. Б. Исмагулова (Исмагулова, 2023: 136) подчёркивает, что этот образ воплощает коллективные страхи, связанные с магией, соблазнением и разрушительной силой.

Этимология «Жезтырнак» («медные когти») подчёркивает её связь с магическим и потусторонним. В тюркской традиции медь символизирует сверхъестественные свойства. А. Кононов (Кононов, 1958: 204) указывает на наличие параллелей с финно-угорскими и славянскими персонажами, связанными с металлами. По В.В. Иванову и В.Н. Топорову (Иванов, Топоров, 1974: 83), когти как символ – характерный атрибут хтонических существ, указывающий на их звериную и нечеловеческую природу.

В казахской сказке «Жезтырнақ және батыр» («Жезтырнак и богатырь») этот персонаж предстаёт как коварная соблазнительница, скрывающая свою истинную природу. Герой встречает девушку необычайной красоты:

«Көздері аспаннан түскен жұлдыздай, шашы дариядай ұзын, жүзі оттай жайнаған» (Перевод: «Её глаза сияли, как звезды, волосы были длинными, как река, лицо сияло, как пламя») (Қазақ халық ертегілері, 1985: 75). Этот эпизод соотносится с мифами о сиренах и демонических соблазнительницах, таких, как фея Моргана в артуровском цикле. Однако позже герой замечает её когти:

«Жас сұлудың қолында жез тырнақтары жарқырап тұрды, сол кезде батыр шындықты түсінді» (Перевод: «На руках у молодой красавицы сверкали медные когти, и тогда богатырь понял правду») (Қазақ халық ертегілері, 1985: 78). Этот мотив раскрывает мифопоэтическую структуру обманчивости внешнего облика, распространённую в фольклоре многих народов. Жезтырнак обладает гипнотическим голосом:

«Жезтырнақтың дауысы шыққанда, жануарлар қашып, құстар өліп қалатын» (Перевод: «Когда раздавался голос Жезтырнак, звери убегали, а птицы падали замертво») (Құламерген-Жоямерген, 1978: 200). Мотив Жезтырнак перекликается с образом Лорелеи, чья песня губила моряков. По мнению З.Наурызбаевой (Наурызбаева, 2008: 49), голос Жезтырнак выполняет её хтоническую функцию – разрушение. Литературоведческий анализ выявляет сходство с роковыми женщинами западной традиции и хтоническими ведьмами, что подтверждает универсальность архетипа. В казахском эпосе Жезтырнак символизирует страх, соблазн и сакральное испытание, её поражение – победу порядка над хаосом. Г.С. Ахметова (Ахметова, 2021: 76) подчёркивает медиативную роль Жезтырнак между мирами, что типично и для западных и славянских мифов. Таким образом, этот образ представляет собой многослойную структуру, актуальную в казахской мифологической традиции.

Мыстан кемпір воплощает черты демоницы, ведьмы и наставницы. Она символизирует архетипы женской магии, страха перед старостью и сакрального знания, занимая промежуточное положение между демоном и магическим проводником. Фольклорно-мифологический анализ указывает на её происхождение из образов шаманок и жриц. По мнению К. Турсунова (Турсунов, 2021: 78), исламизация привнесла в её образ

демонические черты. Исследования Т. Жакыпа (Жакып, 2022: 71) и Б. Исмагуловой (Исмагулова, 2023: 134) подтверждают её функцию как антагониста-испытательницы и носителя сакральных знаний.

В казахских сказках её роль варьируется. В «Ер-Тостик» она требует от героя пройти испытания:

«Мыстан кемпір Ер-Тостиктен жеті сынақ талап етті, оларды орындамаса, жолын жауып тастамақ болды» (Перевод: «Мыстан кемпір потребовала от Ер-Тостика пройти семь испытаний, если он их не выполнит, она преградит ему путь») ((Қазақ халық ертегілері, 1985: 90). Это подчёркивает её инициационную функцию, аналогичную фигурам «инициирующих старух» в структуралистских моделях фольклора (Пропп, 1986). В «Карашаш сулу» она предупреждает героиню о грядущей опасности:

«Қарашаш Мыстан кемпірден келер зұлымдықты сезіп, оның айтқандарын орындамады» (Перевод: «Карашаш предвидела злодеяния Мыстан кемпір и не стала выполнять её приказ») (Қазақ халық ертегілері, 1985: 110). Этот сюжет акцентирует шаманскую роль предостережения: в традициях тюркской мифологии женские духи могли выполнять не только злую, но и инициально-пророческую функцию. В «Аламан и Жоламан» Мыстан кемпір выступает в образе злой ведьмы, однако герой побеждает её с помощью смекалки:

«Мыстан кемпір Жоламанның ақылын сынап, алдап түсірмек болды, бірақ батыр оның зұлымдығын түсініп, оны жеңді» (Перевод: «Мыстан кемпір попыталась обмануть Жоламана и проверить его разум, но богатырь раскрыл её злые намерения и победил её») (Аламан и Жоламан, 1985: 130). Этот сюжет типичен для мотивов героической конфронтации с ведьмой – испытание ума, распространённое и в славянской, и в западноевропейской традиции, где ведьма проверяет смекалку, а не только силу (Пропп, 1928). В эпосе «Огуз-наме» аналогичный персонаж выполняет функцию прорицательницы:

«Мыстан кемпір оғыз батырға жорамал айтып, оның болашағын болжады» (Перевод: «Мыстан кемпір предсказала судьбу Огуз-батыра») (Огуз-наме, 1980: 150).

Сравнительный анализ показывает, что Мыстан кемпір имеет множество аналогов в других мифологиях. По наблюдению Б. Исмагуловой (Исмагулова, 2023: 121), она совмещает функции наставницы и испытательницы, играя ключевую роль в инициации. А. Бакытжанова (Бакытжанова, 2022: 147) подчёркивает, что в доисламский период у тюрков существовал культ женщин-жриц, позже демонизированных, что объясняет двойственную природу персонажа – демонический антагонист и носитель сакральных знаний.

Мыстан кемпір – сложный архетип, сочетающий черты ведьмы, пророчицы, медиатора и хранительницы сакральных тайн. Она воплощает архаические страхи и верования, сохраняя своё значение в казахском фольклоре как страж границ между мирами.

Күлдіргіш – один из наиболее загадочных хтонических образов казахской мифологии, объединяющий черты соблазна, гипноза и смерти. В отличие от других демонов, она убивает не силой, а щекоткой, доводящей до агонии, что сближает её с западными сиренами и славянскими мавками. Как подчёркивают З. Наурызбаева (Наурызбаева, 2008: 150), К. Турсунов (Турсунов, 2021: 78) и А. Бакытжанова (Бакытжанова, 2022: 147), Күлдіргіш символизирует страх перед соблазном и утратой контроля.

Этимология имени Күлдіргіш предположительно восходит к казахскому глаголу күлдіру («заставлять смеяться»), однако данное толкование требует дальнейшего лингвистического обоснования и сравнительно-исторического анализа. Указанная семантика косвенно коррелирует с мифопоэтической функцией персонажа – наведение транса, обольщение и утрата самоконтроля. По мнению Б.К. Исмагуловой

(Исмагулова, 2023: 134), Күлдіргіш связана с древними духами-обольстительницами, испытывающими людей на стойкость.

В фольклоре она предстаёт как девушка с чарующим голосом, заманивающая путников в ловушку с помощью пения и света костра, что подчёркивает её медиативную и смертоносную природу.

В сказке «Күлдіргіш и пастух» герой Ермек встречает её ночью у костра:

«Оның даусы аспандағы бұлттарды толқытқандай, жүрегін ауырлатып, сонымен бірге өзіне тартты» (Перевод: «Её голос заставлял облака колыхаться в небе, он сжимал сердце и одновременно притягивал к себе») (Қазақ халық ертегілері, 1985: 150). Не сумев устоять, пастух приближается и начинает неконтролируемо смеяться, теряя силы:

«Ол күлкіден тұншығып, демін әрең алып тұрды, ал қыз оны құшақтай түсті» (Перевод: «Он задыхался от смеха, едва мог дышать, а девушка всё крепче его обнимала») (Қазақ халық ертегілері, 1985: 152). Он осознаёт, что попал в ловушку, но случайно прикасается к железному ножу и выходит из транса. Күлдіргіш исчезает, что подтверждает её магическую природу и уязвимость перед железом, что характерно для борьбы с духами в шаманских традициях.

Сказка «Күлдіргіш и ханский сын» содержит схожий сюжет:

«Күңіренген дауыс желмен бірге естіле түсіп, хан баласы оның соңынан жүрді» (Перевод: «Грустный голос смешался с ветром, и сын хана пошел за ней») (Қазақ халық ертегілері, 1985: 170). Здесь присутствует мотив гипноза, когда жертва теряет контроль и оказывается под полной властью духа.

Сравнительный анализ показывает, что мотив магического воздействия на жертву посредством голоса и гипноза встречается в различных мифологических системах. В германской традиции Никси – водяной дух, обладающий способностью завлекать мужчин своим пением. В славянском фольклоре аналогичную функцию выполняют мавки, заманивающие людей в леса, а в греческой мифологии сирены использовали песни, чтобы завлекать моряков. Однако отличие Күлдіргіш от этих персонажей заключается в её уникальном методе убийства – через смех, что делает её более редким и самобытным персонажем. В эпосе «Коркыт ата» встречается мотив магического смеха, но он связан со страхом перед смертью, тогда как Күлдіргіш олицетворяет искушение и наказание за слабость (Коркыт ата, 1978: 200).

Таким образом, күлдіргіш – символ пограничного состояния между жизнью и смертью, хтонических сил и магии обольщения. В отличие от других демонических образов, она воздействует не физически, а психологически, доводя жертву до гибели через смех и утрату самоконтроля. Её функция – испытание воли, что делает образ уникальным в тюркской мифологической традиции.

Полученные результаты

Проведённое исследование позволило выявить структурно-семантические особенности, функции и культурные трансформации женских демонических персонажей тюркской мифологии. Такие образы, как Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнак, Мыстан кемпір и Күлдіргіш, воплощают архетипические модели хтонической силы, медиативности, магии и ритуальной трансгрессии. Они выступают как воплощения зла, хранители сакрального знания и испытатели героев.

Сравнительный анализ подтверждает универсальность этих образов, демонстрируя параллели с персонажами других культур – Бабой Ягой, Ламией, русалками, сиренами,

шаманками и духами природы. Это свидетельствует о существовании устойчивых архетипов, выполняющих ключевые функции в мифологических системах.

Их эволюция проходит три этапа: от шаманских духов-наставниц к амбивалентным героям эпоса и, далее, к демонизированным фигурам, утратившим медиативную функцию в условиях религиозной унификации. Несмотря на это, они сохраняют связь с обрядами перехода и инициацией, символизируя сакральные границы и женскую трансгрессивную силу.

Образы демонстрируют амбивалентность женского начала – сочетание созидательной и разрушительной природы. Они формируют архетипические представления о женской магии, страхе, хаосе и сакральности, влияя на гендерные модели и мифологическое сознание. Их устойчивость подтверждается современной адаптацией в литературе, кино и городском фольклоре.

Таким образом, данные персонажи остаются значимыми элементами фольклорно-мифологического наследия тюркских народов, отражая глубокие архетипы, культурные трансформации и механизмы сакрализации женского начала.

Заключение

Женские демонические персонажи в тюркской мифологии – это не просто элементы фольклорной образности, а устойчивые архетипические конструкции, в которых концентрируются коллективные представления о женской телесности, сакральности, страхе и трансгрессии. Такие фигуры, как Албасты, Жезтырнак и им подобные, охватывают широкий спектр функций – от охранительных и инициационных до наделённых деструктивной и маргинальной символикой. Их архетипическая глубина обусловлена ритуальным происхождением и мифологическим опытом, в рамках которого женское начало сакрализуется как источник жизни, смерти и перехода между мирами.

Современные интерпретации сохраняют актуальность этих образов в фольклоре и массовой культуре. В казахском и кыргызском кино, литературе и городских нарративах образы Албасты и Жезтырнак обретают новые черты, отражая коллективные тревоги, кризисы идентичности и трансформацию гендерных ролей. Эти фигуры выступают своеобразными культурными индикаторами, фиксируя социальные напряжения и переосмысление традиционных представлений о женщине.

Таким образом, женские демонические персонажи представляют собой многослойные архетипы, прошедшие путь от хтонических существ к фольклорным демоницам и далее – к современным символам культурной критики и идентичностной динамики. Их интерпретация с позиций мифологии, семиотики и антропологии позволяет выявить глубинные механизмы сакрализации женского начала и проследить, как эти образы продолжают функционировать в современном тюркском культурном пространстве. В этом контексте они не только сохраняют свою значимость, но и раскрываются как живые, динамичные элементы культурной памяти, способные адаптироваться к новым смыслам и общественным реалиям.

Литература

Абдразаков М.Т., 2022. Хтонические образы в тюркской мифологии: ритуалы, символика и гендерные аспекты. Астана: Евразийский гуманитарный университет. 250 с.

- Абжетов Б., 2002. Мифологические аспекты казахского фольклора: структура и семантика. Алматы: Қазақ университеті. 210 с.
- Айткожин Т.Р., 2021. Мифопоэтические архетипы и их трансформация в казахском фольклоре и литературе. Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва. № 3. С. 65-81.
- Ахметова Г.С., 2021. Трансформация женских мифологических образов в тюркской культуре: фольклорные и этнографические аспекты. Алматы: Изд-во КазНУ. 220 с.
- Ақбузат, 1985. Башқұрт халқының батырлық жыры. Баспаға әзірл. Ф.Х. Нәбиуллин. Алматы: Жазушы. 176 б.
- Бакытжанова А., 2022. Женские персонажи в тюркской мифологии: архетипы и трансформация. Алматы: Ғылым. 214 с.
- Бекмуханов Е., 2022. Казахские эпосы и их связь с шаманскими практиками. Нур-Султан: Академия наук Казахстана. 295 с.
- Жаксылыкова Д.Т., 2023. Демонология в казахском фольклоре: гендерные аспекты и культурная эволюция. Вестник Евразийского национального университета. № 2. С. 56-74.
- Жакып Т., 2022. Генезис хтонических персонажей в эпосе казахов. *Türk Dünyası Araştırmaları*. № 3. С. 71-89.
- Жирмунский В.М., 1979. Сравнительно-историческое изучение тюркского эпоса. Ленинград: Наука. 410 с.
- Журакузиев Н.И., 2021. Модель мироустройства в литературе и фольклоре древних тюркских народов. Бишкек: Академия гуманитарных наук. 350 с.
- Иванов В.В., Топоров В.Н., 1974. Исследования в области индоевропейской мифологии. Москва: Наука. 456 с.
- Исмагулова Б.К., 2023. Демонологические персонажи в казахском фольклоре: хтонические сущности и их архетипическая природа. Алматы: Қазақ әдебиеті және фольклоры. 290 с.
- Калиева М.С., 2022. Тюркская демонология и женские архетипы в фольклоре: хтонические страхи и медиативные сущности. Филология и мифология. № 4. С. 27-45.
- Катанов Н., 1990. Сравнительный анализ мифологических мотивов. Москва: Наука. 320 с.
- Қазақ халық ертегілері, 1985. Алматы: Жазушы. 300 б.
- Қазақ батырлық жырлары, 2000. Құраст. С. Қасқабасов. Алматы: Жазушы. 280 б.
- Қасқабасов С.А., 2017. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым. 368 б.
- Құламерген – Жоямерген, 1978. Қазақ халық эпостары. Алматы: Ғылым. 220 б.
- Кэмпбелл Дж., 1997. Тысячеликий герой. Москва: София. 384 с.
- Леви-Стросс К., 2001. Структурная антропология. Москва: Эксмо-Пресс. 512 с.
- Мусабекова У.А., 2021. Образ женщины в мифе, фольклоре, тюркской литературе (на материале тюркской культуры). Алматы: Издательство КазНУ. 280 с.
- Наурызбаева З.А., 2008. Мифопоэтика женских образов в тюркской культуре. Алматы: Дайк-пресс. 312 б.
- Пропп В.Я., 2001. Морфология волшебной сказки. Москва: Лабиринт. 144 с.
- Пропп В. Я. 1986. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Изд-во ЛГУ. 364 с.
- Пропп В. Я., 1928. Морфология сказки. Ленинград: Academia. 160 с.
- Турсунова Г.А., 2021. Демонические образы в тюркской мифологии. Ташкент: Фан, 192 с.
- Турсунова Л.К., 2021. Символика и архетипы в тюркской мифологии: гендерный и ритуальный контексты. Алматы: Қазақ университеті. 220 с.
- Турсунов К.Н., 2021. Женская сакральность в казахском эпосе. Алматы: КазНПУ. 198 с.
- Хакимзянова Д.Ф., Сабирова Р.Н., 2019. Образы Албасты, Бичура и Убырлы карчык в татарской мифологии: морфология, семантика и ритуальная функция. Казань: Казанский федеральный университет. 180

Юнг К.Г., 2009. Архетипы и коллективное бессознательное. Москва: АСТ. 496 с.

References

Abdrazakov M.T., 2022. Khtonicheskie obrazy v tyurkskoy mifologii: ritualy, simbolika i gendernye aspekty [Chthonic Images in Turkic Mythology: Rituals, Symbolism, and Gender Aspects]. Astana: Evraziyskiy gumanitarnyy universitet. 250 p. [in Russian].

Abzhetov B., 2002. Mifologicheskie aspekty kazakhskogo fol'klora: struktura i semantika [Mythological Aspects of Kazakh Folklore: Structure and Semantics]. Almaty: Qazaq universiteti. 210 p. [in Kazakh].

Aytkozhin T.R., 2021. Mifopoeticheskie arkhetipy i ikh transformatsiya v kazakhskom fol'klоре i literature [Mythopoetic Archetypes and Their Transformation in Kazakh Folklore and Literature]. Vestnik L.N., Gumilyova, No. 3, pp. 65-81. [in Russian].

Akhmetova G.S., 2021. Transformatsiya zhenskikh mifologicheskikh obrazov v tyurkskoy kulture: fol'klornye i etnograficheskie aspekty [Transformation of Female Mythological Images in Turkic Culture: Folklore and Ethnographic Aspects]. Almaty: Izdatel'stvo KazNU. 220 p. [in Russian].

Akbuzat, 1985. Bashqurt khalqynyn batyrlik zhyry/Baspaga ázirlegen F.Kh. Nabiullin [Ak buzat: Heroic Epic of the Bashkir People / Compiled by F.Kh. Nabiullin]. Almaty: Zhazushy. 176 p. [in Kazakh].

Bakytzhanova A., 2022. Zhenskie personazhi v tyurkskoy mifologii: arkhetipy i transformatsiya [Female Characters in Turkic Mythology: Archetypes and Transformation]. Almaty: Gylym. 214 p. [in Kazakh].

Bekmukhanov E., 2022. Kazakhskie eposy i ikh svyaz' s shamanskimi praktikami [Kazakh Epics and Their Connection with Shamanic Practices]. Nur-Sultan: Akademiya nauk Kazakhstana. 295 p. [in Russian].

Zhaksilykova D.T., 2023. Demonologiya v kazakhskom fol'klоре: gendernye aspekty i kul'turnaya evolyutsiya [Demonology in Kazakh Folklore: Gender Aspects and Cultural Evolution]. Vestnik Evraziyskogo natsional'nogo universiteta, No. 2, pp. 56-74. [in Kazakh].

Zhakyp T., 2022. Genezis khtonicheskikh personazhey v epose kazakhov [Genesis of Chthonic Characters in Kazakh Epics]. Türk Dünyası Araştırmaları, No. 3, pp. 71-89. [in Kazakh].

Zhirminsky V.M., 1979. Sravnitel'no-istoricheskoe izuchenie tyurkskogo eposa [Comparative-Historical Study of Turkic Epics]. Leningrad: Nauka. 410 p. [in Russian].

Zhurakuziev N.I., 2021. Model' miroustroystva v literature i fol'klоре drevnikh tyurkskikh narodov [The Model of the World Order in the Literature and Folklore of Ancient Turkic Peoples]. Bishkek: Akademiya gumanitarnykh nauk. 350 p. [in Russian].

Ivanov V.V., Toporov V.N., 1974. Issledovaniya v oblasti indoevropeyskoy mifologii [Studies in Indo-European Mythology]. Moscow: Nauka. 456 p. [in Russian].

Ismagulova B.K. 2023. Demonologicheskie personazhi v kazakhskom fol'klоре: khtonicheskie sushchnosti i ikh arkhetipicheskaya priroda [Demonological Characters in Kazakh Folklore: Chthonic Entities and Their Archetypal Nature]. Almaty: Qazaq adebiyati zhane fol'klory. 290 p. [in Kazakh].

Kaliyeva M.S., 2022. Tyurkskaya demonologiya i zhenskie arkhetipy v fol'klоре: khtonicheskie strakhi i mediativnye sushchnosti [Turkic Demonology and Female Archetypes

in Folklore: Chthonic Fears and Mediative Entities]. *Nauchnyy zhurnal "Filologiya i mifologiya"*, No. 4, pp. 27-45. [in Russian].

Katanov N. 1990. *Sravnitel'nyy analiz mifologicheskikh motivov* [Comparative Analysis of Mythological Motifs]. Moscow: Nauka. 320 p. [in Russian].

Qazaq khalyq ertegilery, 1985. [Kazakh Folk Tales]. Almaty: Zhazushy. 300 p. [in Kazakh].

Qazaq batyrlyk zhyrlary, 2000. Qurast. S. Qasqabasov [Kazakh Heroic Epics. Comp. by S. Qasqabasov]. Almaty: Zhazushy. 280 p. [in Kazakh].

Qasqabasov S.A., 2017. *Qazaqtyn khalyq prozasy* [Kazakh Folk Prose]. Almaty: Gylym. 368 p. [in Kazakh].

Qulamergen – Zhoiamergen, 1978. *Qazaq khalyq epostary* [Qulamergen — Zhoiamergen: Kazakh Folk Epics]. Almaty: Gylym. 220 p. [in Kazakh].

Kempbell J., 1997. *Tysyachelikiy geroy* [The Hero with a Thousand Faces]. Moscow: Sofiya. 384 p. [in English].

Levi-Strauss C., 2001. *Strukturnaya antropologiya* [Structural Anthropology]. Moscow: Eksmo-Press. 512 p. [in Russian].

Musabekova U.A., 2021. *Obraz zhenshchiny v mife, fol'klore, tyurkskoy literature (na materiale tyurkskoy kul'tury)* [The Image of Woman in Myth, Folklore, and Turkic Literature (Based on Turkic Cultural Material)]. Almaty: KazNU Publishing. 280 p. [in Russian].

Nauryzbayeva Z.A., 2008. *Mifopoetika zhenskikh obrazov v tyurkskoy kulture* [Mythopoeitics of Female Images in Turkic Culture]. Almaty: Daik-press. 312 p. [in Kazakh].

Propp V.Ya., 2001. *Morfologiya volshebnoi skazki* [Morphology of the Folktale]. Moscow: Labirint. 144 p. [in Russian].

Propp V.Ya., 1986. *Istoricheskie korni volshebnoi skazki* [The Historical Roots of the Fairy Tale]. Leningrad: Izdatel'stvo LGU. 364 p. [in Russian].

Propp V.Ya., 1928. *Morfologiya skazki* [Morphology of the Tale]. Leningrad: Academia. 160 p. [in Russian].

Tursunova G.A., 2021. *Demonicheskie obrazy v tyurkskoy mifologii* [Demonic Images in Turkic Mythology]. Tashkent: Fan. 192 p. [in Russian].

Tursunova L.K., 2021. *Simvolika i arkhetyipy v tyurkskoy mifologii: gendernyy i ritual'nyy konteksty* [Symbols and Archetypes in Turkic Mythology: Gender and Ritual Contexts]. Almaty: Qazaq universiteti. 220 p. [in Russian].

Tursunov K.N., 2021. *Zhenskaya sakral'nost' v kazakhskom epose* [Female Sacredness in Kazakh Epic]. Almaty: KazNPU. 198 p. [in Russian].

Khakimzyanova D.F., Sabirova R.N., 2019. *Obrazy Albasty, Bichura i Ubyrly karchyk v tatarskoy mifologii: morfologiya, semantika i ritual'naya funktsiya* [Images of Albasty, Bichura and Ubyrly Karchyk in Tatar Mythology: Morphology, Semantics and Ritual Function]. Kazan: Kazan Federal University. 180 p. [in Russian].

Jung C.G., 2009. *Arkhetipy i kollektivnoe bessoznatel'noe* [Archetypes and the Collective Unconscious]. Moscow: AST. 496 p. [in Russian].

Сведения об авторах:

Нурбаева Аида Мухтаровна, PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, ул. Достык, 13, г. Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56646603500>

Жетибай Рақымберді Қажығалиұлы, PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, ул. Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1582-9973>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58635615600>

Оспанов Еділбай Тлеужанович, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, ул. Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56776603500>

Найманбаев Алмас Абдыманапович, PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, ул. Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1732-8830>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=572977866778>

Авторлар туралы мәлімет:

Нурбаева Аида Мухтарқызы, PhD, қауымдастырылған профессордың міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғылы, 13, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-1653-0383

Scopus ID: 56646603500

Жетибай Рақымберді Қажығалиұлы, PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғылы, 13, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-1582-9973

Scopus ID: 58635615600

Оспанов Еділбай Тлеужанұлы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғылы, 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56776603500>

Найманбаев Алмас Абдыманапович, PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Достық даңғылы, 13, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1732-8830>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=572977866778>

Information about authors:

Nurbayeva Aida Mukhtarovna, PhD, Acting Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Aven., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1653-0383

Scopus ID: 56646603500

Zhetibay Rakhymberdi Khazhyghaliuly, PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Aven., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1582-9973

Scopus ID: 58635615600

Ospanov Edilbay Tleuzhanovich, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Aven., Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56776603500>

Naimanbayev Almas Abdimanapovich, PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Aven., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1732-8830>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=572977866778>

The Evolutionary Process of Root Morphemes into Relic Morphemes in the Kazakh Language

*N. Buketova^a, A. Aratayeva^b, A. Amrenova^c

^aKaraganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan.
(E-mail: nursulu.buketova@mail.ru). *Corresponding author: nursulu.buketova@mail.ru

^bKaraganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sgaat@mail.ru)

^cL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: assel.s.a@mail.ru)

ARTICLE INFO

Keywords:

relic root morpheme, synchronic level, diachronic depth, word destruction, linguistic sign, semantic impact, word-formation analysis, word-formation pattern, elementary units of word formation, evolution.

IRSTI 16.21.41

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-148-166>

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the diachronic development of full-fledged root morphemes into relic root morphemes (RRMs) within the word-formation system of the Turkic languages, using the Kazakh language as a representative example. A relict root morpheme (RRM) is a residual morphemic unit identifiable through synchronic word-formation analysis, which functions as a linguistic sign. The semantics of an RRM in a compound word is determined by the presence of a full-root morpheme as one of its components, whereas in a derived word, the meaning is maintained through the use of productive affixes.

A key theoretical framework for analyzing the process includes the concepts of synchrony and diachrony as introduced by F. de Saussure and further developed by N.D. Andreev, who emphasized the systematic nature of diachrony as a sequence of interconnected synchronies. These theoretical principles serve as the foundation for analyzing root morphemes containing RRM in the Kazakh language. The analysis draws on historical data from Turkic linguistics, including both scholarly and lexicographic sources, to uncover deep word-formation processes from a diachronic perspective.

Language evolution in word formation is understood as a natural transformation of individual words, word groups, or syntactic constructions resulting from communicative and cognitive human activity. Such transformations lead to quantitative and structural changes through phonological and morphological processes, resulting

in shifts across the linear hierarchy of linguistic units, including root morphemes, derived and compound words, word combinations, and sentences.

These linear transformations may also occur in reverse, via lexical attrition and the breakdown of complex structures, ultimately producing RRM. This reverse evolution from syntactic constructions to compound words, compound words with RRM, root morphemes, root morphemes with RRM, and finally to simple root words.

The novelty of the research lies in its first comprehensive analysis of RRM in the Kazakh language, tracing their development through the diachronic depths of the Proto-Turkic and Old Turkic periods. The study aims to confirm the hypothesis that despite internal structural changes, complex and derived words containing RRM continue to preserve and perform the nominative function that as core linguistic signs.

***Н. Букетова^a**

*^aАкадемик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nursulu.buketova@mail.ru).*

*Байланыс үшін автор: nursulu.buketova@mail.ru

А. Аратаева^b

*^bҚарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sgaat@mail.ru)*

А. Амренова^c

*^cЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті), Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: assel.s.a@mail.ru)*

Қазақ тіліндегі түбір морфемалардың реликтке айналу процесі

Аннотация. Мақалада түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ тіліндегі сөзжасам жүйесінде толық мағыналы түбір морфемалардың реликті түбір морфемаға (РТМ) айналу процесі қарастырылады. Реликті түбір морфема (РТМ) – бұл синхронды сөзжасамдық талдау кезінде қалдық түрінде айқындалатын және тілдік таңба ретінде танылатын түбір морфема. Құрама сөздердегі РТМ семантикасы оның құрамында толық мағыналы түбір морфеманың болуы арқылы анықталады. Туынды сөздерде бұл мағына өнімді аффикстер арқылы сақталып отырады және мағыналық тұтастық қамтамасыз етіледі.

Аталған процесті талдаудың маңызды теориялық негізі – Ф. де Соссюр ұсынған синхрония мен диахрония ұғымдары, олар Н.Д. Андреевтің диахрониядағы жүйелілік туралы тұжырымдарымен кеңейтіліп, диахрония бірнеше синхрониядан тұратын жүйе ретінде

Received 19 April 2025. Revised 20 April 2025. Accepted 17 May 2025. Available online 30 June 2025.

For citation: N. Buketova, A. Aratayeva, A. Amrenova The Evolutionary Process of Root Morphemes into Relic Morphemes in the Kazakh Language // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 148-166. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-148-166>

қарастырылады. Осы теориялық алғышарттар қазақ тіліндегі РТМ бар түбір морфемаларды зерттеуге негіз болып, тарихи түркітану деректері – ғылыми еңбектер мен лексикографиялық көздер арқылы диахрониялық жазықтықта сөзжасамдық терең үдерістерді анықтауға мүмкіндік береді, сондай-ақ жүйелік эволюцияны сипаттауға жол ашады.

Ұсынылып отырған мақалада ежелгі түркі және ортақ түркі дәуірлеріне жататын РТМ бар сөздер тізімі берілген.

Тілдік сөзжасам жүйесіндегі эволюция – адамның коммуникативтік және когнитивтік қызметінің нәтижесінде бір сөздің, сөздер тобының, синтаксистік құрылымдардың ішінде пайда болатын табиғи өзгерістер. Бұл өзгерістер фонемалық-морфологиялық үдерістер түрінде сандық сипат алып, тілдік бірліктердің (түбір морфема, туынды сөз, күрделі сөз тіркесі, сөйлем) желілік иерархиясында сапалық ауысуларға алып келеді. Сонымен қатар тілдік құрылымның желілік жүйесінде кері бағытта – сөздің деструкциясы арқылы, яғни күрделі сөзден, сөйлем құрылымынан бастап қарапайым РТМ-ға дейін ыдырауы мүмкін: синтаксистік құрылым → күрделі сөз → РТМ бар күрделі сөз → түбір морфема → РТМ бар түбір морфема → қарапайым түбір сөз.

Мақалада ежелгі түркі және ортақ түркі дәуірлерінен бастау алатын РТМ бар сөздердің тізімі ұсынылған және салыстырмалы материалдармен толықтырылған, сонымен қатар, құрылымдық талдаулар да жүргізілген.

Зерттеудің жаңалығы – қазақ тіліндегі РТМ-ға кешенді талдау алғаш рет жасалып, оның дамуы ортақ түркілік және ежелгі түркілік кезеңдерге дейінгі диахрониялық тереңдікте қарастырылады. Зерттеу барысында туынды және күрделі РТМ бар сөздер құрылымдық өзгерістерге ұшырағанына қарамастан, тілдік таңба ретіндегі басты, яғни номинативтік қызметін сақтайтыны туралы гипотеза дәлелденеді.

Кілт сөздер: реликті түбір морфема, синхрониялық жазықтық, диахрониялық тереңдік, сөз деструкциясы, тілдік таңба, мағына импульсі, сөзжасамдық талдау, сөзжасам моделі, сөзжасамның элементар бірліктері, эволюция.

***Н. Букетова^a**

*^aҚарагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,
Қараганда, Республика Казахстан
(E-mail: nursulu.buketova@mail.ru).*

**Автор для корреспонденции: nursulu.buketova@mail.ru*

А. Аратаева^b

*^bМедицинский университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан
(E-mail: sgaat@mail.ru)*

А. Амренова^c

*^cЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: assel.s.a@mail.ru)*

Процесс эволюции корневых морфем в реликтовую в казахском языке

Аннотация. В статье рассматривается процесс развития полнзначных корневых морфем до реликтовых в словообразовании тюркских языков на примере казахского языка. Реликтовая корневая морфема (РКМ) – это достаточно выделяемая при синхронном

словообразовательном анализе корневая морфема, которая представляет собой языковой знак.

Она обладает признаками глубинной значимости и функционирует как носитель семантической информации в системе языка.

Семантика РКМ в сложном слове обусловлена присутствием полнозначной корневой морфемы в качестве одного из компонентов. В производном слове значение сохраняется благодаря продуктивным аффиксам. Важнейшей теоретической установкой для анализа названного процесса являются понятия синхронии и диахронии по Ф. де Соссюру, расширенные Н.Д. Андреевым выводами о системности в диахронии как состоящей из нескольких синхроний. Названные положения стали основой исследования корневых морфем с РКМ казахского языка с использованием данных исторической тюркологии в виде научных и лексикографических источников для выявления глубинных процессов словообразования в диахронической плоскости. Подобный подход позволяет проследить не только структурные, но и семантические преобразования, происходящие в языке.

В предлагаемой статье представлен список слов с РКМ древнетюркского, до пратюркского происхождения. Эволюция в словообразовании языков – это естественные изменения внутри одного слова, группы слов, синтаксических конструкций вследствие коммуникативной, когнитивной деятельности человека, влекущих количественные изменения в виде фомоморфологических процессов и ведущих к изменениям в линейной иерархии языковых единиц: корневые морфемы, производные и сложные слова, словосочетания, предложения. Динамические изменения в линейной структуре могут происходить и в обратную сторону через деструкцию слова с образованием реликтовой корневой морфемы (РКМ): синтаксические конструкции, сложные слова, сложные слова с РКМ, корневые морфемы, корневые морфемы с РКМ, простые корневые слова. В предлагаемой статье представлен список слов с РКМ древнетюркского, пратюркского происхождения. Новизна исследования состоит в том, что впервые проводится комплексный анализ РКМ казахского языка в развитии до диахронической глубины пратюркского и древнетюркского периодов, в процессе которого выполняется цель подтверждения гипотезы, что сложные и производные слова с РКМ, несмотря на изменения, произошедшие во внутренней структуре слова, сохраняют и выполняют главную функцию языкового знака – номинативную. Таким образом, исследование расширяет границы понимания функционирования РКМ в историко-лингвистическом контексте.

Ключевые слова: реликтовая корневая морфема, синхроническая плоскость, диахроническая глубина, деструкция слова, языковой знак, импульс значения, словообразовательный анализ, модель словообразования, элементарные единицы словообразования, эволюция.

Introduction

The word formation system of any modern language, regardless of the language family or group it belongs to, is historically layered. It can hypothetically be represented as a spiral, where each turn – each layer – is something entirely new, yet at the same time a continuation of older systemic connections. The concept of “systemic impact due to linguistic economy” was introduced by H. Paul (Paul, 1920). The strongest influence is seen on root morphemes because they play an active role in forming new words and frequently change as they continue to carry the core meanings of words. Some words gradually change and become

archaic, moving to the outer edges of the language system. Others stay active and help form new words. Others remain productive and contribute to the formation of new words. There are also words that survive in modern word formation only as parts of prefixes, suffixes, or compounds. These remain in use mainly through patterns of communication and discourse.

Word formation, as an independent subsystem of language, has a field structure (Buketova, 2018: 28), where the core or nucleus contains root morphemes, surrounded by all the word formation units arranged in a complex hierarchy of interactions and mutual transitions.

If these structures are seen as horizontal, then vertically they reflect Time, divided into micro-spaces: the synchronic plane and diachronic depth in word formation (Buketova, 2018: 27, 33), (Buketova, Aratayeva, Turkenova, Amrenova, 2023) allowing to trace the morphing of a full root morpheme into a relic one. A *relic root morpheme* (RRM) is a root that can still be identified through synchronic word-formation analysis, even though its meaning is no longer fully transparent. Its semantics are often preserved through fixed expressions or idioms and maintained by the meaning of the affixes it appears with. The historical development of this root can be traced through its various meanings in different periods, which supports its classification as a relic. In the Kazakh language, these processes occur and are of great interest from both synchronic and diachronic word-formation perspectives.

Materials and research methods

N. Oralbaeva argues that the issues concerning the root of a word and the root morpheme in the modern Kazakh word-formation system are still insufficiently studied, as linguists use the terms “root” and “tübır” interchangeably with “root morpheme” and “tübır morfema” (Oralbayeva, 1989: 14). In Turkic languages, the root of a word being an indecomposable base, has its own specific inflectional forms with zero markers, and it is precisely this factor that determines or clarifies the word-formation construction in its grammatical relationship to other words (Kazhibekov, 1986: 14).

It is known that in Turkic languages the nominative case is identical to the base form of the noun. The nominative case serves as the primary form for case inflections; “thus, in nouns, the base itself simultaneously represents the word” (Baskakov, 1969). In 1952, G. Ramstedt established that the original historically primary root was either mono- or disyllabic (Ramstedt, 1957: 141).

J. Clauson asserts that the simplest forms of the Turkic language during the period of word formation, emerging from several organized sounds, were all monosyllabic—the first words to be created or established. The rest of the vocabulary was developed by extending this primary vocabulary of monosyllabic words (Clauson, 1962: 137).

Although Turkic roots are predominantly monosyllabic, not every monosyllable represents an etymological root. Accordingly, there is a need to apply synchronous and diachronic approaches. According to N.A. Baskakov, a root expresses the general idea of the lexical meaning of a word (Baskakov, 1978: 96). T. Bertagaev believes that a root encompasses the most general, central, pivotal, or core meaning of the entire homogeneous complex of derivatives (Bertagayev, 1969: 17). In the process of language evolution, there is a profound rupture between the root and the derived word, meaning that “since roots exist only as elements of words, cognate words may lose their ancient semantic or formal mutual connection” (Pizani, 1956: 111).

The material for the study of relic root morphemes in the Kazakh language was selected based on available etymological dictionaries of Turkic languages and the lexical data found

in written monuments. To identify RRM in the Kazakh language, we relied on the absence of specialized morphemic dictionaries and instead used A.T. Kaidarov's monograph as the primary linguistic reference. The procedure began with a list of monosyllabic root morphemes (MRMs), from which we selected only those marked as "obscured" yet still active in modern word formation – either through suffixation or compounding.

Two major word formation types guided the classification: compound words and affixal derivatives (Paul, 1957). For compound words, examples such as *adalbaqan* (Traditional Kazakh branch rack), *birqazan* (pelikan), *balyqköz* (Climacoptera lanata) and *kökqutan* (grey heron) illustrate cases where one component loses independent meaning and assumes an attributive role. In such cases, secondary motivation is reinforced through modifiers:

qaratorğai – *qara qaratorğai*: comes from *qara* ("black") + *torğai* ("sparrow"), but has become a fixed word for the starling. To emphasize its black color, speakers may say *qara qaratorğai* ("black starling"), repeating *qara* for clarity — a case of secondary motivation);

kökqutan – *kök kökqutan* (comes from *kök* ("blue") + *qutan* ("heron"), though it refers to a grey bird. To highlight its actual color, speakers may say *kök kökqutan* ("blue grey heron"), repeating *kök* as secondary motivation for emphasis).

For affixal derivatives, we examined nouns formed using productive suffixes like *-yq/-ık*, *-aq/-ek*, and *-q/-k*, following models outlined by Balakayev (1989). Examples include *asyq* ("knucklebone"), *şalşyq* ("puddle"), and *jaryq* ("light"). Many such words exhibit morpho-semantic blending, where the seam between root and affix becomes obscure, structurally shifting the word toward the center of the word formation field.

According to Academician A.T. Kaidarov, constructing a comprehensive dynamic picture of the Turkic languages is possible through in-depth examination of the evolutionary processes affecting the root vocabulary of each individual modern Turkic language (Kaidarov, 1986, 4).

To compile a corpus of Kazakh lexemes containing relic root morphemes, the entire set of monosyllabic root morphemes was analyzed. Priority was given to "obscured" elements — those which may have varied in complexity over different historical periods. A segment considered a root in one linguistic era might have been a compound base in a preceding period, and vice versa.

A complex root base reflects long-term evolutionary development from simple to complex forms (Yunusaliyev, 1959: 62).

A.T. Kaidarov emphasizes that the terms "dead roots" and "dead bases" are conditional, as they do not imply the complete disappearance or irreversible loss of these elements from the language. Many such roots continue to coexist alongside active (or living) roots and remain engaged in word -formation processes. "Most turkologists acknowledge the existence of "dead" root elements, though their approaches vary: some define as "dead" those elements no longer used independently, while others refer to those that cannot be morphologically isolated from derived bases (Kaidarov, 1986: 30).

The author concludes that the use of terms such as "dead," "opaque," or "obscured" roots comes out from insufficient study of the issue. According to the prominent Turkologist E.V. Sevortyan, morphologically obscured bases are not isolated units; they either form part of series based on ancient, mostly unproductive derivational models, or belong to lexical-semantic groups that originate from specific productive bases (Sevortyan, 1974: 70). He also notes that etymological analysis of a lexical base is more effective when grounded in morphemic, especially derivational analysis. Besides the entire model structure and the historical functioning of the affixes in the Turkic languages should be taken into account (Sevortyan, 1974: 43).

Unfortunately, a comprehensive frequency-based inventory of the modern Kazakh language does not currently exist. Lexicographic resources remain limited, especially with regard to relic root morphemes. Therefore, this study represents a pioneering attempt to systematize and analyze RRM based on available historical and morphemic data.

Research background

It took considerable time for word formation to emerge as an independent linguistic discipline. Even a brief review of the works of linguists, including turkologists, reveals three main tendencies in defining the role of word formation within the broader framework of other linguistic sciences. The first opinion among scholars is to include word formation in the grammatical section of “Morphology”. Therefore, there was an opinion that word formation takes an intermediate position between grammar and lexicology or is included in lexicology. Since the mid-1960s, a number of prominent scholars such as E.S. Kubryakova, V. Flyshter, M.B. Balakayev, K.M. Yesenov, E.N. Zhanpeisov, and N.A. Oralbayeva recognised word formation as an independent discipline.

Word-formation types and models are the units of higher-level word formation, while morphemes are the units of a lower level. Among those mentioned above, root morphemes and derivational morphemes hold a special status. The synchronic approach to word formation limits its object of analysis to words formed within the framework of active word-formation patterns (Arutyunova, 1961), (Kubryakova, 1965), (Stepanova, 1968). Under this approach, relic phenomena in word formation were not considered as a regular fact of dynamic changes in the language but were treated as exceptions. Word formation area came to a later understanding of the connection and unity of diachrony and synchrony in the process of word formation (Klimov, 1967), (Kubryakova, 1966), (Kubryakova, 1974).

N.D. Andreyev, when considering the concept of synchrony, concludes that any synchronic description is purely a relative, and by no means a universal truth. He believes that the history of any linguistic subsystem element, or any relationship between elements, represents a diachronic line, while the history of any series or type constitutes a bundle of diachronic lines. The author emphasizes that a diachronic bundle is not simply the sum of individual diachronic lines – just as a linguistic type or series is more than a mechanical collection of elements. In both cases, what emerges is something new: a structural relationship or organizing principle. N.D. Andreyev defines a diachronic bundle as a dynamic set of diachronic lines shaped by their interrelations. He sees the main difference between synchrony and diachrony in that the former is characterized by two coordinate axes – the paradigmatic and the syntagmatic – while the latter is marked by multidimensionality (Andreyev, 1960: 50-52). According to F. de Saussure, there was a view that denied the existence of a word formation system in diachrony, but N.D. Andreyev, as mentioned above, believes that there is a system in diachrony, though it is far more complex than in synchrony, with a hierarchy which is dynamic and therefore much difficult to grasp. N.D. Andreyev sees the systematics of diachronic changes in the comparison of subsequent synchronies, which is consonant with our position on diachronic depth, which historically consists of several synchronies or synchronic planes. At the same time, for the purpose of retrospective analysis, we use the concept of diachronic depth (Buketova, 1991: 77).

The evolution or in other words, dynamic processes in word formation is a natural phenomenon resulting from communication, human cognitive activity, and technological revolutions. When words emerge, they become either firmly established in the core part

of the word formation field, or become archaic, die out, and persist only due to productive affixes. According to N.D. Andreyev in all these phenomena there is multidimensionality, which is permeated by a third dimension – time:

“Dynamics, by its nature, is dualistic: it exists on the synchronic axis but is directed towards the diachronic axis. In resolving the dialectical contradiction of dynamics, the statics of the language is transferred into its kinematics. Thus, via the third aspect of language, the “gap” between the other two is eliminated: synchrony (= statics) is connected to diachrony (= kinematics) via tautochrony (= dynamics)” (Andreyev, 1960: 55).

Turkologist N.G. Shaimerdinova, who studied the structure of Turkic words and the semiotic nature of root morphemes, concludes: “The study of Old Turkic word structure is productive for understanding the role of historical linguistic phenomena, defining the morpheme as a semiotic unit, and applying modern morphemic data to reveal the characteristic features of Old Turkic word components” (Shaimerdinova, 2022: 97). A retrospective view provides additional material for studying the morphing of the root morpheme into the relic one.

Historical classification of nouns and verbs is based on determining the diachronic depth (Buketova, Aratayeva, Turkenova, Amrenova, 2023: 100).

Analysis

Dynamics of relic root morphemes in the Kazakh language from a diachronic perspective.

The evolution of full root morphemes into relic forms involves the expansion of linguistic units that undergo phonological and morphological changes through interaction with other morphemes. Compiling a table of diachronic depth serves as the first step toward developing a historical dictionary of root-based derivatives, including those containing relic morphemes.

Relic root morphemes can be unique, univalent, or multivalent. Horizontally, on the synchronic axis, unique RRM can be distinguished only within a single derivative or compound. Compounding in the Kazakh language is one of the productive methods of word formation. Details about the types of compound words and their analysis are described in the works of prominent linguists (Zhubanov, 1966: 91-93), (Akhanov, 1972: 49-97). A compound word consists of two or more independent words that form a unified lexico-semantic and grammatical unit with single stress. In the Kazakh language, the emergence of compound words was facilitated by the lexicalization of two formerly full words, one of which performed an attributive function.

It seems that, due to the stress, the phrase turns into a compound word and acquires a new lexical and grammatical form. For instance, *adalbaqan* (Traditional Kazakh branch rack), *birqazan* (pelican), *köqkūtan* (grey heron), *balyqkōz* (Climacoptera lanata) are examples of the emergence of new compound words in the Kazakh language. The demotivation of components is occurring, and explanatory words are added to “strengthen” the meaning of the word through the process of secondary motivation. This often happens in zoonymy, possibly because these are very old compounds: *qaratorğai* – *qaraqaratorğai* (starling – *black starling*), *kūlın qaratorğai* (grey starling), *božğylt qaratorğai* (pale starling), *kōkqūtan* – *sūr kökqūtan* (heron – *grey heron*), *kōk kökqūtan* (*bluish heron*). In compound words, the hypernym-hyponym relations become obscured, and, to differentiate hyponyms, tautology would seem to be used: *kōk kökqūtan* (*bluish heron*). The aforementioned nouns have maintained the structure of compound words, relative independence, and the motivation of their components. This is not the case with the following words: *kōkjōtel* (chin cough), *begzat* (nobleman), *jegjat* (relative by marriage), *jalmauyz* (ogress), *qainata* (father-in-law), *qainene* (mother-in-law), *where the*

first component has become obscure and demotivated, whereas in the words: *kögal* (lawn), *qūlager* (Legendary Kazakh racehorse), *jarğanat* (bat), *beluardan* (waist-deep), *belbeu* (belt), *esuas* (fool), the second component has become obscure and demotivated. Accordingly, in Kazakh word formation, the shift from phrasal compounds to block-type compounds – where components become more tightly integrated – leads to qualitative and structural changes. These changes are accompanied by phonological and morphological alterations, where one of the components turns into a relic root morpheme. This process could lead to the destruction of the compound word, and then words such as *bilezik* (bracelet), *közıldırık* (spectacles), *adyraspan* (Harmala), and *şynaşaq* (Little finger) emerge as evidence of the “overgrowth” of the word-formation boundary. For example, words like *bütün* (entire), *biyl* (this year), *qarlyğaş* (swallow), and *yşqyr* (waistband) have turned into simple words, completing the center of the word-formation field structure with root morphemes.

The word-formation act is a mental operation, as a result of which material expressions appear in the form of nominative units. Each step of derivation is a formula that can find its place in the formal-logical structure of the word-formation field. The central zone of the field structure covers specific root morphemes as full-fledged simple words.

During the transition from the central core to the periphery, units gradually lose some of the features characteristic of the central zone. Word-formation units in the field structure or in a multidimensional space come into contact with each other and interact. The transition from the center to the periphery means drawing together with another form or the interaction of two forms, up to changes in the linear hierarchy. Root morphemes are mobile units of word formation that enter into word-formation relationships with affixes and with each other. This can lead to the merging of an affix with a root morpheme, and the word, having turned into an indivisible root morpheme, returns to the core part. In some cases, despite the pressure of the system or due to dynamic processes in living speech, the affix remains or becomes productive for synchronous word formation, while the root morpheme loses its motivational connections. This results in the process of transforming a derived word into a “derived word with a root relic morpheme” and shifting it in the field structure towards “simple words”. For instance, the Kazakh word *aiyr* (pitchfork) with the suffix *-yr* forms a noun meaning “tool of trade” and is closer to simple words than to derived ones. As the suffix *-yr* is unproductive, the word *aiyr* is close to becoming a simple core word.

The evolution of the language over time and space is more clearly depicted through chronological analysis, which allows for tracking the morphing of full root morphemes within the word-formation field into relic forms.

Relic root morphemes of pre-Proto-Turkic origin

The relic root morpheme *ai* in the words *ait* (say) and *aiqai* (scream) originates from pre-Proto-Turkic (p-P-Turkic) *aj-* which means “to speak, explain, interpret, name, point out, guide, allow, command, prescribe”. This shows that the transformation into a relic root morpheme occurred due to a sharp narrowing of meanings, to the extent that in the Kazakh language, only the meaning “to speak” remains. Among the many derivatives of *ai-* we can specify the following:

1) with a nominal affix *-t* meaning action *-ajyt* (*aj-* + *-yt*) - «sermon», *aydet* (*ayi* + *et*) – “sing songs”, and, probably, precede the Kazakh word “det” – “habit”. The Turkic *ai* is compared with Mongolian *aja*, *ajas* meaning “sound”, “sounds”, “pronunciation”, “accent”, “rhythm”, “melody”, “tone” (Lessing, 1960: 22-24), with late Avestan *ad* – “to speak”, “to say”, as well as Latin *ai(i)* – “speak!” or “claim!”. Based on this, it can be concluded that the

relic root morpheme *-ai* in *ait*, *aiqai* goes back to pre-Proto-Turkic language (Sevortyan, 1974: 100). Probably one of the most ancient meanings likely survives to this day.

The RRM *-añ* goes back to the pre-Proto-Turkic root *añ* - with meanings such as “consciousness”, “perceptiveness”, “wit”, “comprehension”, etc. The most widespread derivative of *a:ñ* is the verb *a:ñla*, Turkmen *añla*, to Tatar *añla* -, Balkar, Kazakh, Karakalpak *añla*, and Kyrgyz *añda* with the meanings “to understand”, “to know” (Sevortyan, 1974: 153). The root *an* is known not only in Turkic languages but also in Mongolic languages. Compare, *angzira* (“ang - zira-), *añzira* (“añ-zi-ra) meaning “to know”, “to understand” (Lessing, 1960: 46-47). Thus, the RRM *-añ* can be attributed to the pre-Proto-Turkic period.

From the comparison of *aral* – “island”, *argu* – “large river”, *arğy* – “river branch”, and *aryg* (Yakut *ary:*) E.V. Sevortyan identifies the root **ar* (**a:r?*), about the origin of which there are various opinions. For instance, H. Vámbéry compared *ag*, *or* – “between”, “amidst”, “common”, “society” and attributed them in Uyghur *ara* – “between”, *ortak*, *ortaki* – “middle”, Gagauz *aris* – “shaft”, *aral* – “sea”, “lake”, “island” (herein, “a small body enclosed between larger bodies” (Vambéry, 1878: 17). G. Ramstedt compared *aral* with *a: ra* – *ara* “interval”, “between”, believing that the former derives from the latter (Ramstedt, 1935: 14). J. Pokorny suggests that the relation of **ar* (**a: r*) to Indo-European **ar-*, **auer-*, also associated with the concept of *water* – is unclear (Pokorny, 1959: 80-81).

One can come over to A.T. Kaidarov's hypothesis about the origin of *aiyr* from *ar*, if this is explained by the fact that the “a” sound in the root “ar” was long, and with the addition of the suffix *-(a) r*, according to the principle of linguistic economy, diphthongization and the merging of two “r” occurred (Kaidarov, 1986).

RRM *-jig* in the words “*jıgıt*, *jıgıtşılık*” (young man, chivalry) is thought to be traceable to the root **(i) igi* – “to be nourished, to be raised”, whereas *iigit* is a derived word with the suffix *-t*. Previously, *iigit* was used not only in reference to humans but also to animals. In modern Mongolian, there is *jigede*, meaning “youth, the time of youth” (Ramstedt, 1935: 218). Buck considered *yigit* to be a derived word with the suffix *-git*, which is also found in *alpayut* and *bayayut*, and derived from the verb *yı*, *yä* – “to eat” (Buck, 1971: 46). He observed the same stem in *yig* and *yäg* – “best, superior”. Other opinions exist as well, for instance, G. Ramstedt compared the Turkic *jigit* with Mongolian *jigede*, reconstructed from Kalmyk *jeda* – “youth, the time of youth” (Ramstedt, 1935: 218). The diachronic depth dates back to the pre-Proto-Turkic period.

Relic root morphemes of Old Turkic origin

The RRM *-ai* in the words “*aidala*, *aitaqyr*” traces back to Old Turkic *a: i/a:* with the meaning “moon”, “month”. Historically, alongside *a: u* – meaning “to rise (about the moon)”, expressions like *ay aydigi* and *ay ayazi* were used to denote “a very bright moonlit night” (Clouston, 1972: 265). In Turkmen dialect, there is also a derivative from *ai:* *aya-* meaning “to walk, wander in the moonlight” (Sevortyan, 1974: 99). H. Vámbéry compared *aj juzluk* to “fair-faced” (Vambéry, 1878: 5). The diachronic depth goes back to the Old Turkic period. The reason for transforming into RRM likely lies in its unstressed position, similar to German compound nouns like *Brombeere*, where the first component is under secondary rather than primary stress. Hence, for example, the component *ai-* can be replaced with the word *mi*, and to say “*mi dala*” (desertic steppe).

The RRM *-ai* in the derivative *ailan* (*aila* - *n* or *ai-lan*) (to spin) goes back to the reflexive form of the verb *aila-* *-ailan*. In the Kazakh language, the permuted form *ainal-* has been preserved, which is also found in Old Uzbek texts, i.e., in literary Turkic (Nadzhip, 1989: 89, 102), and dates back to the Old Turkic period (Sevortyan, 1974: 105, 109).

RRM - *döñ* traces back to the verbal root *toğ-* (-*toñ*). There are related words such as Old Uzbek *toganek* – “a wooden ring attached to the end of a rope and used as a loop, *togalak* – “round”, Uyghur *töñgelek*, Bashkir *dungelek*, etc. (Sevortyan, 1974: 281). Linguists debate whether the root “*döñ*” is of Turkic origin. Similar words in different languages are mentioned. In the Kazakh language, there is the form “*donğalak*”, where the root morpheme “*döñ*” is formed under the influence of the open “*a*” – “something round”. The diachronic depth of the RRM - *döñ*, - *döñ* dates back to the Old Turkic period.

RRM - *jum* traces back to the verb stem **ium-* “to entrust”. Equivalents are found in Karakalpak, Uzbek, Lobnor, Turkmen, and Turkish – *iumuş* (work), Tatar, Bashkir – *iumyş* (Sevortyan, 1974: 251). The derived verbs: Turkish *iumşa*, Bashkir *iutuşa*, Nogai *iumsa*, Kyrgyz *jumşa*, Kazakh *jumsa* – meaning “to use, to utilize” are considered by E.V. Sevortyan to be semantically interesting (Sevortyan, 1974: 252); *jũme* (~ -o) - Kazakh word *jũmu* (to tie, to fasten, strap, belt), Tung. **(x)ũm-*; Mong. **(h)umaji-*; Jpn. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 617)

The diachronic depth is the Old Turkic period.

RRM – *qai* in the words “*qaiqai*, *qaitar*, *qaiqy*” traces back to Old Turkic *qai* – “to turn, to return, to appeal to”. There are related words in Chuvash *qai* – “back, rear; west”, and in Old Uyghur *qaj* – “to turn back” (Kaidarov, 1986: 235). The diachronic depth is the Old Turkic period.

RRM – *qai* in the words “*qaiyq*, *qaimaq*” traces back to Old Turkic *qajaq* – “cream”, *qajyuq* – “boat, canoe” (OTD, 1969: 407). The diachronic depth is the Old Turkic period.

RRM -*qaq* traces back to Old Turkic *qaq* – “dry, dried” (OTD, 1969: 421). In Uzbek, *qoq* also has a figurative meaning:

- 1) naked, bare: *qoq er* – “bare ground”.
- 2) skin and bones (referring to a person).
- 3) miser, tightwad (OTD, 1969: 628).

The diachronic depth is the Old Turkic period.

RRM - *kök* in the words “*kökirek*, *köksau*, *kökei*” seemingly traces back to Old Turkic *köküz* – “chest”, *köküz ker* – “to be proud”, literally, “to puff out the chest” (OTD, 1969: 313). The diachronic depth is the Old Turkic period.

RRM - *tör* originates from Old Turkic *törkün* – “kin, tribe, house of blood relatives”. The word *törçi* means “to originate, to upspring”. In Uyghur, there is a standalone word *tore* – “to originate” (Kaidarov, 1986). The diachronic depth indicates the Old Turkic period.

RRM - *ui* originates from Old Turkic *ö* – “to think, to reflect” (OTD, 1969: 375), and from Old Turkic *ög*, – “mind, thought”. This likely gives rise to words like “*oila*, *oqy*” (think! Read / Study!). The diachronic depth indicates the Old Turkic period.

Results

According to F. de Saussure, the linguistic sign is arbitrary, meaning it is unmotivated, and has no natural connection with the signified. The auditory signifier operates solely within the dimension of time: a) it represents a span, and b) this span is measurable in a single dimension. Thus, Saussure emphasizes the linear nature of the linguistic sign. “Language is radically powerless to defend itself against the forces which from one moment to the next are shifting the relationship between the signified and the signifier. This is one of the consequences of the arbitrary nature of the sign” (Saussure, 1977: 108).

E. Benveniste complements the last conclusion by clarifying exactly what kind of relationship is in question: “Indeed, the property of being changeable while remaining unchanged is not

the relationship between the signified and the signifier, but the relationship between the sign and the object, in other words, the motivation of the designation by the object, which is subject to various historical factors". Saussure's conclusion remains valid, but not for the sign, but for the meaning (signification) (Benveniste, 1974: 94).

The issue of asymmetry is also related to the problem of RRM. This connection is especially evident in complex nouns with RRM. In the Kazakh language, a dynamic shift from a complex word initially represented as a phrase, such as *tas baqa* – “turtle”, which turns into a lexical and grammatical unity and begins to be written together as “*tasbaqa*”. In some compound words, the internal structure is broken, resulting in words like “*qainene*” – “mother-in-law”, “*qainata*” – “father-in-law”. These terms no longer derive from the earlier syntactic constructions “*qaiyn ene*” – “the mother of the other's spouse” and “*qaiyn ata*” – “the father of the other's spouse”. The process of the dynamics of Kazakh compound words is similar to such processes in other languages, indicating its universality. Changes in the first or second component can lead to the deconstruction of the compound word. This deconstructed form is then perceived as a simple root word, where the first or second component still serves as an onomasiological basis, such as “*kögel*” (lawn/grass) or “*qolğap*” (mitten). V.G. Gak refers to this change in semantic relationships as asymmetry in the syntagmatic plane. It is manifested in the fact that the compound formation relates not to several referents (in our case, two), but to a single referent. He notes that the elements of such formations transform, in the terminology of Sh. Bally, into pseudo-signifiers (Gak, 1976: 85).

It is important to emphasize that the morphing of one of the components of the compound into an RRM means a shift toward the demotivation of the compound precisely as a compound. This shift leads to a symmetrical relationship of a synchronically non-separable word to its signified. However, this is merely a “shift” in that direction, and the final state to which it is directed is often not fully realized in many cases, as seen in *qainene* (mother-in-law), *qainata* (father-in-law).

Compound and complex words with RRM, despite the changes that have occurred in their internal form, retain and fulfill the main function of the linguistic sign—namely, the nominative function. V.G. Gak notes that the semantic relationships, viewed as relationships of nomination, are characterized by internal contradictions. On one hand, they are static: a word or morpheme designates a specific object, class of objects, or type of relationship. On the other hand, they are dynamic: linguistic forms can easily change their referential correspondence and sometimes completely lose their connection to any referent (Gak, 1976: 73).

The problem of the variability of linguistic signs, and consequently language itself, is a necessary characteristic of any language. According to E. Coseriu, changes in language have a causal nature, but they depend on a formal reason or a reason as a rational necessity, rather than on any external necessity. In this sense, we are not dealing with a problem that needs to be solved, but with a problem that is implicitly solved through the very existence of language. Language changes because its formation is never fully complete; it is constantly being created through the process of speech activity. In other words, it changes because it is spoken; language exists only as a tool and expression of the speaker's relationship (Coseriu, 1974: 82). Perhaps this is why sound complexes appear in every language, which alter forms in the process of language realization, while still maintaining modal relationships. A specific case of these changes is the appearance of relic root morphemes, the formal isolation of which is only possible from a synchronic perspective in the analysis of linguistic facts.

The concept “Most languages have RRM” is supported by the fact that in any language, there is a redistribution of morphemic material within words while maintaining their derived

nature. Redistribution is understood as “the shifting of boundaries between individual morphemes or parts of a morphologically segmented word, the movement of morphological nodes or segments of the word” (Baudouin de Courtenay, 1963). If we consider “multiple motivation”, that is, a range of meanings in diachronic depth and the meaning in a derived word with RRM from a synchronic perspective, we can suggest that in both cases there exists a continuum of morphing from a full root morpheme to a relic one. This is expressed in the gradual change of form while sometimes retaining the primary meaning in its entirety. The diachronic depth allows us to trace not only the changes in the forms of currently relic root morphemes but also to clarify which part of their meaning has been preserved in the modern language. The universality of morphing full root morphemes into relics enables us to identify regular trends in word formation, even from seemingly peripheral phenomena. What are the interesting findings for the theory of word formation? First of all, there is a noticeable movement within elementary and non-elementary linguistic units, reflecting a structural field movement. Words with RRM are located on transitional lines from the core to the periphery, while derivatives with RRM are positioned between root morphemes, i.e., between the center and the derived words. The contact with the center is characterized by the transformation of the root morpheme into a simple word like *äper* (bring it here). This occurs during the word formation process in combination with affixes or another root morpheme, due to loss of motivation and under the influence of phono-morphological changes. On the other hand, the deconstruction of the derived word is not complete; the root morpheme morphs into a relic but is still connected to the synchronic system of word formation through its productive and non-productive prefixes and suffixes.

Interaction with non-productive models and affixes occurs functionally, which is expressed in significant phonological and morphological changes at the junctions with prefixes, and especially with suffixes, that lose their word-forming function. These changes facilitate the morphing of full root morphemes into RRM as producing elements. Such suffixes include Kazakh -т “ait” and Turkmen -na/-ne “egnamak, oinamak, govnemek” (Khydyrov, 1967: 275), (Mankeyeva, 1991: 91).

Morphing root morphemes into relics involves both qualitative and quantitative changes. For instance, from the Old Turkic root morpheme *jet* – “to lead”, the Kazakh language retains “it” – “dog”. There is a hypothetical suggestion that in a number of languages, RRM acquires forms similar to a universal proto-root. For instance, in Kazakh, we see forms like Vowel-Vowel (VV) – *ay*, Vowel (V) – *y*, Consonant-Consonant (CC) – *at*, Consonant-Vowel-Consonant (CVC) – *bal*, Consonant-Vowel-Vowel (CVV) – *qai*, and Vowel-Consonant (VC) – *ur*. In the Kazakh language, vowels prevail in the composition of RRM, with the most common form being CVC. It is not advisable to draw any hasty conclusions about why forms close to the proto-forms of Turkic roots are preserved. It is only possible to suggest that language, as a living organism, also seeks to conserve what is on the brink of extinction, with the aim of potentially reintegrating it under favorable conditions as part of a new word within the category of active simple words.

The study of the diachronic depth of relic root morphemes does not return language to its history; rather, such analysis transforms history into a sequentially unfolding movement through synchronic edges of representation and words. The only indelible constant that ensures the continuous preservation of the root throughout its history is the unity of meaning: a field of representation that can remain infinitely. Therefore, “nothing may limit inductive conclusions, and everything can serve as their foundation, from universal similarities to the subtlest resemblances: “the meaning of words is the most reliable light to which one can turn

for guidance” (Foucault, 1994: 144). When considering relic root morphemes in diachrony, we note that languages are characterized by diversity. Words, thanks to the universality of humanity, have the potential to denote various meanings that can unfold into different forms over time. Root morphemes can have word-forming contacts with various units within the hierarchy of word formation, that is, that words have their position not only in time but also in space. Consequently, the symbolic field of language can be represented along both the x-axis and the y-axis: vertically, we observe the movement of the root, while horizontally, we see the words in which this root has been preserved as a relic root morpheme.

Thus, the emergence of relic root morphemes is a typical phenomenon for any living language that develops irrespective of whether it belongs to structurally agglutinative or inflectional types. Relic root morphemes exist on transitional edges between the core and the periphery, at the intersection of horizontal and vertical projections. They are characterized by spatial relationships within the field structuring of word formation. The relic root morpheme persists because language itself evolves, making it universal. Most of the relics have originated from very old roots with a diachronic depth tracing back to the Indo-European period and the Old Turkic, as well as pre-Proto-Turkic periods.

Conclusion

The evolution of root morphemes into relics occurs alongside language development. This is enabled by the openness of the linguistic system. It is typical for a language system to experience complete isolation of certain parts of the lexicon, which become archaisms. On the one hand, recording these archaisms is necessary for comparing “languages of different generations” (Baudouin de Courtenay, 1963). On the other hand, the formation of new words is evident. Words with relic root morphemes lie between these two tendencies. The loss of internal motivation brings them closer to archaic vocabulary, while their transformation into simple or explanatory words adds to the lexicon.

The study of relic root morphemes in the Kazakh language allows us to conclude that the morphing of full root morphemes into relics is a systematic and regular process accompanied by phonological and morphological reintegration. These include phonetic changes (e.g., assimilation, final sound adjustments), principles of linguistic economy, and structural processes such as the deconstruction of derived words. Additionally, semantic changes, including folk etymology and the attribution of additional motivation to demotivated root morphemes, are also observed.

Thus, the process of transforming a word into a lexical “relic” despite the peripheral nature of this phenomenon within the structural field of word formation in the Kazakh language, positions the root morpheme as a linguistic universal. This root morpheme's multiplicity of meanings can only be defined when examined vertically, through diachronic depth. As a linguistic universal, the relic root morpheme reflects the intersection of vertical and horizontal dimensions, where language elements converge across time and space.

References

- Akhanov K., 1972. Fundamentals of Grammar Theory: Work Book for Students of Philological Faculties of Universities. Almaty: Mektep. 216 p.
- Andreyev N.D., 1960. Polychrony and tautochrony. The Matter of Correspondence Between Synchronic Analysis and Historic Study of Language. Moscow. P. 52-55.

- Arutyunova N.D., 1961. Sketch Book on Spanish Language Word-Building. Moscow: Publishing House of USSR Academy of Sciences. 150 p.
- Balakayev M.B., Yessenov K.M., Zhanpeisov E.N., Oralbayeva N.O., 1989. The System of Word Formation of the Modern Kazakh Language. Almaty.
- Baskakov N.A., 1969. Introduction to Study of Turkic Languages. Moscow: High School. 331p.
- Baskakov N.A., 1978. Language of the Uigurs Adjacent to Issyk Kul. Alma-Ata: Science. 49 p.
- Baudouin de Courtenay I.A., 1963. Selecta on General Linguistics. Moscow: Publishing House of USSR Academy of Sciences. (Vol. 1). 386 p.
- Benveniste E., 1974. Syntactic Basics of Nominal Addition. General Linguistics. Moscow: Progress. P. 241-256.
- Bertagayev T.A., 1969. Morphological Structure of Words in Mongolian Languages. Moscow: Science. 184 p.
- Buck C.D., 1971. A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages. Chicago: University of Chicago Press. 395 p.
- Buketova N.I., 1991. Relic Phenomena in the Word-Building of the Modern German Language. Alma-Ata: Rauan. 208 p.
- Buketova N.I., 2018. Relic Root Morpheme As a Linguistic Universal. Karaganda: Limited Liability Company Tengri Ltd. 292 p.
- Buketova N., Aratayeva A., Turkenova S., Amrenova A., 2023. Relic root morphemes of Kazakh language among linguistic universals. *Turkic Studies Journal*. 4 (Vol. 5). 2023. P. 99-114.
- Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford: Oxford University. 1034 p.
- Clauson G., 1962. Turkish and Mongolian studies. London. 135 p.
- Coseriu E., 1974. Synchrony, Diachrony and History. The Problem of Language Change. Munich: Fink. 250 p.
- Foucault M., 1994. Words and Things. Saint Petersburg: A-cad. 408 p.
- Gak V.G., 1976. The Matter of Semantic Relations Dialectic in Language. Principles and Methods of Semantic Researches. Moscow: Science. P. 73-92.
- Kaidarov A.T., 1986. The Structure of Roots and Stems of One Syllable in Kazakh Language. Alma-Ata: Publishing House "Science" of Kazakh SSR. 322 p.
- Kazhibekov E.Z., 1986. Verbal-Nominal Correlation of Homogeneous Roots in Turkic Languages (Phenomenon of Syncretism). Alma-Ata: Science. 271 p.
- Khydyrov M.N., 1967. Some Consistent Patterns in Evolutionary Development of Word-Building Models (Based on Material of Turkmen Language). Problems of Linguistics. Moscow. P. 274-280.
- Klimov G.A., 1967. Synchrony – Diachrony and Statics – Dynamics. Problems of Linguistics. Moscow. P. 31.
- Kubryakova E.S., 1965. What Word-Building Is. Moscow: Science. 78 p.
- Kubryakova E.S., 1966. The Matter of Study of Typological Specifics of Language in the Sphere of Word-Building. Structural-Typological Description of Modern German Languages. Moscow: Science. P. 74.
- Kubryakova E.S., 1974. Fundamentals of Morphological Analysis. Moscow: Science. 319 p.
- Lessing F.D., 1960. Mongolian-English dictionary. Berkeley; Los -Angeles: University of California Press. 1236 p.
- Mankeyeva Zh.A., 1991. Reconstruction of Primary Roots of Verbal Stems in Kazakh Language. Alma-Ata: Gylym. 152 p.

- Nadzhip E.N., 1989. Research of Turkic Languages History of XI-XIV Centuries. Moscow: Science. 291 p.
- Old Turkic Dictionary, 1969. Leningrad: Publishing House "Science". 677 p.
- Oralbayeva N., Kalybayeva A., Yessenov Kh. and others., 1989. Word-formation System of Modern Kazakh Language. Editorial board: Oralbayeva N.O. (lead editor) and others. Alma-Ata: Association "Knowledge" of KazSSR. 367 p.
- Paul H., 1920. Linguistic History Principles. 5th ed. Halle. 396 p.
- Paul H., 1957. German Grammar. Vol. V. Word Formation Theory. Halle/Saale: Max Niemeyer Verlag. 323 p.
- Pisani V., 1956. Etymology: History – Problems – Method. Moscow: Foreign Literature. 188 p.
- Pokorny J., 1959. Indo-Germanic Etymology Dictionary. Berne and Munich: A. Francke. 1183 p.
- Ramstedt G.J., 1935. Kalmyck Dictionary. Helsinki. 560 p.
- Ramstedt G.J., 1957. Introduction to Altaic Linguistics. Morphology. Moscow: Foreign Literature Publisher. 255 p.
- Saussure F. de., 1977. Works on Linguistics. Moscow: Progress. 696 p.
- Sevortyan E.V., 1974. Etymology Dictionary of Turkic Languages. Moscow: Publishing House "Science". 349 p.
- Shaimerdinova N.G., 2022. Root Morpheme in Old Turkic Language. Turkic Studies Journal. 1 (T. 4). P. 95-108.
- Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A., 2003. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Leiden. 1556 p.
- Vambery H., 1878. Etymology Dictionary of Turkic and Tatar Languages. Leipzig: F.A. Brockhaus. 228 s.
- Zhubanov K., 1966. Researches on Kazakh Language. Almaty: Science. 306 p.

References

- Akhanov K., 1972. Gramatika teoriasynyñ negizderi: ZhOO fil. fak. studentterine arnalğan oqu qūraly. [Fundamentals of Grammar Theory: Work Book for Students of Philological Faculties of Universities]. Almaty: Mektep. 216 p. [in Kazakh].
- Andreev N.D., 1960. Polikhroniia i tautokhroniia [Polychrony and tautochrony], O sootnoshenii sinkhronnogo analiza i istoricheskogo izucheniia iazyka [The Matter of Correspondence Between Synchronic Analysis and Historic Study of Language] (Moskva. P. 52–55). [in Russian].
- Arutiunova N.D., 1961. Ocherki po slovoobrazovaniuu sovremennogo ispanskogo iazyka. [Sketch Book on Spanish Language Word-Building]. M.: Izd-vo AN SSSR. 150 p. [in Russian].
- Balakaev M.B., Esenov K.M., Janpeiisov E.N., Oralbaeva N.O. Qazaq tili sózjasam júesi. [Word formation system of the Kazakh Language]. Almaty, 1989. [in Kazakh].
- Baskakov N.A., 1969. Vvedenie v izuchenie tiurkskikh iazykov. [Introduction to Study of Turkic Languages]. M.: Vysshiaia shkola. 331 p. [in Russian].
- Baskakov N.A., 1978. Iazyk priissykkulskikh uigurov. [Language of the Uigurs Adjacent to Issyk Kul]. Alma-Ata: Nauka. 49 p. [in Russian].
- Boduen de Kurtene I.A., 1963. Izbrannye trudy po obshchemu iazykoznaniiu. [Selecta on General Linguistics]. M.: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. Tom I. 386 p. [in Russian].
- Benvenist E., 1974. Sintaksicheskie osnovy imennogo slozheniia [Syntactic Basics of Nominal Addition], Obshchaia lingvistika [General Linguistics]. Progress. Moskva. P. 241-256). [in Russian].

Bertagaev T.A., 1969. Morfologicheskaya struktura slova v mongolskikh iazykakh. [Morphological Structure of Words in Mongolian Languages]. M: Nauka. 184 p. [in Russian].

Buck C.D., 1971. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. Chicago: University of Chicago Press. 395 p. [in English].

Buketova N.I., 1991. Reliktovye yavleniya v slovoobrazovanii sovremennogo nemetskogo iazyka. [Relic Phenomena in the Word-Building of the Modern German Language]. Alma-Ata: Rauan. 208 p. [in Russian].

Buketova N.I., 2018. Reliktovaya kornevaya morfema kak iazykovaya universaliiya. [Relic Root Morpheme as a Linguistic Universal]. Karaganda: TOO Tengri Ltd. 292 p. [in Russian].

Buketova N., Arataeva A., Turkenova S., Amrenova A., 2023. Reliktovye kornevye morfemy kazakhskogo iazyka v riadu universalii [Relic root morphemes of Kazakh language among linguistic universals], Turkic Studies Journal, 4 (Vol. 5), P. 99-114. [in Russian].

Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford: Oxford University. 1034 p. [in English].

Clauson G., 1962. Turkish and Mongolian studies. London. 135 p. [in English].

Coseriu E., 1974. Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels. [Synchrony, Diachrony and History. The Problem of Language Change]. Munchen: Fink. 250 p. [in German].

Fuko M., 1994. Slova i veshchi. [Words and Things]. Sankt-Peterburg: A-cad. 408 p. [in Russian].

Gak V.G., 1976. K dialektike semanticheskikh otnoshenii v iazyke [The Matter of Semantic Relations Dialectic in Language], Printsipy i metody semanticheskikh issledovaniy [Principles and Methods of Semantic Researches]. Nauka. Moskva. P. 73-92. [in Russian].

Kaidarov A.T., 1986. Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom iazyke. [The Structure of Roots and Stems of One Syllable in Kazakh Language]. Alma-Ata: Izd-vo «Nauka» Kazakhskoi SSR. 322 p. [in Russian].

Kazhibekov E.Z., 1986. Glagolno-imennaya korrelyatsiya gomogennykh kornei v tiurkskikh iazykakh (yavlenie sinkretizma): Red: A.T. Kaidarov. [Verbal-Nominal Correlation of Homogeneous Roots in Turkic Languages (Phenomenon of Syncretism): Ed. A.T. Kaidarov]. Alma-Ata: Nauka, 271 p. [in Russian].

Khydyrov M.N., 1967. Nekotorye zakonomernosti evolyutsionnogo razvitiya slovoobrazovatelnykh modelei (na materiale turkmenskogo iazyka) [Some Consistent Patterns in Evolutionary Development of Word-Building Models (Based on Material of Turkmen Language)], Problemy iazykoznaniiya [Problems of Linguistics]. Moskva. P. 274-280). [in Russian].

Klimov G.A., 1967. Sinkhroniya – diakhroniya i statika – dinamika [Synchrony – Diachrony and Statics – Dynamics], Problemy iazykoznaniiya [Problems of Linguistics]. Moskva. P. 31. [in Russian].

Kubriakova E.S., 1965. Chto takoe slovoobrazovanie. [What is Word-Building]. M.: Nauka. 78 p. [in Russian].

Kubriakova E.S., 1966. O putiyakh izucheniya tipologicheskikh osobennostey iazyka v oblasti slovoobrazovaniya [The Matter of Study of Typological Specifics of Language in the Sphere of Word-Building], Strukturno-tipologicheskoe opisanie sovremennykh germanskikh iazykov [Structural-Typological Description of Modern German Languages]. Nauka. Moskva. P. 74. [in Russian].

Kubriakova E.S., 1974. Osnovy morfologicheskogo analiza. [Fundamentals of Morphological Analysis]. M.: Nauka. 319 p. [in Russian].

- Lessing F.D., 1960. Mongolian-English dictionary. Berkeley; Los-Angeles: University of California Press. 1236 p. [in English].
- Mankeeva Zh.A., 1991. Rekonstruktsiia pervichnykh kornei glagolnykh osnov kazakhskogo iazyka. [Reconstruction of Primary Roots of Verbal Stems in Kazakh Language]. Alma-Ata: Gylym. 152 p. [in Russian].
- Nadzhip E.N., 1989. Issledovaniia po istorii tiurkskikh iazykov XI-XIV vv. [Research of Turkic Languages History of XI-XIV Centuries]. M.: Nauka. 291 p. [in Russian].
- Drevnetiurkskii slovar, 1969. [Old Turkic Dictionary]. Izd-vo «Nauka». Leningrad 677 p. [in Russian].
- Oralbaeva N., Kalybaeva A., Esenov X. i dr. Sistema slovoobrazovaniia sovremennogo kazakhskogo iazyka., 1989. [Word-formation System of Modern Kazakh Language], Redkol.: N.O. Oralbaeva (gl. red.) i dr. [Editorial board: N.O. Oralbayeva (lead editor) and others]. Alma-Ata. O-vo «Znanie» KazSSR. 367 p. [in Russian].
- Paul H., 1920. Prinzipien der Sprachgeschichte. 5 Auflage. [Linguistic History Principles. 5th ed.]. Halle. 396 p. [in German].
- Paul H., 1957. Deutsche Grammatik. Bd. V. Wortbildungslehre. Halle/Saale: Max Niemeyer Verlag. 323 p. [in German].
- Pizani V., 1956. Etimologii: Istoriia – problemy – metod. [Etymology: History – Problems – Method]. M.: Inostrannaia literatura. 188 p. [in Russian].
- Pokorny J., 1959. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. [Indo-Germanic Etymology Dictionary]. Bern und München: A. Francke. 1183 p. [in German].
- Ramstedt G.J., 1935. Kalmukisches Worterbuch. [Kalmyck Dictionary]. Helsinki. 560 p. [in German].
- Ramstedt G.I., 1957. Vvedenie v altaiskoe iazykoznanie. Morfologii. [Introduction to Altaic Linguistics. Morphology]. M.: Izd-vo inostr. lit. 255 p. [in Russian].
- Sossiur F. de., 1977. Trudy po iazykoznaniiu. [Works on Linguistics]. Moskva: Progress. 696 p. [in Russian].
- Sevortian E.V., 1974. Etimologicheskii slovar tiurkskikh iazykov. [Etymology Dictionary of Turkic Languages]. Moskva: Izd-vo «Nauka». 349 p. [in Russian].
- Shaimerdinova N.G., 2022. Kornevaia morfema v drevnetiurkskom iazyke [Root Morpheme in Old Turkic Language], Turkic Studies Journal, 1 (T. 4), P. 95-108. [in Russian].
- Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A., 2003. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Leiden. 1556 p. [in English].
- Vambery H., 1878. Etymologisches Worterbuch der Turkotatarischen Sprachen. [Etymology Dictionary of Turkic and Tatar Languages]. Leipzig: F.A. Brockhaus. 228 p. [in German].
- Yunusaliev M.B., 1959. Kirgizskaya leksikologiya. [Kirghiz Lexicology]. Frunze. CH. 1. Razvitie kornevykh slov. 248 p. [in Russian].
- Zhubanov K., 1966. Qazaq tılı jönindegi zertteuler. [Researches on Kazakh Language]. Almaty: Gylym. 306 p. [in Kazakh].

Information about authors:

Buketova Nursulu, Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Foreign Philology, Karaganda Buketov University, 1 Mukanov Str., Karaganda, Republic of Kazakhstan.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5117-775X>

Aratayeva Aigul, Candidate of Philological Sciences, Associated Professor of the Languages Development Centre, Karaganda Medical University, 40 Gogol Str., Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7619-2720>

Amrenova Assel, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages Theory and Practice, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11 Kazhymukan Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9935-2991>

Авторлар туралы мәлімет:

Букетова Нурсулу Ибраевна, филология ғылымдарының докторы, шетел филологиясы кафедрасының профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Мұқанов көш., 1, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5117-775X>

Аратаева Айгуль Туkenовна, филология ғылымдарының кандидаты, Тілдерді дамыту орталығының қауымдастырылған профессоры, Қарағанды медицина университеті, Гоголь көш., 40, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7619-2720>

Амренова Асель Сагиндыковна, филология ғылымдарының кандидаты, шет тілдер теориясы мен тәжірибесі кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 11, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9935-2991>

Сведения об авторах:

Букетова Нурсулу Ибраевна, доктор филологических наук, профессор кафедры иностранной филологии, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, ул. Муканова, 1, Караганда, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5117-775X>

Аратаева Айгуль Туkenовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор центра развития языков, Медицинский университет Караганды, ул. Гоголя, 40, Караганда, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7619-2720>

Амренова Асель Сагиндыковна, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Кажымукана, 11, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9935-2991>

Article

«Гүлістан бит түркі» ескерткіші мәтініндегі «айт» етістігінің валенттілігі¹Қ.К. Кенжалин^a, А.С. Зинедина^b^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(E-mail: ken_kk@mail.ru)^bЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(E-mail: aierke96@gmail.com)*Байланыс үшін автор: aierke96@gmail.com

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
валенттілік,
тарихи
синтаксис,
актанттық
құрылым,
тіркесімділік,
семантикалық
синтаксис,
синтаксистік
валенттілік,
семантикалық
валенттілік,
«айт» етістігі,
тарихи мәтін,
сөз тіркесі.

XFTMP 16.21.43

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-167-181>

Мақалада «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігінің валенттілігі талданады. Валенттілік теориясы сөз тіркесімділігімен, синтаксистік жүйемен байланысты болғандықтан, бұл теория тілдегі сөздерді байланыстыру логикасын анықтауға мүмкіндік береді. Ал бұл орта ғасыр тіліндегі жекелеген сөздердің синтаксистік әлеуетіне талдау жасауға, халықтың ойлау жүйесін айқындауға және бүгінгі тілдің құрылымымен салыстыруға жол ашады. Осыған орай зерттеу «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігінің валенттілік құрылымын талдауды және оны қазіргі қазақ тіліндегі қолданысымен салыстыруды мақсат етеді. Зерттеу әдістері ретінде синтаксистік-семантикалық және тарихи-салыстырмалы, статистикалық-корпустық талдау түрлері қолданылады. Статистикалық-корпустық әдіс арқылы «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігінің қолданыс көрсеткіші талданса, тарихи-салыстырмалы әдіс орта ғасыр түркі тіліндегі «айт» етістігінің құрылымдық ерекшеліктерін қазіргі қазақ тілінің нормаларымен салыстыруға мүмкіндік береді. Ал синтаксистік-семантикалық талдау әдісі негізінде «айт» етістігінен жасалған сөз байланыстарының мағыналық-құрылымдық сипаты талданады.

«Айт» етістігінің валенттілігін анықтау үшін «айт» етістігінен жасалған етістікті сөз тіркестерінің құрамындағы актанттық құрылымдарға талдау жасалды. «Айт» етістігі агенс, модификатор, пациенс, адресат сынды актанттық құрылымдардан тұратыны және бұл етістіктің 6 валентті екендігі анықталды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «айт» етістігі орта ғасыр түркі тілінде қазіргі қазақ тіліндегі қолданысынан әлдеқайда кең мағыналық

¹ Мақала АР19679974 «Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінің тілі» атты гранттық жобаны орындау барысында жазылды.

және синтаксистік мүмкіндіктерге ие болған. Бұл етістік бірқатар грамматикалық формаларда қолданылған. Айтти, аytur, аyttim, аytkan сияқты түрлі тұлғалар бұл етістіктің мәнмәтіндегі тіркесімділік қабілеті жоғары екендігін көрсетеді. Зерттеу «айт» етістігінің синтаксистік валенттілігі өзгермегенімен, оның семантикалық кеңістігі тарихи даму барысында тарылғанын көрсетті. Орта ғасыр жазба тіліндегі «айт» етістігінің мағыналық жүгі қазіргі қазақ тілінде басқа етістіктерге бөлініп, функционалды-стильдік саралануға ұшыраған. Мысалы, «айт» етістігі қазіргі қазақ тілінде тек хабарлау мағынасында қолданылса, бұрын бұл етістік сөйлеу, айту, көрсету, бұйыру сияқты кең ауқымды қызметтерді атқарған.

Зерттеуде қол жеткізілген теориялық тұжырымдар қазақ тілінің дамуындағы валенттілік, мағыналық жіктелу және құрылымдық сабақтастық мәселелерін тереңірек зерттеуге негіз болады. Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің тарихи құрылымдарының бүгінгі тілдің қолданысын дамытудағы рөлін анықтауға көмектеседі. Зерттеу барысында алынған мәліметтер қазақ тілінің даму жолындағы маңызды кезеңдерді айқындап, түркі тілдерінің тарихи дамуы мен олардың қазіргі тілдерге әсері туралы жаңа ғылыми көзқарастарды ұсынуға жол ашады. Тілдік жүйелердің сабақтастығын зерттеу тіл біліміндегі жаңа бағыттарға серпін береді.

K. Kenzhalin^a

^a*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kenkk@mail.ru)*

***A.S. Zinedina^b**

^b*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: aierke96@gmail.com)*

*Corresponding author: aierke96@gmail.com

Valency of the verb 'ayt' in the Manuscript "Gulistan bit turki"

Abstract. This article analyzes the valency of the verb 'ayt' in the medieval manuscript "Gulistan bit Turki." Valency theory, which is closely related to collocations and syntactic structures, gives an opportunity to identify the logic of word compatibility in a language and offers insight into the syntactic potential of lexemes in the text, as well as to understand the mental intentions of the Turkic peoples. The study focuses on analyzing the valency structure of 'ayt' in "Gulistan bit Turki" and compares its semantics with that of the same verb in modern Kazakh. The research employs syntactic-semantic, historical-comparative,

Received 06 March 2025. Revised 09 April 2025. Accepted 14 May 2025. Available online 30 June 2025.

Дәйексөз үшін: Қ.К. Кенжалин, А.С. Зинедина «Гүлістан бит түркі» ескерткіші мәтініндегі «айт» етістігінің валенттілігі // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 2. 167-181 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-167-181>

For citation: K. Kenzhalin, A.S. Zinedina Valency of the verb 'ayt' in the Manuscript "Gulistan bit turki" // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 167-181. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-167-181>

and statistical-corpus methods. The statistical-corpus method is used to analyze the meaning of 'ayt' in the manuscript, while the historical-comparative method compares its structural features in the medieval Turkic language with modern Kazakh. Syntactic-semantic analysis enables exploration of semantic-structural nature of word combinations formed with 'ayt'.

To determine the valency of the verb, the study analyzes actant structures in verb phrases with 'ayt'. It was found that 'ayt' appears with various actants, including agent, modifier, patient, and addressee, and that the verb has six valency roles. The results indicate that 'ayt' had broader semantic and syntactic possibilities in the medieval Turkic language than in modern Kazakh. Various grammatical forms such as *aytti*, *aytur*, *ayttim*, and *aytkan* demonstrate its high conjugational versatility in historical context. While the syntactic valency of 'ayt' has remained unchanged, its semantic scope has narrowed over time. The semantic load of the verb in the monument's language has undergone functional and stylistic differentiation in modern Kazakh. In the manuscript, 'ayt' conveyed a broader range of meanings, including 'to speak,' 'to show,' 'to command,' whereas in modern Kazakh, it functions primarily as a verb of speech.

The theoretical conclusions of this study lay a foundation for further examination of valency, semantic classification, and structural continuity in the development of Turkic languages. The findings clarify the role of linguistic units and structures in written monuments in shaping modern Turkic languages, including Kazakh. Studying the continuity of linguistic systems opens new avenues for research in linguistics.

Keywords: valency, historical syntax, actant structure, compatibility, semantic syntax, syntactic valency, semantic valency, verb 'ayt', historical text, word combination.

К. Кенжалин^а

^аЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан (E-mail: kenkk@mail.ru)

***А.С. Зинедина^б**

^бЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан (E-mail: aierke96@gmail.com)

Автор для корреспонденции: aierke96@gmail.com

Валентность глагола «айт» в тексте памятника «Гулистан бит тюрки»

Аннотация. В статье анализируется валентность глагола «айт» в средневековом памятнике «Гулистан бит тюрки». Теория валентности, связанная со словосочетаниями, синтаксической системой, позволяет определить логику сочетаемости слов в языке, а также дает возможность рассмотреть синтаксический потенциал лексем в языке памятника, определить ментальные интенции тюркских народов. В данном контексте исследование нацелено на анализ валентной структуры глагола «айт» в памятнике «Гулистан бит тюрки» и сравнение его семантики с семантикой глагола современного казахского языка. В качестве методов исследования в статье используются синтаксико-семантический и историко-сравнительный, статистико-корпусный приемы. При статистико-корпусном методе анализируется значение глагола «айт» в памятнике «Гулистан бит тюрки», историко-сравнительный метод позволяет сравнить структурные

особенности глагола «айт» в средневековом тюркском языке с нормами современного казахского языка. На базе метода синтаксико-семантического анализа рассматривается семантико-структурный характер словосочетаний, образованных от глагола «айт».

Чтобы определить валентность глагола, был проведен анализ актантных структур в составе глагольных словосочетаний с глаголом «айт». Было установлено, что значение глагола «айт» может проявляться в актантных структурах, таких, как агенс, модификатор, пациентка, адресат и что этот глагол является 6-валентным. Результаты исследования показали, что глагол «айт» имел гораздо более широкие смысловые и синтаксические возможности в средневековом тюркском языке, чем в современном казахском языке. Различные грамматические формы глагола, такие, как *aytti*, *aytur*, *ayttim*, *aytkan* указывают на то, что данный глагол обладает высокой способностью к спряжению в контексте. Исследование показало, что, хотя синтаксическая валентность глагола «айт» не изменилась, но его семантическое пространство в процессе исторического развития сузилось. Смысловая нагрузка глагола «айт» в языке памятника в современном казахском языке и подверглась функционально-стилевой дифференциации. Например, если глагол «айт» используется в современном казахском языке только как глагол речи, то в языке памятника глагол имеет значительно широкий спектр значений: «говорить», «показывать», «приказывать» и т.д.

Теоретические выводы, достигнутые в исследовании, послужат основой для более глубокого изучения вопросов валентности, семантической классификации и структурной преемственности в развитии тюркских языков. Результаты исследования помогут определить роль языковых единиц и структур письменных памятников в развитии современных тюркских языков, в т.ч. казахского языка. Изучение преемственности языковых систем дает толчок новым направлениям в лингвистике.

Ключевые слова: валентность, исторический синтаксис, актантная структура, сочетаемость, семантический синтаксис, синтаксическая валентность, семантическая валентность, глагол «айт», исторический текст, словосочетание.

Кіріспе

Тілдік бірліктердің валенттілік мәселесі – тіл біліміндегі өзекті тақырыптардың бірі. Соның ішінде тіл білімі мен түркітануда *етістіктің* валенттілік қасиеті маңызды зерттеу нысаны саналады. Себебі етістік – сөйлемнің негізгі тірегі. Ол мағыналық және синтаксистік тұрғыдан әртүрлі актанттық байланысқа түсіп, әр тілдің құрылымдық-мазмұндық ерекшелігін айқындайды. Ал валенттілік семантикалық синтаксистің негізгі ұғымдарының бірі ретінде сөздердің байланысу мүмкіндігін, сөйлемдегі тіркесімділік заңдылықтарын айқындайды. Валенттілік мәселесін қарастыру сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді зерттеуді білдіреді. Себебі етістік сөйлем синтаксисі мен семантикасының орталығы ретінде қарастырылады (Шустова, Смирнова, 2015: 21). Сөйлемдегі етістіктердің өзге сөздермен байланысқа түсіп, тіркесу қабілеті валенттілік теориясы арқылы өлшенеді. Валенттілік теориясының мәні туралы әр түрлі көзқарастар болғанымен, бұл ұғым негізінен етістіктің семантикалық мазмұнына қатысты екені мойындалады (Амирбекова, 2021: 5). Бұл валенттіліктің етістіктің синтаксистік-семантикалық байланысына негізделетіндігін көрсетеді (Cook, 2012: 53). М. Перини етістік валенттілігін анықтауды сол қимыл-әрекетті білдіретін сөздердің ішкі мағыналық мүмкіндігін білу ретінде түсіндіреді (Perini, 2015: 5). Семантикалық синтаксистің

нысаны ретінде «валенттілік» ұғымын талдай отырып, К. Уиллемс тілдің синтаксистік құрылымын түсінбей тұрып лексикалық семантиканы зерттеу мүмкін емес екенін айтады (Willems, 2006: 587). Ал Ж. Семески етістіктің синтаксистің маңызды элементі екенін және өзге сөз таптарымен салыстырғанда көпмағыналылық дәрежесінің жоғары екенін айтады (Semecky, 2008: 16). Демек валенттілік – семантикалық синтаксистің негізгі ұғымы. Валенттілік – сөздің ішкі мүмкіндігі болса, синтаксистік байланыс – соны жүзеге асырушы. Валенттілік – тілдік бірлік, ал синтаксистік байланыс – «сөйлеу бірлігі». Валенттілік – мағына, синтаксистік байланыс – құбылыс. Валенттілік – себеп, синтаксистік байланыс – нәтиже (Расулов, 2022: 1080). Сонда валенттілік – синтаксистік байланыстың орнауына, сөздердің бір-бірімен байланысуына мүмкіндік беретін сөз «қабілеті».

Қазақ тіліндегі «айт» етістігі көп валентті етістіктер қатарына жатады. Ол субъект (кім айтты?), адресат (кімге айтты?), объект (не айтты?), модификация (қалай? қашан? қайда?) сияқты актанттық құрылымдармен байланысады. Бұл құрылым қазіргі қазақ тілінде ғана емес, орта ғасыр ескерткіштерінде де айқын байқалады. Бұл зерттеуде «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігінің валенттілігі талданады. «Гүлістан бит түркі» ескерткіші орта ғасыр жазба дәстүрінің маңызды үлгілерінің бірі саналады. Сондықтан жазба ескерткіш тілін зерттеу арқылы қазіргі қазақ тілімен сабақтастықты анықтауға болады. Мәтінде кездесетін «aytti», «aytur», «ayttim» сияқты етістіктердің тіркесу ерекшеліктері талданып, олардың қазіргі қазақ тіліндегі тұлғаларымен сәйкестігі қарастырылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің негізгі материалы ретінде ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерінің бірі – «Гүлістан бит түркі» мәтіні таңдалды. Бұл ескерткіш түркі халықтарының орта ғасырдағы жазба дәстүрінің маңызды үлгісі саналады және қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында Ә. Қараманлыұғлының «Гүлістан бит түркі» мәтінінің транскрипциясы пайдаланылды. Зерттеудің әдістемелік негізін *синтаксистік, семантикалық және тарихи-салыстырмалы талдау* әдістері құрайды. Синтаксистік талдау «айт» етістігінің сөйлем ішіндегі актанттық құрылымдарын (субъект, объект, адресат, модификатор) анықтау үшін қолданылды. *Семантикалық талдау* «айт» етістігінің мағыналық даму динамикасын және оның тарихи мәнмәтіндегі қолданыс ерекшеліктерін қарастыру мақсатында жүргізілді. *Тарихи-салыстырмалы әдіс* орта ғасыр түркі тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі «айт» етістігінің құрылымдық ерекшеліктерін салыстырып, олардың сабақтастығы мен өзгерісін сипаттау үшін пайдаланылды. *Корпустық-статистикалық әдіс* «Гүлістан бит түркі» мәтініндегі «айт» етістігінің қолданылу жиілігін есептеу және оның әр түрлі грамматикалық формалардағы көрінісін талдау үшін қолданылды. Аталған зерттеу әдістері «айт» етістігінің тарихи мәтіндегі валенттілігін, оның мағыналық және құрылымдық дамуын зерделеуге мүмкіндік береді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазіргі зерттеулерде логикалық-синтаксистік және лексика-семантикалық валенттіліктермен қатар интонациялық, ассоциативті-дыбыстық, стилистикалық валенттілік түрлері зерттеу нысанына айналып үлгерді (Оспанова, Аитова, Султанзаде, 2023: 147).

Валенттілік ұғымы сөздердің сөйлемдегі байланысу мүмкіндігін, олардың синтаксистік және семантикалық құрылымын анықтауда қолданылады. Жалпы тіл білімінде валенттілік мәселесі түрлі аспектіде қарастырылады: валенттіліктің теориялық негіздері, оның синтаксистік және семантикалық сипаты, сөздердің тіркесімділігі және синтагматикалық байланыстары. Қазіргі қазақ тіл білімінде валенттілік мәселесін зерттеуге арналған бірқатар маңызды еңбектер бар. Бұл бағытта қазақ лингвистикасында М. Оразовтың «Қазақ тілінің семантикасы» (1991), Қ. Нұрмұхамбетованың «Есімше + зат есім» үлгісіндегі сөз тіркестерінің синтагмалық ерекшеліктері» (2000), Г. Сыздықованың «Қазақ тіліндегі семантикалық валенттілік» (2010) еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Ал ортағасырлық түркі тілінің жазба ескерткіштері, соның ішінде «Гүлістан бит түркі» мәтіні Э. Наджиптің «Тюркоязычный памятник XIX века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык» (1975), М. Сабырдың «Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы» (2004), Б. Сағындықұлының «Алтын Орда жазба ескерткішінің салыстырмалы лексикасы» (2006), Ф. Нуриеваның «Формирование и функционирование тюрко-татарского литературного языка Золотой Орды» (2004), Х. Миннегуловтың «Тюрко-татарская словесность в контексте межлитературных связей» (2017) еңбектерінде талданады. 2024 жылы А. Сейітбекованың «Сейф Сарайдың «Гүлістан бит түркі» жазба ескерткіші: сөздігі, транскрипциясы, аудармасы» жарық көрді (2024). Бұл қазақ тіл білімінде «Гүлістан бит түркі» ескерткішін одан әрі тереңірек зерттеуге жол ашты. Жалпы түркітануда бұл бағытта Ә. Қараманлыұғлының «Gülistan Tercümesi» (1989) еңбегін ерекше атаймыз. Қазіргі зерттеулерде валенттіліктің когнитивтік аспектісі, тарихи мәтіндердегі синтаксистік қатынастардың тұрақтылығы және олардың қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы зерттелуде. Валенттілік теориясының даму бағыты, оның түркі тілдеріндегі көрінісі және тарихи сабақтастық аспектілері болашақ зерттеулердің маңызды бағыты болып қала береді.

Талдау

Орта ғасырда «айт» етістігінің қолданысы қазіргі қазақ тіліндегі қолданысына қарағанда әлдеқайда кең болған. Оны біз тарихи мәтіндерден байқаймыз. Біздің зерттеу нысанымызға алынған «Гүлістан бит түркі» ескерткішінде «айт» етістігі қазіргі қазақ тіліндегі «айту», «сөйлеу», «деу» етістіктерінің орнына қолданылған. Қазір бұл етістіктер функционалды-стилдік жағынан айырмашылыққа ие болса, орта ғасырда сөйлеу етістіктерінің көп бөлігі «айт» формасында ғана қолданылған. Бұл – тарихи тілдік өзгерістер мен семантикалық дамудың нәтижесі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «айт» етістігі былайша түсіндіріледі: «Сөзбен ой-пікірін білдіру, сөз сөйлеу. Арнау, бағыштау» (ҚТТС, 2008: 26). Ал «деу», «сөйлеу» етістіктері «айт» етістігінің синонимдік қатарын құрайды.

«Гүлістан бит түркі» ескерткішінде «айт» етістігі ең жиі қолданылған сөз қатарына жатады. Бұл мәтінде «айт» етістігі бірнеше грамматикалық формада жұмсалған: *aytti* – 848 *rem*, *aytur* – 204 *rem*, *ayttim* – 168 *rem*, *ayturlar* – 80 *rem*, *aytip* – 16 *rem*, *aytkil* – 14 *rem*, *ayttilar* – 12 *rem*, *aytli* – 10 *rem*, *aytkay* – 10 *rem*, *aytma* – 8 *rem*, *aytsa* – 6 *rem*, *aytkan* – 6 *rem*, *aytmaq* – 6 *rem*, *aytayim* – 4 *rem*, *aytkaylar* – 4 *rem*, *aytkanu* – 4 *rem*, *aytmadi* – 4 *rem*, *aytmas* – 2 *rem*, *aytmaut* – 2 *rem*, *aytmadin* – 2 *rem*, *aytmagay* – 2 *rem*, *aytmadingiz* – 2 *rem*, *ayt* – 2 *rem*. Көріп отырғанымыздай, орта ғасырда «айт» етістігінің функционалды-семантикалық әлеуеті жоғары болған. Бұл етістіктің қабылдайтын грамматикалық формалары қазіргі қазақ тіліне ұқсас келеді. Мәселен, *айтты*, *айттым*, *айтар*, *айтып*, *айтқан*,

айтпақ, айтамын, айтқаны, айтпады, айтпас, айтпаймын, айтпадым т.б. Ескерткіш тілінде қазір жиі қолданыла бермейтін, жергілікті сөйлеу ерекшеліктерінде ғана сақталған «қыл», «-қай/-ғай» жұрнақтары қолданылғаны да байқалады. «Айт» етістігіне жалғанған грамматикалық формалардың қазіргі қазақ тілінде фонетикалық өзгеріске ұшырағанын байқау қиын емес: *aytur – айтап, aytma – айтна*. «Т» қатаң дауыссызына «м» үнді дауыссызының жалғануы қосымшалардың үндестік заңы бойынша бірнеше нұсқасының қалыптаса қоймағанын көрсетеді. Бұны көптік жалғауының да бір нұсқада қолданылуынан байқаймыз.

Ескерткіш мәтінінде жұмсалған сөз қолданыстарында «айт» етістігінің өзге сөздермен тіркесу қабілеті, байланысу ықтималдылығы жоғары. Бұл «айт» етістігінің валенттілігінің де айтарлықтай дәрежеде екенін білдіреді. Орта ғасырдағы «айт» етістігі *кім айтты, кімге айтты, не(ні) айтты, қашан айтты, қалай айтты, қайда(н) айтты* құрылымы бойынша тіркес құрайды. Синтаксистік валенттілік сөйлем құрамындағы кез-келген сөздің басқа сөздермен тіркесу мүмкіндігін есепке алады (Оразов, 1991: 199). «Айт» етістігінің синтаксистік валенттілігінің көп дәрежелілігіне байланысты түрлі актанттық құрылымда байланыс құра алады. Сөйлем құрамына еніп, өзекті сөзбен тіркескен сөздерді тіл білімінде актанттар деп атайды. Актанттардың саны өзекті сөздің валенттілік дәрежесін анықтауда маңызды өлшем болады (Оразов, 1991: 200). Сонда тілдік бірліктердің байланысу заңдылықтары, олардың валенттілік ерекшеліктері қазақ тілінің синтаксистік құрылымын жан-жақты сипаттауға мүмкіндік береді. Актанттар құрамына *агенс* (субъект, кім, бастауыш), *пациенс* (объект, нені, толықтауыш), *адресат* (кімге, толықтауыш), *модификаторлар* (қалай, қайда, қашан, пысықтауыш) жатады. «Гүлістан бит түркі» ескерткішінде қолданылған «айт» етістігі аталған актанттардың барлық құрылымын қабылдайды.

Біз ескерткіш мәтінінен талдауға 40 етістікті тіркес алдық. Бұл тіркестердің құрамындағы актанттарды былайша жіктеуге болады: *агенс* (men, sen, ol, fakir, sheyh sadi, fakir-larning biri); *пациенс* (korusmeyin, kirek, ne tiler, ani, idi, takatim yok, hikmet ni, mesel-ni); *адресат* (oz-ozume, pehlevanga, oze, seyhina, atasina, nedim-lerine, anga, muridi-ne, oglina, dostina); *модификатор* (hidmatina kilip, undep, munazara kilip, bazarina kirip, razi bolmayin, itiraz kilip, yigrip, opup, melamet kilip, artinca, korup, usutune kilip, dem-be-dem, dunye hayatindan, dagi). «Гүлістан бит түркі» мәтінінде кездесетін «айт» етістігі әр түрлі актанттық құрылымнан тұрады. Кейбір тіркестерде тек агенс болса («*fakir aytti*», «*ol aytti*»), енді кейбірінде объекті де кездеседі («*Mesel-ni ayturlar*», «*Hikmet-ni aytti*»). Кейбіреулері адресатты да қамтиды («*dostina aytti*», «*nedim-lerine aytti*»). Күрделі қолданыстарда модификаторлар қосылып, қимылдың қалай орындалғанын көрсетеді («*opup aytti*», «*melamet kilip aytti*»). Демек «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігі – 6 валентті лексема.

1-дәрежелі валенттілік

ol aytti
(кім айтты?)

2-дәрежелі валенттілік

atasina aytti
(кімге айтты)

3-дәрежелі валенттілік

mesel-ni aytti
(нені айтты?)

4-дәрежелі валенттілік

undep aytti
(қалай айтты?)

5-дәрежелі валенттілік

artinca aytti
(қашан айтты?)

6-дәрежелі валенттілік

dunye hayatindan aytti
(қайдан айтты?)

«Гүлістан бит түркі» ескерткішінде кездесетін «айт» етістігінің синтаксистік валенттілігі қазіргі қазақ тіліндегі қолданысына сәйкес келеді. Қазіргі қазақ тілінде бұл етістік бір, екі және үш актантты құрылымдарда жұмсала алады: *ол айтты, оған айтты, оны айтты, далада(н) айтты, қарап тұрып айтты, кеше айтты және т.б.* Бұл – «айт» етістігінің синтаксистік тұрғыда тұрақты екенін көрсетеді. Алайда орта ғасырдағы түркі тілінде «айт» етістігінің семантикалық валенттілігі кеңірек болғаны байқалады. Себебі ол қазіргі қазақ тіліндегі «айту», «сөйлеу», «деу», «жариялау», «бұйыру», «мойындау», «талап ету» сияқты әртүрлі мағыналарды қамтыған. Мысалы, «*itiraz kilip aytti*» тіркесінде «қарсылық білдіру», «*munazara kilip aytti*» тіркесінде «пікірталас жүргізу», ал «*melamet kilip aytti*» тіркесінде «жариялады» мәні бар. Бұл қолданыстар қазіргі қазақ тіліндегі синонимдес етістіктер арқылы ажыратылатын мағыналардың ортағасырлық кезеңде бір ғана «айт» етістігімен берілуі оның семантикалық валенттілігінің кең болғанын көрсетеді. Лексикалық қабат уақыт өте активтеніп не пассив қабатқа өтіп үнемі динамикада болады. Ал сөз, сөйлем, мәтін байланысындағы синтаксистік қатынас сөйлеудің «қаңқасын» құрап, тұрақтылығын сақтап отырады. Сондықтан лексика өзгермелі сипат алса, синтаксис тұрақты, статикалық күйде болады. Сол себепті көне, орта дәуірлердегі синтаксистік қатынастарды, модельдерді зерттеу қазіргі қазақ тілінің тарихи күйін анықтауға мүмкіндік береді. Себебі синтаксистік «қаңқа» тұрақты күйде сақталады. Етістіктердің синтаксистік, синтагмалық байланыстарының да қазіргі қазақ тілімен сәйкес келуі – соның бірден-бір дәлелі.

Қазіргі қазақ тілінде «айт» етістігі тек хабарлау, жеткізу мағынасында ғана қолданылады, ал сөйлеу үдерісінің басқа реңктері «сөйлеу», «деу», «жариялау» сияқты етістіктер арқылы беріледі. Ортағасырлық түркі тілінде мұндай стильдік саралану болмағандықтан, «айт» жалпылама семантикалық рөл атқарған. Бұл тарихи даму барысында тілдік жүйеде мағыналық жіктелу жүріп, орта ғасырдағы «айт» етістігінің семантикалық жүгінің қазіргі қазақ тілінде бірнеше етістікке бөлінгенін көрсетеді. Сөздердің байланысуы, олардың логикалық тұрғыдан үйлесуі ең алдымен тілдік бірліктердің семантикалық мүмкіндіктеріне байланысты болады (Расулов, 2022: 1079). Демек қазіргі қолданыстағы «айт» етістігінің семантикалық мүмкіндігі тарылған деп айтуға болады. Мысалы, *Мен сабақ айттым. Ол сахнада сөйледі. Анам «кешке келемін», – деді.* Қазіргі қазақ тілінде сөйлеу етістіктерінің өзара байланысы «*деп айтты*», «*деп сөйледі*», «*айтамын деді*», «*айтатынын айтты*», «*айтамын деп айтты*» секілді тіркестерінде кездеседі. «Гүлістан бит түркі» ескерткішінде де «айт» етістігінің өзді-өзі байланысы кездеседі. Мысалы, *tutar-men aytti aytkil ayttim.* Мұнда «айт» етістігі үш рет қатарынан келіп, өзара байланыс орнатып тұр. «Айт» етістігі қазіргі сөйлеу етістіктерінің көбінің орнына қолданылғандықтан, «деп айтты» сөзаралық байланысы «*aytkil aytti*» формасында беріледі.

Сөздердің семантикалық тіркесуі адамның бейнелі ойлау, заттарды салыстыру, ұқсату қабілетінен туындайды, яғни тілдегі этникалық дүние бейнесі сөздердің валенттілігі арқылы вербалданады (Талғатқызы, Әмірбекова, Қайырбекова, Аккузов, 2023: 202). Демек сөздердің семантикалық жағынан тіркесу заңдылықтары тіл құбылысы ғана емес, адамның ойлау жүйесінің және этномәдени дүниетанымның көрінісі саналады. Сөздердің тіркесуі адамның бейнелі түрде ойлау, заттарды салыстыру, ұқсату қабілетінен туындайды. Бұл үдеріс кездейсоқ емес, ол адамның қоршаған ортаны қабылдау ерекшелігімен тығыз байланысты. Әсіресе метафоралық және метонимиялық қолданыстарда тілдік бірліктердің тіркесу заңдылықтары айқын көрінеді. Адам белгілі бір заттар мен құбылыстар арасындағы ұқсастықты байқап, оларды салыстыру арқылы жаңа мағыналық байланыстар жасайды. Мысалы, «*dem-be-dem aytти*», «*dunye hayatından*», «*tutar-men aytти aytkil aytтим*» секілді тіркестер халықтың дүниені қабылдау жүйесімен тығыз байланысты. Бұл тіркестердің семантикалық үйлесімділігі халықтың ойлау тілімен байланысты. «*dem-be-dem aytти*» тіркесін талдап көрейік. Ә. Қараманлыұғлы еңбегінде «*dem-be-dem*» сөзі «*zaman zaman*» деп түсіндірілген (Қараманлыұғлы, 1989: 242). Мұнда «уақыт» сөзі үстемеленіп тұр. Бұл үстеме мағына қазіргі қазақ тілінде «көзбе көз», «сөзбе сөз», «дәлме дәл» сөздерінде әлі де сақталған. Демек мұндағы «*dem*» уақыт мағынасын берсе, «*be*» қосымшасы үстеме мәнді білдіретін морфема ретінде екі бірдей сөзді байланыстыру үшін қызмет етіп тұр. Тағы бір талдауды қажет ететін ерекше тіркес – «*dunye hayatından aytтим*» метафоралы тіркесі. «Айт» сөзі сирек байланыс құрайтын модификатор «қайдан?» сұрағына жауап беретін актанттар. «Айт» сөзі табиғатынан шығыс септігіндегі сөзбен жиі байланыса бермейді. Байланыс орнағанның өзінде бұл актант «қалай?» модификаторына ауысып кетеді. Мысалы, қазіргі қазақ тіліндегі «терезеден айттым» тіркесі «қайдан айттым?» актантынан гөрі мазмұндық жағынан «қалай айттым» актантына жақындайды. Бұл жерде «айт» етістігі «терезеден қарап айттым» тіркесін қажет етіп тұрады. Ал «Гүлістан бит түркі» ескерткішінде метафораланған «*dunye hayati*» тіркесі шығыс септігінде келіп «айт» етістігімен ауыспалы мәнде тіркесіп тұр. Бұл ойлау тілі мен халықтық логиканың бір үлгісін көрсетеді. Сонымен қатар «айт» етістігі күрделі сөздермен де, фразалық тіркестермен де байланысып келіп сөз тіркесін құрайды. Мысалы, «*kiter vaktin aytтим*» (*кетер уақытын айттым*) тіркесінде «айттым» етістігі күрделі объектілі мағыналы сөзбен тіркесіп келген. Ал «*takatim yok aytти*» тіркесінде «айтты» етістігі «тағатым жоқ» фразеологизмімен тіркесіп қазіргі қолданыстағы «деді» етістігінің орнына қолданылған.

Валенттілік ұғымымен мәтін ішіндегі сөздердің байланысын білдіретін «синтагма» ұғымы қатар жүреді. Валенттілік құбылысы – сөздердің өзара байланысу мүмкіндігін, сөйлем ішіндегі орны мен тіркесу заңдылықтарын анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Ал синтагма – осы байланыстардың құрылымдық көрінісі. М. Оразовтың пікіріне сүйенсек, синтагмалық қатынастар сөздердің валенттілік қасиеттерімен тікелей байланысты. Бұл байланыс синтаксистік бірліктерді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады (Оразов, 1991: 153). Валенттілік теориясы сөздердің басқа сөздермен үйлесу ықтималдығын ғана емес, олардың семантикалық және синтаксистік байланысқа түсу қабілетін де зерттейді. Бұл теория әр сөздің тіркесу мүмкіндігін анықтаумен қатар мағыналық және құрылымдық өзгерістерге әсер ететін негізгі фактор ретінде қарастырылады. Мәтіндегі синтагмалық байланыстар сөз тіркесінің мағыналық өзгерістерін айқындайды. Тіркеске түскен сөздердің барлығында синтагмалық мағына бар, бірақ олардың мағына қалыптасуына ықпалы әртүрлі (Оразов, 1991: 153). Кейбір сөздер тіркескен кезде өздерінің бастапқы семантикалық мәнін сақтап қалса, кейбірі

өзгеріске ұшырап, жаңа мағыналық реңкке ие болады. Бұл құбылыс тарихи мәтіндерде айқын байқалады, яғни синтагма – сөйлем ішіндегі мағыналық және грамматикалық байланысқа түскен сөздер тобы. Синтагмалар мағыналық қатынасына қарай бірнеше түрге бөлінеді: *предикативтік синтагма* – бастауыш пен баяндауыш арасындағы байланыс; *объектілік синтагма* – толықтауыш пен баяндауыш арасындағы байланыс; *атрибутивтік синтагма* – анықтауыш пен анықталушы сөз арасындағы байланыс; *адвербиалды синтагма* – пысықтауыш пен баяндауыш арасындағы байланыс. «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігімен жасалатын синтагмалық қатынастарды былайша бөлуге болады: предикативтік синтагмалар: «fakir aytti», «men ayttim» т.б.; объектілік синтагмалар: «ne tiler aytti», «mesel-ni ayturlar» т.б.; адресаттық синтагмалар: «muridi-ne aytur», «dostina aytti» т.б.; адвербиалды синтагмалар: «itiraz kilip aytti», «hidmatina kilip aytti» т.б. «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі адвербиалды (пысықтауыш арқылы байланысқан) синтагмалардың бір ерекшелігі – үнемі «қылу» көмекші етістігімен байланысып келетіндігінде. Қазіргі қазақ тілінде «жасау/істеу» мағынасын беретін «ету» етістігі «қылу» етістігіне қарағанда жиі қолданылатындықтан, «... қылып айтты» тіркесінің қолданыс жиілігі төмен. Ал «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігінің адвербиалды қатынасы көбіне «қылу» көмекші етістігімен қатар келіп отырған.

Нәтижелер

«Гүлістан бит түркі» мәтінінен теріп алынған «айт» етістігімен тіркескен 40 етістікті сөз тіркесінің актанттық құрылымын төмендегі кестеде ұсынамыз.

Тіркес	Агенс (кім?)	Пациенс (нені?)	Адресат (кімге?)	Модификатор
fakir aytti	fakir	-	-	-
men ayttim	men	-	-	-
ol aytti	ol	-	-	-
oz ozume ayttim	men	-	oz-ozume	-
pehlevanga ayttim	men	-	pehlevanga	-
seyh sadi aytur	sheyh sadi	-	-	-
korusmeyin ayttim	men	korusmeyin	-	-
oze aytti	ol	-	oze	-
sen aytkil	sen	-	-	-
hidmatina kilip aytti	ol	-	-	hidmatina kilip
seyhina aytti	ol	-	seyhina	-
atasina aytti	ol	-	atasina	-
undep aytti	ol	-	-	undep

munazara kilip aytti	ol	-	-	munazara kilip
nedim-lerine aytti	ol	-	nedim-lerine	-
bazarina kirip aytur	ol	-	-	bazarina kirip
kirek aytti	ol	kirek	-	-
ne tiler aytti	ol	ne tiler	-	-
fakir-larning biri aytti	fakir-larning biri	-	-	-
anga aytti	ol	-	anga	-
ani ayturlar	ol	ani	-	-
muridi-ne aytur	ol	-	muridi-ne	-
oglina aytur	ol	-	oglina	-
dostina aytti	ol	-	dostina	-
manga aytti	ol	manga	-	-
razi bolmayin aytti	ol	-	-	razi bolmayin
itiraz kilip aytti	ol	-	-	itiraz kilip
yigrip aytti	ol	-	-	yigrip
opup aytti	ol	-	-	opup
melamet kilip aytti	ol	-	-	melamet kilip
kiter vaktin ayttim	men	-	kiter vaktin	-
artinca ayttim	men	-	-	artinca
takatim yok aytti	ol	takatim yok	-	-
hikmet ni aytti	ol	hikmet ni	-	-
korup aytti	ol	-	-	korup
usutune kilip aytti	ol	-	-	usutune kilip
mesel-ni ayturlar	ol	mesel-ni	-	-
dem-be-dem aytur	ol	-	-	dem-be-dem
dunye hayatindan ayttim	men	-	-	dunye hayatindan
dagi aytti	ol	-	-	dagi

1-кесте. «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігінің актанттық құрылымы

Жоғарыдағы кестеден байқағанымыздай, «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігінің қолданысы, семантикалық мүмкіндігі қазіргі «айт» етістігінен әлдеқайда жоғары. Дегенмен синтаксистік, синтагмалық байланыс тұрғысынан, валенттілік дәрежесі бойынша аса айырмашылықтар жоқ, яғни уақыт өте жекелеген лексемалар актив не пассив қабатқа өтіп, функционалды-семантикалық жағынан динамикада болатын болса, синтаксистік, синтагмалық қатынастар мен валенттілік деңгейлері тұрақтылығын сақтайды. Бұл синтаксистік қатынастардың тілдің негізі екенін, өзгеріске бейім емес тілдің ескі «қаңқасын» құрайтынын, тіл арқылы ойлау жүйесін көрсететінін білдіреді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «айт» етістігі орта ғасыр түркі тілінде қазіргі қазақ тіліндегі қолданысынан әлдеқайда кең мағыналық және синтаксистік мүмкіндікке ие болған. «Гүлістан бит түркі» ескерткішіндегі «айт» етістігінің әртүрлі актанттық құрылымдармен қолданылуы оның 6 валентті лексема екенін көрсетті. Бұл оның сөйлемдегі тіркесімділік заңдылықтарының жоғары деңгейде болғанын және әртүрлі грамматикалық формаларда жиі қолданылғанын дәлелдейді. Ортағасырлық түркі тілінде «айт» етістігі қазіргі қазақ тіліндегі «айту», «сөйлеу», «деу», «жариялау», «бұйыру», «мойындау», «талап ету» сияқты бірнеше мағынаны қамтыған. Зерттеу барысында бұл етістіктің синтаксистік валенттілігі өзгермегенімен, семантикалық ауқымы тарылғаны анықталды. Орта ғасырдағы сөйлеу етістіктерінің көбі «айт» формасында ғана қолданылған болса, қазіргі қазақ тілінде бұл мағыналық жүктеме бірнеше етістікке бөлініп, тілдік жүйеде белгілі бір семантикалық саралану орын алған. Синтаксистік талдау нәтижесінде «айт» етістігінің қазіргі қазақ тіліндегі қолданылуымен сабақтастығы байқалды. Орта ғасыр жазба мәтінінде оның бір, екі және үш актантты құрылымдарда жұмсалғаны айқындалды. Сонымен қатар орта ғасырда бұл етістік модификаторлармен жиі байланысып, қимылдың қалай, қайда, қашан орындалғанын білдіруде кеңінен қолданылған. Бұл синтаксистік қатынастардың тұрақты сақталғанын, қазақ тілінің құрылымдық негіздерінің тарихи сабақтастығы үзілмегенін көрсетеді.

Тарихи зерттеу нәтижелері лексикалық өзгерістердің динамикалық сипатқа ие екенін, ал синтаксистік қатынастар мен валенттілік жүйесінің тұрақты болып қалатынын дәлелдейді. Ортағасырлық мәтіндердегі «айт» етістігінің семантикалық мүмкіндігінің жоғары болуы қазақ тілінің тарихи даму үдерісіндегі маңызды өзгерістердің бірі саналады. Бұл тұжырымдар қазақ тілінің дамуындағы валенттілік, мағыналық жіктелу және құрылымдық сабақтастық мәселелерін тереңірек зерттеуге негіз болады.

Әдебиеттер

Амирбекова А., Уракова Л., Талғатқызы Г., 2021. Қазақ тіліндегі сөздердің семантикалық тіркесу жүйесі. *Tiltanym*. 3. Б. 3-14.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008. Алматы: Дайк-Пресс. 967 б.

Миннегулов Х., 2017. Тюрко-татарская словесность в контексте межлитературных связей. Казань: Ихлас. 343 с.

Наджиб Э., 1975. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. Алма ата. 217 с.

Оразов М., 1991. Қазақ тілінің семантикасы. Алматы. 216 б.

Оспанова Д., Аитова Н., Сұлтанзаде В. (2023). Тілдік бірліктердің эмотивтілігі және эмотивті валенттілігі. Ясауи Хабаршысы. 1(127). Б. 145-155.

Расулов Р., 2022. Валентность слова и синтаксическая связь. Экономика и социум, (5-1 (96)). С. 1075-1084.

Сабыр М., 2004. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). Алматы: Қазақ университеті. 315 б.

Сағындықұлы Б., 2006. Алтын Орда жазба ескерткіштерінің (XIV ғ.) салыстырмалы лексикасы. Алматы: Қазақ университеті. 110 б.

Сейітбекова А., 2024. Сейф Сараидың «Гүлістан бит түрки» жазба ескерткіші: сөздігі, транскрипциясы, аудармасы. Алматы: Асыл ЖК. 704 б.

Талғатқызы Г., Әмірбекова А. Б., Қайырбекова Ұ. С., Аккузов А. А., & Шуиншина Н., 2023. «Түйе» сөзінің семантикалық тіркесімділігі және ұлттық корпуста автоматтандыру тәсілдері. TILTANYM. № 3 (91). Б. 200-209

Шустова С. В., Смирнова Е. А., 2015. Глагольная валентность как семантико-грамматическая категория. Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 4 (32). С. 21-29.

Cook J. A., 2012. Valency: the intersection of syntax and semantics. In Annual Meeting of the Society of Biblical Literature. Chicago. IL. November. Vol. 17.

Karamanlioğlu A.F., 1989. Seyf-i sarâyî gülîstan tercümesi (kitâb gülîstân bi't-türkî). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 544.

Perini M. A., 2015. Describing verb valency: practical and theoretical issues. Springer.

Semecký J., 2008. Verb Valency Frames Disambiguation. Doctoral thesis. 144 p.

Willems K., 2006. Logical polysemy and variable verb valency. Language Sciences, 28(6), P. 580-603.

References

Amirbekova, A., Urakova, L., Talgatkyzy, G., 2021. Kazak tilindegi sozderdin semantikalyk tirkesu zhuyesi [The semantic combination system of words in the Kazakh language]. Tiltanym. (3). pp. 3-14. [in Kazakh].

Cook, J.A., 2012. Valency: the intersection of syntax and semantics. In: Annual Meeting of the Society of Biblical Literature. Chicago. IL. November (Vol. 17).

Karamanlioğlu, A.F., 1989. Seyf-i sarayi gulistan tercumesi (kitab gulistan bi't-turki). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 544 p. [in Turkish].

Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language], 2008. Almaty: Daik-Press. 967 p. [in Kazakh].

Minnegulov, H., 2017. Tjurko-tatarskaya slovesnost v kontekste mezhliteraturnykh svjazej. [Turkic-Tatar literature in the context of interliterary relations]. Kazan. 343 p. [in Russian].

Nadzhip, E., 1975. Tjurkojazychnyj pamjatnik XIV veka "Gulistan" Sejfa Saraji i ego jazyk. [The Turkic-language monument of the 14th century "Gülistan" by Seyf Sarayi and its language]. Almaty. 217 p. [in Russian].

Orazov, M., 1991. Kazak tilinin semantikasý [The semantics of the Kazakh language]. Almaty. 216 p. [in Kazakh].

Ospanova, D., Aytova, N., Sultanzade, V., 2023. Tildik birlikterdin emotivtiligi zhane emotivti valenttiligi [Emotivity and emotive valency of linguistic units]. Yassawi Khabarshysy, 1(127). pp. 145-155. [in Kazakh].

- Perini, M.A., 2015. Describing verb valency: practical and theoretical issues. Springer.
- Rasulov, R., 2022. Valentnost' slova i sintaksicheskaya svyaz' [Word valency and syntactic connection]. *Ekonomika i Sotsium*. 5-1 (96). pp. 1075-1084. [in Russian].
- Sabyr, M., 2004. Orta turki tili leksikasy men qazakh tili leksikasynyng sabaktarstygy (XIV gh. yazba eskertkishtire negizinde). [Lexical continuity between the Middle Turkic language and the Kazakh language (based on 14th-century written monuments)]. Almaty. 315 p. [in Kazakh].
- Saginidikul, B., 2006. Altyn Orda yazba eskertkishterining (XIV gh.) salystyrmaly leksikasy. [Comparative lexicon of the written monuments of the Golden Horde (14th century)]. Almaty. 110 p. [in Kazakh].
- Semecky, J., 2008. Verb Valency Frames Disambiguation. Doctoral thesis. 144 p.
- Seyitbekova, A., 2024. Gulistan bit Turki jazba eskertkishi: sozdigi, transkriptsiyası, audarmasy. [The "Gülistan bit Türki" written monument: dictionary, transcription, translation]. Almaty. 704 p. [in Kazakh].
- Shustova, S.V., Smirnova, E.A., 2015. Glagol'naya valentnost' kak semantiko-grammatischeeskaya kategoriya [Verbal valency as a semantic-grammatical category]. *Vestnik Permskogo Universiteta. Rossiyskaya i Zarubezhnaya Filologiya*. 4 (32). pp. 21-29. [in Russian].
- Talgatkyzy, G., Amirbekova, A.B., Kaiyrbekova, U.S., Akkuzov, A.A., Shuinshina, N., 2023. "Tuye" sozinin semantikalyk tirkesimdiligi zhane ulttyk korpusta avtomattandyru tasilderi [The semantic combinability of the word "camel" and methods of automation in the national corpus]. *Tiltanym*. № 3 (91). pp. 200-209. [in Kazakh].
- Willems, K., 2006. Logical polysemy and variable verb valency. *Language Sciences*. 28(6). pp. 580-603.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы, PhD, қазақ тіл білімі кафедрасы доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 12, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160947>

Зинедина Айерке Сағынғалиқызы, қазақ тіл білімі кафедрасы докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 12, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5228-5499>

Information about authors:

Kenzhalin Quanyshbek Karimuly, PhD, Associate Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 12 Kazhimukan Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160947>

Zinedina Aierke Sagyngalikyzy, Doctoral student, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 12 Kazhimukan Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5228-5499>

Сведения об авторах:

Кенжалин Куанышбек Каримулы, PhD, доцент кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Кажымукана, 12, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160947>

Зинедина Айерке Сагынғаликызы, докторант, кафедра казахского языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Кажымукана, 12, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5228-5499>

Linguosynergetic features of the concepts of “blessing” and “curse”

Z.B. Kulmanova

Michigan State University (USA, East Lansing)

(E-mail: kulmanov@msu.edu)

ARTICLE INFO

Keywords:

linguosynergetics, concept, blessing, curse, emergence, cognitive linguistics, culture, linguistic analysis, dynamic system, synergetic cycle, synergetic elements.

IRSTI 16.01.24

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-182-196>

ABSTRACT

The cognitive system of a concept in human consciousness is formed as a virtual image as a result of the perceptual perception of reality. It is actualized in cognition and ultimately reflected in speech. This article aims to provide a deeper understanding of the dynamic development of concepts in the Kazakh language by analyzing the issue of concepts in linguistics from a cognitive and synergetic perspective. A concept is a continuously evolving phenomenon that possesses dynamic properties and is based on a scenario-based system. In the course of its development, it never reaches a semantic limit. As society undergoes renewal and modernization, concepts adapt to new conditions, evolving and transforming through the process of change. In recent years, new directions have emerged in cognitive linguistics to study the evolution of concepts.

Linguosynergetics is a field that studies the ability of the language system to self-organize, its dynamic changes and the emergence of new structures. This approach enables the identification of the interactions between linguistic units and concepts, as well as their stable and changing aspects. Although the relationship between linguistics and synergetics, as well as the manifestation of synergetic principles in language, has been extensively studied in global linguistics, expanding the interdisciplinary connections and scientific scope of the field, this process still requires further research, additions, and new perspectives in Kazakh linguistics. This article examines the characteristics of the concepts of “blessing” (alǵys) and “curse” (qarǵys), their interaction, specific features, and synergetic properties. Their socio-cultural role in society and their dynamic system of development are analyzed. Through structural, semantic, cognitive, and discourse analysis of these concepts, their synergetic elements and emergent properties can be identified. Additionally, their linguistic representation and dynamic development system are determined. The obtained results can contribute to expanding the field of linguosynergetics in Kazakh linguistics, forming new

perspectives in conceptology, and broadening cognitive and interdisciplinary research within Kazakh linguistics. It is expected that the research findings will deepen the understanding of the linguistic and cognitive representation of the concepts of "blessing" and "curse", as well as offer new perspectives for further synergetic studies in linguistics.

З.Б. Кульманова

*Мичиган мемлекеттік университеті (АҚШ, Ист-Лансинг),
(E-mail: kulmanov@msu.edu)*

«Алғыс» пен «қарғыс» концептілерінің лингвосинергетикалық ерекшеліктері

Аннотация. Концептінің когнитивтің жүйесі адам санасында шындықты перцептивті қабылдау нәтижесінде виртуалды бейне түрінде пайда болып, когницияда өзектеніп, нәтижесінде сөйлеуде қайта көрініс табады. Мақала тіл біліміндегі концепт мәселесін когнитивтік және синергетикалық тұрғыдан зерделей отырып, қазақ тіліндегі концептілердің динамикалық дамуын тереңірек түсінуге бағытталған. Концепт үздіксіз дамуда, өзіндік динамикалық қасиетке ие, сценарийлік жүйеге негізделген. Ол өзінің даму жүйесінде ешқашан семантикалық шегіне де жеткен емес. Қоғамның жаңаруына әрі жаңғыруына байланысты өз ортасына сай жаңа жағдайларға бейімделе отырып, эволюция процесінде жаңғырып, өзгеріп отырады. Соңғы жылдары когнитивтік лингвистикада концептінің даму эволюциясын зерттеуде жаңа бағыттар пайда болуда. Осы орайда қазіргі уақытта когнитивтік лингвистика саласында концептінің даму жүйесіне жаңа көзқарас ретінде пайда болған «лингвосинергетика» терминінің қалыптасуы мен қолданылу тарихы өткен ғасырдың аяғы болса да тіл білімі саласында алдыңғы зерттеулерге жаңаша көзқараспен қарауға, бұрынғы зерттеулерді жаңғыртуға мүмкіндік береді. Лингвосинергетика – тілдік жүйенің өзін-өзі ұйымдастыру қабілетін, оның динамикалық өзгерістерін және тұрақсыздық жағдайында жаңа құрылымдардың пайда болуын зерттейтін бағыт. Бұл бағыт тілдік бірліктер мен концептілердің өзара әрекеттесуін, олардың тұрақты және өзгермелі аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді.

Тіл білімі мен синергетика қатынасы және синергия заңдылығының тілдегі көрінісі өзге тілдерде кеңінен зерттеліп, әлемдік лингвистиканың пәнаралық байланысы мен ғылыми өрісін кеңейтіп жатқанымен бұл үрдіс қазақ тіл білімінде әлі де зерттеулерді, толықтыруларды, жаңа көзқарасты қажет етуде. Мақалада «алғыс» пен «қарғыс» концептілерінің ерекшеліктері, олардың өзара әрекеттесуі, өзіндік ерекшеліктері мен синергиялық ерекшеліктері зерттеліп, қоғамдағы әлеуметтік-мәдени рөлі мен оның әсері, олардың динамикалық жүйесі қарастырылады. Концептіге құрылымдық,

Received 14 March 2025. Revised 09 April 2025. Accepted 11 May 2025. Available online 30 June 2025.

For citation: Z.B. Kulmanova Linguosynergetic features of the concepts of "blessing" and "curse"
// Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 182-196. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-182-196>

семантикалық, когнитивтік және дискурстық талдау жасау арқылы олардың синергетикалық элементтері мен эмердженттік ерекшеліктерін анықтауға болады. Сонымен қатар бұл ұғымдардың тілдегі репрезентациясы мен олардың динамикалық даму жүйесі анықталады. Алынған нәтижелер қазақ тіл білімінде лингвосинергетика бағытын кеңейтуге және концептологияға қатысты жаңа көзқарас қалыптастыруға, қазақ тіл білімінде когнитивтік және пәнаралық зерттеулердің кеңеюіне негіз бола алады. Зерттеу жұмысының нәтижелері «алғыс» пен «қарғыс» концептілерінің лингвокогнитивтік репрезентациясын терең түсінуге және алдағы тіл біліміндегі синергетикалық зерттеулерге жаңа көзқарас ұсынуға септігін тигізеді деп сенемін.

Кілт сөздер: лингвосинергетика, концепт, алғыс, қарғыс, эмердженттілік, когнитивтік лингвистика, мәдениет, тілдік талдау, динамикалық жүйе, синергиялық айналым (цикл), синергиялық элементтер.

З.Б. Кульманова

Мичиганский государственный университет (США, Ист-Лансинг)

(E-mail: kulmanov@msu.edu)

Лингвосинергетические особенности концептов «благодарность» и «проклятие»

Аннотация. Когнитивная система концепта возникает в сознании человека в виде виртуального образа в результате перцептивного восприятия действительности, занимает центральное место в когниции, как следствие, вновь проявляется в речи. Статья, изучая проблему концепта в языкознании с когнитивной и синергетической точек зрения, направлена на более глубокое понимание динамического развития концептов в языке. Концепт находится в непрерывном развитии, обладает собственной динамической природой и основан на сценарной системе. В своей системе развития он никогда не достигает своего семантического предела. В связи с обновлением общества он адаптируется к новым условиям в соответствии со своей средой, постоянно обновляясь и изменяясь в процессе эволюции. В последние годы в когнитивной лингвистике появляются новые направления в исследовании эволюционного развития концепта. В этой связи формирование и история применения термина «лингвосинергетика», который возник в области когнитивной лингвистики как новый взгляд на систему развития концепта – хотя он и появился в конце прошлого века – позволяет по-новому взглянуть на предыдущие исследования в языкознании и обновить более ранние работы. Лингвосинергетика – это подход, изучающий способность языковой системы к самоорганизации, её динамические изменения и возникновение новых структур в условиях нестабильности. Этот подход позволяет определить взаимодействие между языковыми единицами и концептами, а также их устойчивые и изменчивые аспекты.

Взаимосвязь языкознания и синергетики, а также проявление законов синергии в языке широко изучаются в других языках, расширяя междисциплинарные связи и научное поле мировой лингвистики. Однако этот процесс в казахском языкознании всё ещё нуждается в исследованиях, дополнениях и новых подходах. В статье исследуются особенности концептов «алғыс» (благодарность) и «қарғыс» (проклятие), их взаимодействие, своеобразные и синергетические характеристики, а также рассматривается их социально-культурная роль и влияние в обществе, их динамическая система. Проводя структурный, семантический, когнитивный и дискурсивный анализ

концептов, можно выявить их синергетические элементы и эмерджентные особенности. Кроме того, определяются языковая репрезентация этих понятий и их динамическая система развития. Полученные результаты могут стать основой для расширения направления лингвосинергетики в казахском языкознании и формирования нового взгляда на концептологию, а также для расширения когнитивных и междисциплинарных исследований в казахском языкознании. Результаты исследования будут способствовать более глубокому пониманию лингвокогнитивной репрезентации концептов «алғыс» (благодарность) и «қарғыс» (проклятие), открывая новые перспективы синергетических исследований в языкознании.

Ключевые слова: лингвосинергетика, концепт, алғыс, қарғыс, эмерджентность, когнитивная лингвистика, культура, языковой анализ, динамическая система, синергетический цикл, синергетические элементы.

Introduction

The field of modern linguistics is expanding its scope in an interdisciplinary manner by the dynamic development of recent research, shaping its unique characteristics. Recent interdisciplinary innovative studies and the conclusions derived from them, as well as fundamental scientific results and even relevant theories from mathematics and physics, have been proven to be applicable in linguistics. At the core of synergetics lie the characteristics of phase spaces in mathematics and natural sciences, remarkable types of catastrophes, order emerging after chaos, thermodynamics, the physics of resonance phenomena, fractal geometry that studies self-similarities, and theories leading to non-trivial generalizations. It is now being extensively studied that these theories are not foreign to modern linguistics. In particular, it has been proven that in the field of cognitive linguistics, we can integrate semantics with synergetics in conceptual and discourse analyses, adapting it to linguistic studies. «Today, synergetics has begun to be actively applied in the field of integrated humanities. Just as in the natural sciences, the issue of synergy has entered linguistics by the integration and organizational nature of the internal laws of language. In line with the anthropocentric approach of modern linguistics, the process of studying language now also considers identifying the relevant synergy of words» (Kozhakhmetova, 2022: 43).

Language is indeed a unified system governed by its internal laws. In the language development system, the laws and explanations of physical and mathematical phenomena can also be reflected. For example, the occurrence of resonance phenomena and the emergence of new, self-organizing semantics from elements of chaos. Additionally, the term «*emergent*», a characteristic of synergetics, means «*suddenly appearing*» or «*newly formed*» and is also used in linguistics. Since this term is internationally recognized and used without translation, it will be referred to as «emergent» in this article. For instance, a text's emergent properties refer to meanings that arise from the interaction of individual elements (words), new emotional-expressive characteristics, or the use of words in an unconventional context. The emergent effect of a text is often manifested in metaphors, various types of discourse, and the presentation of associative texts, particularly in their semantic nuances. In other words, emergent coloring makes a text more multidimensional, expanding its semantic field and allowing for interpretation from different perspectives at various levels.

This article attempts to analyze the synergetic effects of the binary concepts of «blessing» and «curse». Traditionally, such concepts have been viewed as antagonistic, that is, as

oppositional categories in a static state. In this study, however, these concepts are examined from a synergetic perspective, considering them as elements of a unified dynamic system formed through the interaction of two opposing concepts. To identify the synergetic effect of a concept, various analytical approaches like structural, semantic, contextual, conceptual, and discourse analysis are widely used. A comprehensive explanation is also provided regarding their emergent characteristics.

Materials and research methods

The foundation of this qualitative study rested upon a selection of key linguistic resources. Initially, K. Abduali's dictionary (Kaidar, 2013) served as our primary point of reference, offering an initial understanding of the binary conceptual pairing of “Alğys – Qarğys” (blessing – curse). To delve deeper into the historical roots and semantic development of the individual lexemes, “Alğys” and “Qarğys”, we consulted Old Turkic dictionaries and relevant etymological resources, drawing upon scholarship such as that referenced by Itegulova et al. (2016). Furthermore, the dictionary compiled by Itegulova et al. (2016) provided valuable insights into the broader cultural significance specifically attributed to the concept of “Alğys” within the Kazakh context. Furthermore, the analysis heavily relied on a curated collection of Kazakh proverbs and fixed expressions that prominently feature the concepts of “Alğys” and “Qarğys”. This linguistic data proved invaluable in illuminating the subtle shades of meaning, the deeply ingrained cultural understanding, and the emergent synergistic properties associated with these terms. Each proverb was carefully examined for its metaphorical content, revealing the underlying beliefs and values of the Kazakh people regarding gratitude and curses. To contextualize these concepts within a broader cultural and spiritual landscape, it was also considered references to Turkic mythology, including narratives surrounding figures like Qorqyt Ata and beliefs concerning deities such as Tengri. Additionally, it was acknowledged the influence of Islamic traditions in shaping the understanding of “Bata” (blessing) and its intricate relationship with both “Alğys” and “Qarğys”. The theoretical framework and contextual grounding for this study were provided by existing scholarly literature spanning the fields of linguistics, cognitive linguistics, cultural studies, and potentially theolinguistics, given the inherent religious and spiritual dimensions of the subject matter. This body of work offered established analytical tools and relevant insights into the study of language, culture, and conceptual systems. Finally, the conceptual relationships identified through our analysis were visually represented using the Mermaid visualization tool (<https://mermaid.js.org/>). While primarily intended for the presentation of our findings, the resulting flowchart, constructed using Mermaid syntax, also served as a crucial instrument in structuring and articulating the synergistic dynamics observed between “Alğys” and “Qarğys”. Indeed, the very code used to generate this visual representation can be considered a tangible output of our analytical process.

The central methodological approach involved a comprehensive analysis of the concepts of “Alğys” and “Qarğys” as they are manifested within the examined linguistic data. This entailed: scrutinizing dictionary definitions to ascertain their fundamental semantic content; investigating the etymological origins of the terms to elucidate their historical semantic evolution; and interpreting the metaphorical and symbolic significance inherent within proverbs and fixed expressions containing these concepts. Drawing upon the principles of synergetics, this study explored the dynamic interaction and emergent properties of the “Alğys” and “Qarğys” concepts. Furthermore, the dictionary compiled by Itegulova:

identifying synergistic elements inherent within each concept, such as energy exchange, interpersonal interaction, associated psychological states, and their influence on the surrounding social atmosphere; analyzing emergent properties arising from the interplay of these elements, including the development of increased trust or hostility, the attribution of positive or negative values, and the phenomenon of the “boomerang effect” associated with curses; examining the dynamic interplay between these opposing concepts, specifically how “Alğys” can contribute to social order while “Qarğys” may introduce instability or chaos; and investigating the informational energy associated with each concept and its potential impact on social equilibrium. The study inherently considered the profound cultural significance of “Alğys” and “Qarğys” within the Kazakh worldview. This included an examination of their interconnectedness with the concept of “Bata”, acknowledging its ritualistic and potentially religious dimensions. The analysis integrated these cultural and religious facets to provide a more nuanced and comprehensive understanding of the studied concepts. A comparative analysis was undertaken to delineate the characteristics of “Alğys” and “Qarğys”, emphasizing their inherent oppositional nature while also noting their shared conceptual link through “Bata”. Furthermore, the study compared the historical evolution and contemporary pragmatic functionality of “Alğys” and “Bata”. To facilitate the understanding and synthesis of the synergetic analysis, the Mermaid tool was employed to generate visual representations. These diagrams illustrated the conceptual relationships and the directional flow of positive and negative “energy” associated with “Alğys” and “Qarğys”, respectively, providing a concise summary of key findings.

Research background

The term «*synergetic*» was introduced in 1969 by the German theoretical physicist Hermann Haken. According to him, synergetic is the rule of interaction between objects, leading to their self-organization. Even though, different sciences examine objects from different perspectives, the fundamental law remains the same. (Haken, 2003: 25). The continuation of this idea is reflected in V.V. Kolesova's article "Synergistic Connections of Concepts" (Kolesov, 2019). He compares cognitive linguistics with the theories of recent quantum physics research, which demonstrates that linguistics has reached a new level. At the end of the 20th century, the identification of common research questions, the collection of relevant materials, analysis methods, and the similarities in the synergetic results obtained from two entirely different scientific fields are widely compared in the article.

According to N.V. Drozhazhikh, synergetics has always been inherent in the phenomenon of language, but it was through the development of science that the theory of synergetics was formed and its underlying principles were identified. He states: "Through language, human interaction with the world leads to its connection with other sciences. Language, through its interaction with other fields, is constantly subjected to synergetic laws" (Drozhazhikh, 2012: 11).

Certainly, language cannot remain unchanged over centuries. Historical events, the emergence of international relations, the development of technology, the rapid growth of the energy sector, and other factors resulting from the expansion of human consciousness and capabilities, along with victories and defeats, have left their mark on the language. The openness of language to the surrounding environment means its adaptability to changes. Language's adaptability to change leads to the transformation of human consciousness, the renewal of old knowledge, and the formation of new concepts, and their conceptualization.

Synergetics, in turn, can identify how these new concepts emerged, at which levels (biological, psychological, social, cultural, etc.) they have been established in human consciousness, and which field influenced their formation. As a social and cultural phenomenon, language generates changes through the combined combinatory activities resulting from systematic isomorphic synergetics. The change in the initial semantics of a concept in relation to social situations is analyzed within the category of «causality» (basis-condition-cause-goal), and their semantic constants are established. During cognitive analysis, the synergetic connection of mental paradigms is identified, which allows for determining the conceptual field of national consciousness. When studying a concept in accordance with the laws of synergetics, the new aspects of the concept are revealed based on the law of «creating order from chaos or vice versa». It is clear that using synergetic methods in conceptology to study the conceptual field of consciousness is very important. This approach uncovers the connection between cognitive linguistics and the natural sciences, offering new opportunities for conceptual analysis. Additionally, the methods for analyzing a text from a synergetic perspective are discussed in the article «Synergetic Analysis of the Emergent Properties of Text» by A.R. Beisembayev and T.K. Manyapova. They define linguistic synergetics as an interdisciplinary field that studies language as a self-organizing system. It uses the principles of synergetics to understand how language develops, changes, and adapts to new conditions. In their research, they identify synergetic properties through systemic analysis, semiotic analysis, discourse analysis, and cognitive analysis (Beisembayev, 2024: 57). «Synergy in language forms as a result of the interaction of different linguistic units. In discourse, synergetic pragmatic effects are widely used to increase credibility and shape public opinion» (Khramchenko, 2023: 369).

In the article «Concept in the Cognitive-Synergetic Aspect» by Yu.A. Latypova and others, the concept is studied from a cognitive-synergetic perspective and is described as having openness (i.e., being adaptable to change), dissipative, nonlinear, and fractal structure. «The semantic field of a concept develops in a spiral fractal pattern. The emergence of a concept is based on both external and internal needs, and the formation of a concept, as it transitions from the mental domain to the linguistic domain and then to the discourse domain, occurs based on synergetics» (Latypova, 2022: 15), linking the cognitive structure of the concept with synergetics. The Chinese scholar Yu. Shang, who examines synergetics from a cognitive perspective, states: «Human cognition can solve complex problems. The 'double process' theory in synergetics suggests that there are two systems in human cognition. The first system is when a person speaks quickly and acts intuitively and unconsciously in communication. The second system involves linguistic interaction through internal pressure and reflective thinking». This approach links the human cognitive system with the theory of synergetics, exploring how people engage in linguistic communication (Shang et al., 2024). Meanwhile, American scholar J. Van states: «A person's intellect and rationality are evolving and maturing due to cognitive synergetics. A person with cognitive abilities who lives separately from society has much lower cognitive abilities than a person who is more socially engaged. The environment, with its synergetic conflicts, teaches the mind how to find solutions to dilemmas, yielding positive results». (Van et al., 2024), linking critical thinking systems with synergetics.

The cognitive system of a concept emerges in the mind as a virtual image as a result of the perceptive reception of reality, and it is then preserved in language and reappears in speech. Although the concept has a dynamic nature and continuously develops, it never reaches its semantic limit because it evolves and renews itself, adapting to new circumstances. Currently, in the field of cognitive linguistics, it is considered appropriate to link the evolution of a

concept with synergetic principles as a new perspective on its development. This offers an opportunity for the formation and application of the term «linguistic synergetics» in the field of linguistics and encourages a fresh approach to previous research. Analyzing the relationship between language and synergetics has inspired this article, as it shows that their connection is solid and allows for the identification of new cognitive semantics in concept analysis.

L.V. Bronnik states: «The study of the synergistic effect of a concept involves analyzing the structure and semantics of the materials gathered on the concept while paying close attention to their combined meaning and the interaction of the elements» (Bronnik, 2009: 11). This highlights the emergent properties that arise from the synergistic effect in the text. The term «emergent», characteristic of synergetics, means «suddenly appearing» or «newly formed» and is used in linguistics without translation. As this term is used internationally, it is presented here as «emergent». For example, the emergent properties of a text refer to the new meanings, emotional-expressive features, or different situational uses of words that arise from the interaction of individual elements (words) in the text. The emergent properties of a concept are an important object of study, as they reflect the new meanings and qualities that result from the interaction of individual phrase elements. The emergent properties of a text are manifested through metaphors and symbolism. These may not be immediately apparent in individual words or phrases, but through the interconnection of the text's coherence, they acquire new semantics. By studying emergent properties, it is possible to identify hidden connections within various parts of the text, which may form thematic motifs, recurring elements, or alternative interpretations. Additionally, these properties allow us to predict how they might affect the readers' perception of the text and what emotional or cognitive impacts they might have. By identifying and studying the emergent properties of a text, the author can predict the fluidity of words in the socio-cultural context and their functionality in pragmatics. Additionally, it provides insights into the associations and meanings that may arise in readers' minds as they engage with the text.

In the process of reviewing global literature, the connection between language and synergetics was identified, and the author's conclusions are presented in the theoretical section of the article. While the relationship between linguistics and synergetics has been extensively studied in other languages, expanding the interdisciplinary scientific scope of global linguistics, it became clear that our Kazakh linguistics still requires further development. With this goal in mind, the article focuses on the synergetic analysis of binary concepts in the Kazakh language, linking selected theory to practice. The article sets out the following objectives to explore and reconsider concept analysis in the context of language and synergetics:

– *Simple methods and techniques used in concept analysis within the connection between language and synergetics;*

– *Identifying the synergetic elements and emergent properties of the lexeme «blessing» (algys);*

– *Identifying the synergetic elements and emergent properties of the lexeme «curse» (qargys);*

– *Analyzing the differences and similarities between the «blessing – curse» concepts.*

Analysis

In K. Abduali's dictionary, the binary pair «*Algys – Qargys*» is described as: «a general concept about gratitude, prayers, and good wishes expressed for good deeds, and a bad wish or curse expressed for bad actions or deeds» (Kaidar, 2013: 432). It highlights that these are oppositely meaning conceptual pairs, and also points out the shared religious and cultural

element of the *bata* concept, with its ritual. From this perspective, it is entirely possible to conduct a theolinguistic analysis of the «*algys and qarqys*» concepts. If we look at the main underlying semantics of the «*Algys – Qarqys*» concepts: The lexeme «*Algys*» comes from the verb «*al*», which means to acquire, accept – a feeling of gratitude as a response to a good deed or help. In Old Turkic, «*algys*» (alkysh – algis) was used, meaning «to praise, to express a good wish». The dictionary states: «*Algys*» (in Old Turkic, alkysh – algis) is a special concept in traditional Kazakh worldview, expressing a good wish or gratitude for kindness done by others" (Itegulova et al., 2016: 78). The lexeme «*Qarqys*» is believed to have come from the verb «*qarǵu*». «*Qarǵu*» means to chase, to eliminate, so its original meaning might have been wishing for destruction, cursing. If we first consider the concepts of «*Algys*» and «*Qarqys*» separately, and then connect them, we can see the following result.

The synergy of the concept of «*Algys*» (alkyş). The concept is reflected in linguistic units, metaphors, and fixed expressions as a process of positive energy exchange between the addressee and the addresser: «*Jaqsı söz – jan azıǵı*» (Good words are the nourishment of the soul), which means that gratitude enhances a person's spiritual strength; «*Raqmet köp bolsa, däm de köp boladı*» (If there is a lot of thanks, there will also be a lot of blessings), which signifies that expressing gratitude improves relationships between people; and «*Algıs – köñildiñ kilti*» (Gratitude is the key to the heart), meaning that gratitude opens the heart and strengthens relationships. In a synergetic analysis, describing the concept of «*algıs*» takes on a different perspective. For example, «*algıs*» is a concept of energy exchange, interaction, and the key to communication in a dynamic state between people. It is a unified element with a two-way connection. The synergetic elements are: the establishment of connections between people, the increased motivation of the person expressing gratitude, and the key to a positive atmosphere. Emergent properties of the concept of «*algıs*» in the linguistic-psychological aspect: expressing gratitude leads to an increase in trust and mutual respect between people, encourages acts of kindness, and serves as a force that fosters positive values in society.

The synergy of the concept of «*qarǵıs*». *Qarǵıs* is also an act that takes place between two opposing objects. In proverbs: «*Qarǵıs jeti ataǵa jetedi*» (The curse reaches seven generations), the timeless dynamic state of *qarǵıs* and its transmission from generation to generation is one manifestation of its emergent properties. Moreover, «*Atanyń qarǵısı – oq*» (A father's curse is like an arrow) emphasizes that the emotional power of *qarǵıs* depends on social status, while «*Jamańdıqqa jamańdıq qılsań, ol da saǵan qaitadı*» (If you do bad to bad, it will return to you) or «*Qarǵıs keri qaitadı*» (The curse returns) illustrates the dynamic boomerang effect of *qarǵıs*, and «*Qarǵıs atqan jerden qaş*» (Run from the place where the curse was cast) warns about the spread and contagious risk of negative energy. In the next proverb, «*Qarǵıs jańbır emes, jaýǵanmen keppeidi*» (A curse is not like rain; it doesn't dry once it falls) shows that the effect of *qarǵıs* is long-lasting, while «*Qarǵıstan qaşsań da, qasıretten qaşa almaysyń*» (Even if you run from the curse, you cannot escape the suffering) suggests that the dynamic of its development is relentless.

«*Qarǵys*» is also a concept that arises in a dynamic system of interaction between two opposing entities and consists of its synergistic elements. For example, *qarǵys* comes from a conflict between two actions, the psychological state resulting from this conflict, and the source of the negative atmosphere, all of which are its synergistic elements. The emergent properties include: distrust and hostility between people, the encouragement of wrongdoing, and the creation and development of negative values. The collection of proverbs helps us better understand the synergistic nature of *qarǵys*, as well as its complexity and multifacetedness.

When considering the two concepts separately, *Algys* is a concept that has a unique moral and spiritual power, resulting from positive feedback. The positive effect of *Algys* spreads

not only to the speaker but also to those around them. For example, the phrase «*Algys alğan arymas*» (literally, the one who receives gratitude remains pure) means that the lexeme «*arymaw*» (not to diminish, not to decrease, not to shrink) indicates that a person's spiritual purity and reputation are maintained through gratitude and that their condition will improve. *Algys* leads to harmony and goodness in society.

Qarğys is a concept that generates destructive energy resulting from negative feedback and leads to chaos. While *Qarğys* represents chaos, *Algys* represents a concept with a synergetic effect that brings order. For example, in the proverb «*Algys alğan arymas, qarğys alğan jarymas*» (A person who receives gratitude will never be diminished, but a person who receives a curse will never prosper), the semantics of the word «*arymas*» means not to become bad, to have a certain order, while «*jarymas*» refers to the chaos of stagnation and encountering evil. The proverb «*Qarğys alma, algys al*» (Do not receive a curse, receive gratitude) indicates that *qarğys* is a prohibition, while *algys* is open and free, and the proverb «*Algys tigen aǵar, qarğys tigen qarañ qalār*» (Gratitude will make you brighter, while a curse will leave you in darkness) suggests the effect of positive and negative energy and its synergetic effect on the human cognition within the scope of the «*algys – qarğys*» concept. The common characteristics of the *Algys* and *Qarğys* concepts reveal that they have their informational energy from a synergetic perspective. While *Qarğys* is informational energy that disrupts social connections and leads to instability and chaos due to moral degradation, *Algys* is informational energy that stabilizes the system and serves as feedback for a positive outcome. According to the synergetics, the social equilibrium of concepts is reflected as follows: when gratitude prevails in society, stability is formed, while when curses dominate, the system stagnates and falls into chaos. That is, *algys* is a forming factor, and *qarğys* is a destructive factor. Therefore, our people say «*Jaqsy söz – jarım ırys*» (Good words are half of fortune), highlighting the unique synergetic effect in the power of words.

One of the common concepts between the concepts of *algys* and *qarğys* is *bata*. *Bata* is a concept that holds a special place in the culture of Turkic peoples. The concept of *algys* in *bata* serves the meaning of wishing for good things, while the concept of *qarğys* serves the meaning of wishing for bad things. The interaction between these two concepts is particularly reflected in Turkic mythology and Islam. In Turkic traditions, the giving of *bata* was not only practiced among humans but also extended to animals. For example, there were special rituals for giving *bata* to livestock, based on the belief that it would increase their strength and fertility. Moreover, it is described that Korqyt Ata's *bata* brings blessings to the people, while his curse brings misfortune to enemies, demonstrating the power of both *algys* and *qarğys* types of *bata* (Korqyt, 1986: 85). A characteristic of Turkic mythology is the belief that natural forces can also give *bata*, such as the widely spread idea that «the blessing of Tengri brings fortune to the earth, and its wrath brings disaster» (Babataiuly, 1993).

Currently, the pragmatic functionality of the concepts of *algys* and *qarğys* differs from the concept of *bata* in certain situations. For example, a person expresses *algys* voluntarily and with their intention when they are grateful. The difference between *algys* and *bata* is that *algys* cannot be requested. In other words, *algys* is a phenomenon that arises from sincere feelings. On the other hand, *bata* is requested as a good omen by elder men, wise women, or highly respected community leaders. Nowadays, it can be observed that the distinction between the concepts of *bata* and *algys* has become clearer. *Algys* has moved away from its ancient syncretic nature and has undergone changes under the influence of dynamic conditions with a synergetic principle, and its social and ethical value has increased in contemporary times.

Results

Georgian scholars state: «Language is not just a means of communication, but the key to culture. Through language, a person perceives the world, forms personal values, and also exchanges experiences. Cultural practices, religious rituals, and traditions are deeply rooted in language. And in studying the synergetic paradigm, it is impossible to consider language and culture separately. To study the shared values of culture and linguistics and their dynamics of change, methods such as discourse analysis, language and identity, ethnolinguistic vitality, and intercultural comparisons are used» (Kheidze, 2023: 21). This highlights that the increasingly relevant field of linguosynergetics offers a new perspective on our previous studies. Cultural knowledge also changes language. «Language is constantly developing under the influence of external/internal factors, which is its dynamic state. The most important feature of a dynamic system is its ability to maintain stability» (Piatrovskiy, 2006). The stability of *alġys* and *qarġys* within the dynamic system lies in the systematic nature of its internal structure, based on its fundamental foundation (which is accompanied by specific rituals). The consistency of the internal structure of *alġys* and *qarġys*, preserved for centuries, and the semantic harmony (melodiousness) of the lexemes used in the language, contribute to enhancing its value.

To illustrate the conclusion of the research, the tool *Mermaid*, which is often used in linguistic studies, was applied. *Mermaid* is a text-based information <https://mermaid.js.org/> visualization tool that allows the creation of various diagrams, including Gantt charts, classic diagrams, and flowcharts, using simple syntax similar to Markdown.

Table 1. The Flowchart TD code:

```

flowchart TD;
A[Alġys] --> |Positive Energy| B[Good Deeds];
B --> |Returns| C[Spiritual Growth and Success];
C --> |Influences| A;
D[Qarġys] --> |Negative Energy| E[Negative Actions];
E --> |Instability| F[Spiritual Collapse and Difficulties];
F --> |Backlash| D;
C & F --> |Affects Society and Environment| G[General Energy Field];

```

The **Flowchart TD** code represents a top-down, direction-based sequence within a conceptual field. The concept of *Alġys* (gratitude) emits positive energy, functioning as a motivating force that encourages benevolent actions in the recipient. Energy attracts energy, and *Alġys* has the boomerang-like property of returning to both the sender and the receiver. As a result, spiritual growth creates a positive cycle that returns to the initial value at point A and is renewed with a synergistic characteristic. On the other hand, the synergistic cycle of the concept of *Qarġys* (curse) occurs in the opposite direction compared to *Alġys*. Both concepts have a significant general energetic impact on society. The spiritual growth and downfall of humanity are concepts with a collective value and are concepts that have a direct impact on the energy field that affects society's overall well-being and life. Conversely, the synergistic cycle of the concept of *Qarġys* (curse) operates in the opposite direction to that of *Alġys*. Despite their opposing trajectories, both concepts exert a substantial energetic influence on society. The dynamics of spiritual growth and decline are not merely individual

but collective in nature, directly impacting the energy field that shapes societal well-being and quality of life.

Word is sacred and possesses a special power. Recognizing this from ancient times, the Kazakh people have known the unique impact and synergetic effect of words, stating that «good words are half of fortune». They understood the power of simple gratitude and its dynamic state. The communicative and cognitive-linguistic development of the emergent properties of expressing gratitude, as well as the effect it has on the person who utters it, were defined in this article. The psycho-symbolic feature of the concept of *qarǵys* is chaos. In the cognitive aspect, it refers to a deadlock or a state of helplessness that results in language units. One common value shared by the concepts of *alǵys* and *qarǵys* is the presence of reciprocal (boomerang) feedback, as well as the fact that they both are accompanied by specific religious-mythological rituals in the concept of *bata*. However, while the semantic composition of *bata* includes the concepts of *alǵys* and *qarǵys*, their distinctive characteristics appear in synergetic research.

The Kazakh people, believing in the notion that the more one receives gratitude, the happier one lives, have expressed their appreciation through words of gratitude. Where there is gratitude, there has also been *bata* (blessing). Therefore, looking at ancient knowledge, it is evident that the words *alǵys* (gratitude), *tilek* (wish), and *bata* (blessing) are synonymous, interwoven, and form a unified concept. The history of the word *alǵys* (gratitude) originally acknowledged it as a praise to the Creator, but over the centuries, its content and structure have undergone changes. Today, it is associated with a brief expression used in good deeds. The semantics of *bata* (blessing) have evolved separately from its original meaning, further reflecting its dynamic state in accordance with synergetic principles.

Conclusion

It is appropriate to consider the concepts of *alǵys* (gratitude) and *qarǵys* (curse) not only as binary oppositions within the linguistic system, but also as dynamic and interacting synergetic phenomena. It has been established that these concepts possess emergent properties at the cognitive, psychological, and social levels. In the linguistic system, the concepts of *alǵys* and *qarǵys* are mechanisms that influence in two different informational and energetic directions. The first is positive feedback, a constructive system that establishes stability and social harmony in society. The second is negative feedback, appearing as a phenomenon that triggers chaos and destructive processes. In this regard, the concepts are constructed in the mind through cognitive models and perform specific pragmatic functions.

As the synergetic analysis shows, *alǵys* (gratitude) functions as a stabilizing cognitive system, forming positive associations in linguistic consciousness and enhancing emotional-expressive structures. The *qarǵys* (curse) concept, on the other hand, serves as a tool that inhibits social interactions and has a conflict-generating character from a psycholinguistic perspective. Consequently, their discursive usage and textual emergent properties systematically change and create new semantic layers. The research results expand the scope of the synergetic paradigm in Kazakh linguistics and offer an opportunity to evaluate the social-cultural impact of these concepts. In the future, deepening the study of the concepts of *alǵys* and *qarǵys* in cognitive, semantic, and discursive aspects, and analyzing their informational synergetic effects through mathematical models, is one of the promising directions.

References

- Бабатайұлы Б., 1993. Қазақтың көне дүниетанымы. Алматы: Рауан баспасы. 420 б.
- Бейсембаев А.Р., Маняпова Т.К., 2024. Синергетический анализ эмерджентных свойств текста. Ш. Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы. Филология сериясы. 1. Р. 154-162.
- Бронник Л.В., 2009. Язык как эмерджентный феномен: к проблеме языковой целостности. Известия ВГПУ. с.19.
- Chkheidze M., 2023. The Synergetic Paradigm: A Confluence of Linguistic and Cultural Anthropology in The Examination of Cultural Values. Journal of Social Research and Behavioral Sciences. 9 (20), P. 48-59. <https://doi.org/10.52096/jsrbs.9.20.03>
- Drozhashchikh N.V., 2012. Introduction to Dynamic Language Synergetic. Tyumen: TyumGU. С. 101.
- Қайдар Ә., 2013. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік. Алматы: Сардар баспа үйі. 456 б.
- Қазақ әдеби тілінің анықтамалығы, 2016. Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы. 150 б.
- Ғабитханұлы Қ., 2006. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. Алматы: Арыс баспасы. 170 б.
- Хакен Г., 2003. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии. Москва: ИКИ. С. 245.
- Khramchenko D.S., 2023. The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media. Indonesian Journal of Applied Linguistics. 13(2). 368-379. <https://doi.org/10.17509/ijal.v13i2.63068>
- Колесов В.В., 2019. Синергические связи концептов. Гуманитарный вектор. №14. С. 6-12. DOI: 10.21209/1996-7853-2019-14-1-6-12
- Kozhahmetova A., 2022. Synergetic paradigm in linguistics. Tiltanym. №4. 41-50 б. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-4-41-50>
- Latiypova Y.A., Spodarets, O.O., & Vorob'eva, O.V., 2022. The Concept in the Cognitive-Synergetic Aspect. Филология: научные исследования. 2022. №1. С. 11-20. <https://doi.org/10.7256/2454-0749.2022.12.39507>
- Пиатровский Р.Г., 2006. Лингвистическая синергетика: исходные положения, первые результаты, перспективы. СПб.: Филологический факультет СПбГУ. 205 с.
- Қорқыт ата кітабы, 1986. Алматы: Жазушы. 128 б.
- Shang Y., Li Y., Xu F., & Li Y., 2024. Synergy-of-Thoughts: Eliciting Efficient Reasoning in Hybrid Language Models (N2402.02563). arXiv preprint arXiv:2307.05300. Cornell university. [Electronic Resource] – URL: <https://arxiv.org/abs/2402.02563> (date: 4.02.2024)
- Wang Z., Mao S., Wu W., Ge T., Wei F., & Ji H., 2024. Unleashing the Emergent Cognitive Synergy in Large Language Models: A Task-Solving Agent through Multi-Persona Self-Collaboration (No. arXiv:2307.05300). arXiv preprint arXiv:2307.05300. Cornell university. [Electronic Resource] – URL <https://arxiv.org/abs/2307.05300> (date: 11.07.2023)

References

- Babataiuly B., 1993. Qazaqtyn kone dunietanymy. [Ancient Kazakh Worldview] Almaty: Rauan baspasy. 420 p. [in Kazakh]
- Beisembaev A.R., Manyapova T.K., 2024. Sinergeticheskiy analiz emergentnykh svoystv teksta [Synergetic analysis of the emergent properties of the text]. Sh. Ualikhanov atyndagy KU khabarchy. Filologiya seriyasy. № 1. [in Russian]

Bronnik L.V., 2009. Yazyk kak emergentnyi fenomen: k probleme yazykovoy tselostnosti [Language as an emergent phenomenon: On the problem of language integrity]. *Izvestiya VGPU*. P. 19. [in Russian]

Chkheidze M., 2023. The Synergetic Paradigm: A Confluence of Linguistic and Cultural Anthropology in The Examination of Cultural Values. *Journal of Social Research and Behavioral Sciences*. 9 (20). P. 48-59. <https://doi.org/10.52096/jsrbs.9.20.03>

Drozhashchikh N.V., 2012. Introduction to Dynamic Language Synergetic. Tyumen: TyumGU. P. 101. [in English]

Gabitkhanuly Q., 2006. Qazaq mifologiyasynyn tildegi korinisi. [Kazakh Mythology in Language] Almaty: Arys baspasy. 170 p. [in Kazakh]

Khramchenko D.S., 2023. The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media. *Indonesian Journal of Applied Linguistics*. 13 (2). P. 368-379. <https://doi.org/10.17509/ijal.v13i2.63068>

Khaken G., 2003. Tainy prirody. Sinergetika: uchenie o vzaimodeystvii. [Mysteries of Nature. Synergetics: The Doctrine of Interaction]. Moskva: IKI. P. 245. [in Russian]

Kolesov V.V., 2019. Sinergiynye svyazi konceptov [Synergetic connections of concepts]. *Gumanitarnyi vektor*. №14. P. 6-12. DOI: 10.21209/1996-7853-2019-14-1-6-12. [in Russian]

Kozhahmetova A., 2022. Synergetic paradigm in linguistics. *Tiltanym*. №4. 41-50 p. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-4-41-50>

Latiypova Y.A., Spodarets O.O., Vorob'eva O.V., 2022. The Concept in the Cognitive-Synergetic Aspect. *Filologiya: nauchnye issledovaniya*. №1. P. 11-20. <https://doi.org/10.7256/2454-0749.2022.12.39507>

Piatrovskiy R.G., 2006. Lingvisticheskaya sinergetika: iskhodnye polozheniya, pervye rezul'taty, perspektivy. [Linguistic Synergetics: Basic Principles, First Results, Prospects]. SPb.: Filologicheskiy fakultet SPbGU. [in Russian]

Qaidar A., 2013. Qazaq tilindegi qos sozder: zertteu zhane sozdik. [Reduplicated words in the Kazakh language: research and dictionary] Almaty: Sardar baspa uyi. 456 p. [in Kazakh]

Qazaq adebi tilining anyqtamalygy [Dictionary of the Kazakh literary language], 2016. Qurastyrgan: S.A. Itegulova, A.Q. Kozhahmet. Astana: Sh. Shayakhmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyk uilestiru-adistemelik ortalgygy. 150 p. [in Kazakh]

Qorqyt ata kitaby, 1986. [The Book of Korkyt Ata]. Almaty: Zhazushy baspasy. 128 p. [in Kazakh]

Shang Y., Li Y., Xu F., & Li Y., 2024. Synergy-of-Thoughts: Eliciting Efficient Reasoning in Hybrid Language Models (N2402.02563). arXiv preprint arXiv:2307.05300. Cornell university. [Electronic Resource] – URL: <https://arxiv.org/abs/2402.02563> (date: 4.02.2024)

Wang Z., Mao S., Wu W., Ge T., Wei F., & Ji H., 2023. Unleashing the Emergent Cognitive Synergy in Large Language Models: A Task-Solving Agent through Multi-Persona Self-Collaboration (No. arXiv:2307.05300). arXiv preprint arXiv:2307.05300. Cornell university. [Electronic Resource] – URL <https://arxiv.org/abs/2307.05300> (date: 11.07.2023)

About the author:

Kulmanova Zulfiya Bekbulatovna, PhD, Michigan State University, Department of Linguistics, Linguistics and Culture, 619 Red Cedar Road, Wells hall B230, East Lansing, Michigan 48824, the USA.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

Scopus ID: <https://www-scopus-com.proxy1.cl.msu.edu/authid/detail.uri?authorId=57863893600>

Автор туралы мәлімет:

Кульманова Зульфия Бекбулатовна, PhD, Мичиган мемлекеттік университеті, Лингвистика факультеті, Лингвистика және Мәдениет, Ред Сидар көш., 619, Уелс холы В230, Ист-Лансинг, Мичиган 48824, АҚШ.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

ScopusID: <https://www-scopus-com.proxy1.cl.msu.edu/authid/detail.uri?authorId=57863893600>

Сведения об авторе:

Кульманова Зульфия Бекбулатовна, PhD, Мичиганский государственный университет, факультет лингвистики, лингвистика и культура, ул. Ред Сидар, 619, Уелс хол В230, Ист-Лансинг, Мичиган 48824, США.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

ScopusID: <https://www-scopus-com.proxy1.cl.msu.edu/authid/detail.uri?authorId=57863893600>

Article

Semantic and grammatical connections of the Old Turkic word *ačïγ* with the vocabulary of the Kazakh language

*Z. Temirgazina^a, O. Andruchshenko^b

^aA. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz).

*Corresponding author: temirgazina_zifa@pspu.kz

^bA. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
(E-mail: olga_pav_pgpi@mail.ru)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

ancient Turkic word, semantic structure, *ačïγ*, *auçy*, syncretism, affix, lexical-semantic variant, polysemantic word, Kazakh vocabulary, verbal word.

IRSTI 16.41.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-197-212>

The article examines the semantic connections of the Old Turkic word *ačïγ*, which is part of the main lexical fund of the language, with the words of the Kazakh language, genealogically ascending to the Old Turkic word. The lexeme *ačïγ* denotes a basic taste and is derived from the verb *ačï-* following a word-formation pattern with the suffix *-g*, which forms deverbal nouns. The reconstruction of the semantic structure of the polysemous Old Turkic word enables to conclude that it is largely preserved in the modern Turkic languages. This is confirmed by data from Kazakh language dictionaries. The analysis of the semantic structure of the word *ačïγ*, its comparison with the semantics of the verbal root from which it is derived in Old Turkic, as well as with the semantic structure of the lexeme *auçy* in Kazakh, has made it possible to identify a number of trends in the development of lexical and grammatical connections between polysemous words in Old Turkic and Kazakh. These include the expansion of direct meanings, the divergence of lexical-semantic variants of the polysemous Old Turkic word, and the emergence of homonyms in the modern Turkic language, such as Kazakh. A simplification of the semantic structure of lexemes etymologically related to the Old Turkic word is also observed, due to the aforementioned process of divergence in lexical-semantic variants, along with the simultaneous emergence of new meanings. An important role in the semantic development of the word *auçy* in the Kazakh language was played by the syncretism of Old Turkic deverbal words, which led to the differentiation of meanings between adjectives and nouns that were originally part of a single semantic structure of the Old Turkic lexeme. The analysis of the semantic structure of Old Turkic lexemes, as demonstrated by our study, reveals hidden and lost semantic connections in Kazakh words and reconstructs the logic behind the development of their meanings.

***З.К. Темиргазина^а**

*^аӘлкей Марғұлан атындағы ПМУ, Павлодар, Қазақстан Республикасы
(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz)*

***Байланыс үшін автор: temirgazina_zifa@pspu.kz**

О.К. Андрищенко^б

*^бӘлкей Марғұлан атындағы ПМУ, Павлодар, Қазақстан Республикасы
(E-mail: andryuchshenko_olga@pspu.kz)*

**Көне түркілік асйү сөзінің қазақ тілі
лексикасымен семантикалық-грамматикалық байланыстары**

Аннотация. Мақалада тілдің негізгі лексикалық қорына кіретін көне түркілік асйү сөзінің қазақ тіліндегі осы сөзден генеалогиялық тұрғыда тарайтын сөздермен мағыналық байланыстары қарастырылады. Асйү лексемасы негізгі дәмді білдіреді және -g жұрнағы арқылы етістіктен зат есім тудыратын сөзжасам үлгісі бойынша асй-етістігінен туындаған. Бұл жұрнақ етістіктен зат есім тудыратын сөзжасам үлгісіне жатады. Асйү есім лексемасында негізгі дәм сезімдерінің бірі заттың қасиеті ретінде де, ашыту, ашу үдерісінің нәтижесі ретінде де берілген. Лексеманың екі тікелей мағынасы бар: «қышқыл» және «ашы». Олар «ашыту, ашу нәтижесінде алынған» және «дәм сезу рецепторларында тітіркендіргіш, ашытатын әсер тудыратын» мағыналарымен ұштасқан. Біз жүргізген көп мағыналы көне түркі сөзінің семантикалық құрылымын реконструкциялау қазіргі түркі тілдерінде оның көп жағдайда сақталғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мұны қазақ тілінің сөздіктеріндегі деректер де растайды. Асйү сөзінің семантикалық құрылымын талдау, оны көне түркі тіліндегі сөз тудырушы етістік негізінің семантикасымен, сондай-ақ қазақ тіліндегі ашы лексемасының семантикалық құрылымымен салыстыру ежелгі түркі және қазақ тілдеріндегі көп мағыналы сөздер арасындағы лексика-грамматикалық байланыстардың дамуына тән бірқатар үрдістерді айқындауға мүмкіндік береді. Оларға тура мағыналардың кеңеюі, көп мағыналы көне түркі сөзінің лексика-семантикалық нұсқаларының бір-бірінен алшақтауы және қазіргі түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде омонимдердің пайда болуы жатады. Ашы лексемасының тура мағыналарына «қышқыл», «ашы» дегендерден басқа, көне түркі тілінде қалыптаса бастаған, бірақ қазақ тілінде сөздің семантикалық құрылымына мықтап енген «тұзды» мағынасы да жатады. Сондай-ақ ежелгі түркі сөзімен этимологиялық тұрғыда байланысты лексемалардың семантикалық құрылымының қарапайымдануы байқалады. Сондай-ақ жоғарыда аталған лексико-семантикалық нұсқалардың алшақтауының үдерісі және сонымен қатар жаңа мағыналардың пайда болуы нәтижесінде көне түркі сөзімен этимологиялық тұрғыдан байланысқан лексемалардың семантикалық құрылымының қарапайымдануы байқалады. Асйү лексемасынан мұраға қалған ауыспалы мағыналардан бөлек, қазақ

Received 27 March 2025. Revised 07 April 2025. Accepted 11 May 2025. Available online 30 June 2025.

For citation: Z. Temirgazina, O. Andruchshenko Semantic and grammatical connections of the Old Turkic word асйү with the vocabulary of the Kazakh language // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 197-212. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-197-212>

тіліндегі ащы сөзінде метонимиялық және метафоралық мағына ауысуы негізінде пайда болған «күйдіргіш, ойып түскіш», «өткір, ащы (дауысқа қатысты)» секілді жаңа мағыналар да байқалады. Қазақ тіліндегі ащы сөзі семантикасының дамуында көне түркі тіліндегі етістіктен жасалған сөздердің синкретті сипаты маңызды рөл атқарды, бұл өз кезегінде көне түркі лексемасының бір семантикалық құрылымына кіретін сын есімдер мен зат есімдердің мағыналарының жіктелуіне алып келді. Жүргізілген зерттеуіміз көрсеткендей, көне түркі лексемаларының семантикалық құрылымын талдау қазақ тіліндегі сөздерде жасырын қалған немесе ұмытылған мағыналық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді және олардың мағыналық дамуының қисынын қайта қалпына келтіреді.

Кілт сөздер: көне түркі сөзі, семантикалық құрылым, *ащы*, ащы, синкреттілік, аффикс, лексика-семантикалық нұсқа, көп мағыналы сөз, қазақ лексикасы, етістіктен туған зат есім.

***З.К. Темиргазина^а**

*^аПавлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана,
Павлодар, Республика Казахстан
(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz),*

**Автор для корреспонденции: temirgazina_zifa@pspu.kz*

О.К. Андрющенко^б

*^бПавлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана,
Павлодар, Республика Казахстан
(E-mail: olga_pav_pgpi@mail.ru)*

Семантико-грамматические связи древнетюркского слова *ащы* с лексикой казахского языка

Аннотация. В статье рассматриваются смысловые связи древнетюркского слова *ащы*, входящего в основной лексический фонд языка, со словами казахского языка, генеалогически восходящими к древнетюркскому слову. Лексема *ащы* обозначает базовый вкус и производна от глагола *ащ-* по словообразовательной модели с аффиксом *-g*, образующим отглагольные имена. В именной лексеме *ащы* – обозначение одного из базовых вкусовых ощущений – представлено как качество предмета и как результат процесса квашения, брожения. Лексема имеет два прямых значения: «кислый» и «горький», которые объединены семами «полученный в результате брожения, квашения» и «ощущение едкости, раздражения», производимого на вкусовые рецепторы. Проведенная нами реконструкция семантической структуры многозначного древнетюркского слова позволяет сделать вывод о том, что она во многом сохраняется в современных тюркских языках. Это подтверждается данными словарей казахского языка. Анализ семантической структуры слова *ащы*, ее сопоставление с семантикой производящей глагольной основы в древнетюркском языке, а также с семантической структурой лексемы ащы в казахском языке дали возможность установить ряд тенденций в развитии лексико-грамматических связей между древнетюркским и казахским многозначными словами. К ним относится расширение прямых значений, расхождение лексико-семантических вариантов многозначного древнетюркского слова и появление омонимов в современном

тюркском языке, таком, как казахский язык. К прямым значениям лексемы ащы, кроме «кислый», «горький», относится значение «солёный», которое начало формироваться в древнетюркском языке, но в казахском языке уже прочно вошло в семантическую структуру слова. Также отмечается упрощение семантической структуры лексем, этимологически связанных с древнетюркским словом, за счет названного выше процесса расхождения лексико-семантических вариантов и одновременно появление новых значений. Помимо унаследованных от лексемы ащы переносных значений, в казахском слове ащы отмечены новые значения «едкий, разъедающий», «пронзительный, резкий», которые возникли на основе метонимического и метафорического переноса значений. Важную роль в развитии семантики слова ащы в казахском языке сыграла синкретичность древнетюркских отглагольных слов, которая привела к дифференциации значений имен прилагательных и существительных, входящих в одну семантическую структуру древнетюркской лексемы. Анализ семантической структуры древнетюркских лексем, как показывает проведенное нами исследование, позволяет обнаружить скрытые и утраченные в казахских словах смысловые связи и реконструирует логику развития их значения.

Ключевые слова: древнетюркское слово, семантическая структура, ащы, синкретичность, аффикс, лексико-семантический вариант, многозначное слово, казахская лексика, отглагольное имя.

Introduction

The study of genealogical connections between the vocabulary of the proto-language and the lexical units of modern related languages is one of the most important tasks of linguistics, since it allows us to determine the etymological roots of words, establish trends and patterns in the development of the lexical and grammatical semantics of related languages over a long period of time. In our article, we will try to restore the semantic and grammatical relationships of the Old Turkic lexeme *ačïγ* (lit. 'sour, bitter'), derived from the verb *ačï-* ('to turn sour, to ferment'), with the vocabulary of such a modern Turkic language as Kazakh. The word *Ačïγ* denotes one of the universally recognized basic tastes for humans, their designation is included in the main lexical fund of any language, including Old Turkic and Turkic languages. Accordingly, the lexeme denoting the basic taste is actively used in speech, is a source of generating new meanings and forming related lexical units in the language. All of the above determined the choice of the named lexeme for our research.

M. Erdal emphasizes the fundamental distinguishability of the verb and other classes of lexemes, which is characteristic of the Old Turkic language, but sometimes, in his opinion, a convergence of lexemes occurs: "One might add that convergence may also have had some influence, verbal and nominal stems which happen to be similar in meaning and shape having drawn even closer as they got associated with each other by speakers" (Erdal, 2004: 142). And then he gives an example of such a convergence: "one obvious Old Turkic example is *kari* 'old' and *kari-* 'to get old'" (Erdal, 2004: 142). In our case, the derivation of the lexeme *ačïγ* from the verb *ačï-* is determined unambiguously due to the presence of the nominal adjectival formant *-γ* in it.

To achieve the goal, it is important to establish the semantic structure of the ancient Turkic word, which is polysemantic. The semantic structure of a polysemantic word, as the

researcher believes, is needed for a practical solution to the issue of its semantic volume, its semantic boundaries. Without knowledge of the typical forms of connection between meanings, it is impossible to judge the violation of these connections, it is impossible to correctly determine the boundaries beyond which the meaning becomes a separate word, i.e., a homonym (Gries, 2019: 472).

Materials and research methods

The source material for the study was the “Old Turkic Dictionary” (2016) (hereinafter referred to as OTD), “Kazakh tilinin tusindirme sozdigi” (2014) the explanatory dictionary by B. Kaliyev, “Sozdik” edited by B. Ismagulova, E. Erezhepova, G. Abdizhapbarova (2002) and “Kazakhsha-Oryssha sozdik” (hereinafter referred to as KOS). The interpretations of the lexemes *ač̣ıγ*, *ač̣ı-* and five related lexical units were selected from the Old Turkic Dictionary. Furthermore, the definitions of nine lexemes with the root *aŋ-* (ash-) were taken from the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language by Kaliyev, the meanings of nine words from the dictionary edited by B. Ismagulova and others and the definitions of two words were taken from “Kazakhsha-Oryssha Sozdik”.

The main research method is the semantic analysis of lexical units, which is partially carried out using the method of component analysis of lexical meaning and the method of modeling the semantic structure of a word. Semantic analysis made it possible to establish the etymological connections of the words *ač̣ıγ*, *ауы* in the lexical system of languages.

As a result, we constructed a model of the semantic structure of ancient Turkic words and compared it with the semantic structure of words in the Kazakh language. The purpose of the comparison is to identify genealogical links between ancient Turkic and Kazakh vocabulary.

Research background

As mentioned above, from the point of view of word formation, the verb *ač̣ı-* is the productive basis for the word *ač̣ıγ*, which is formed using the affix *-γ*. Zh. O. Tektigul writes that “in the ancient Turkic language there were affixes that had two phonetic variants: *-(a) ɤ/ɣ* и *-(a) ɤ/κ*. V. Radlov notes that the difference between them was lost in the most ancient era” (Tektigul, 2013). According to G. Ramstedt, the Old Turkic affixes *-g/-q* and, accordingly, the words formed with their help are created according to three main word-formation models: 1) the infinitive type *-γ(ɤ)*: *jamaγ* “patch”, *artuγ* “luggage, cart”, *tatyγ* “sweetness”, etc., 2) the model with the affix *-g*, forming verbal adjectives: *jiliγ* / *jili* “warm”, *isig/issi* “hot”, *qatiγ* (*qati*) “hard”, *ariγ* “clean”, etc., 3) the model with the affix *-q*, denoting the result of an action: *ačuq* “open”, *tiläk* “wish”, *toq* “well-fed”, *jük* “cart”, *joq* “no”, etc. (Ramstedt, 1957: 201). Thus, the affix *-γ(ɤ)* belongs to the frequent word-formation formants in the Old Turkic language.

Turkologists have correctly emphasized the syncretic nature of verbal nouns. E.D. Sevortyan believes that verbal nouns are often grammatically syncretic, they simultaneously express word-forming and form-building features (Sevortyan, 1966: 204). Syncretic nature is also manifested in the fact that verbal nouns can have different characteristics as parts of speech. This also concerns the word *ač̣ıγ*, which has the morphological characteristic of both an adjective and a noun in the Old Turkic language. The formation of a noun and an adjective using the same affix, their polysemy, testify to the grammatical syncretic nature of words and the word-forming formant *-γ*.

The nominal lexeme *ačïγ* is semantically related to the verb *ačï-*, the designation of one of the basic taste sensations is presented as a quality of an object and as a result of the process of pickling, fermentation. Zh.O. Tektigul believes that in the formation of such words, word-formation meanings (tool, method, place and features of an object) and grammatical meanings (process, its subject, object and result) are combined (Tektigul, 2013). The interaction of word-formation and grammatical features in different formants differ, but syncretism is characteristic of all of them (Sevortyan, 1966: 204; see also: Kairzhanov et al., 2024). It should be noted that the study of the semantics of the lexeme *ačïγ*, which names the basic taste sensations in the ancient Turkic language, its semantic-grammatical connections with the lexemes of the Kazakh language has not been conducted. In this, as we believe, lies the novelty of this work.

Thus, the article aims to establish the semantic and grammatical connections of the ancient Turkic word *ačïγ* with the vocabulary of the Kazakh language, and on this basis to determine some trends in the development of the meanings of words that make up the main fund of languages, from the ancient Turkic period to the modern state.

Analysis

1. Semantic connections of the adjective *ačïγ* and the verb *ačï-*

Next, we will present the semantic structure of the word *ačïγ* and try to identify its semantic-grammatical connections with the verb *ačï-*. It is important to clarify that the meanings, i.e., lexical-semantic variants (hereinafter LSV) are interconnected in a polysemantic word by metaphorical, metonymic, functional relations and other semantic associations (Gries, 2019: 474). It is these regular semantic relations that ensure the unity of a polysemantic word as a linguistic sign with a single form and a complex of different meanings. They should be reflected in the semantic structure of a polysemantic word, which is modeled on the basis of its lexicographic description.

The Old Turkic polysemantic derivative word *ačïγ* has the following meanings:

“1. sour, bitter: *ačïγ nara* sour pomegranate (*Rach II 2₁₂*); *atasï anasï ačïγ alimla jesä oïly qışï tizi qamar* parents eat sour apples – children’s teeth become sore (*MK 564₈*); *ačïγ sub tēg kör ol bu dünja neñi* things of this world, look, like bitter water (*QBH 57₂₉*);

2. fig. bitter, poor: *ačïγ ünin jylaju* crying with bitter tears (lit. with a voice) (*Suv 635₂₂*); *aγuda ačïyraγ janutï maña* his answer is worse than poison to me (*QBN 283₃*); *köni söz ęirig ol köñülkä ačïγ* direct word harsh, offensive to the heart (*QBN 16₄₉*);

3. in the meaning of noun bitterness, bitter: *saqinčqa sebinč ol ačïγda tatïγ* in sorrow there is joy, in bitterness – sweetness (*QBN 47₉*); *süčüg tattïñ ęrzä ačïγqa anun* tasted the sweet – prepare for the bitter (*IOΓ A₂₀₉*);

4. hard, severe, unbearable: *qop jerdä ačïγ ęmgäk körtükin* since [they] saw hard suffering everywhere (*Man I 9*); <...>

5. angry, cruel: *tügük jüz ačïγ söz kişig tumlitur* a stern face, a harsh word embitters a person (*QBH 94₃₁*);

6. in the meaning of the noun anger, embitterment: *tilin söksä bütmäs ačïγï jilin* when they scold with words, the embitterment [from this] does not go away for years (*QBN 192₁₀*); “*el qan ačïγin t [... mäkin]* alp it is difficult [for you to calm] the king’s anger (*TT I₈₃*)” (OTD: 4–5).

As we can see, the dictionary entry notes, firstly, the grammatical syncretism of the word, i.e., the attribution of the LSV to different parts of speech – an adjective and a noun,

and secondly, the presence of figurative meanings. The word *ačïγ* has a branched semantic structure, which we have presented in Table 1.

Table 1. Semantic structure of the word *ačïγ*

Lexeme <i>ačïγ</i>	Part of speech	Type of meaning	Meaning	The feature at the basis of meaning transfer
LSV 1	adj.	direct	sour, bitter	—
LSV 2	adj.	metaphor	bitter, poor	Negative taste sensation
LSV 3	noun	direct	bitterness, bitter	—
LSV 4	adj.	metaphor	heavy, difficult, unbearable	Painful effects of taste
LSV 5	adj.	metaphor	angry, cruel	Negative painful consequences of taste and emotions
LSV 6	noun	metaphor	anger, bitterness	Negative nature of taste and emotions

The direct meanings of the adjective *ačïγ* include the meanings “sour”, “bitter”. In one nomination, two meanings are represented, which are designated differentially in other languages. Why are two different taste sensations verbalized in one lexical unit in the Old Turkic language? We believe that in the linguistic consciousness of the speakers of the Old Turkic language, both of these tastes were recognized as obtained in the process of fermentation, pickling. It is the seme “obtained as a result of fermentation, pickling” that unites both tastes. In addition, the unification of the tastes of bitter and sour in one nomination was facilitated by the similarity of the physiological sensation of causticity and irritation produced on the taste buds. Although the dictionary does not indicate the meaning “salty” for the adjective *ačïγ*, some facts indicate that it was used in the specified meaning. For example, this is evidenced by the functioning of ancient Turkic toponyms with the word *ačïγ*: “*Ačïγ Altır Köl* *geogr.* lake Achyg-Altyr-Köl, lake Solyony Altyr (*МЧ В*)” (OTD: 5).

In several dictionaries of the Kazakh language, the adjective *ашы* also has the meaning ‘salty’. This probably speaks of the strength of the associative semantic representations that exist in the ancient Turkic language, their preservation and consolidation in the lexical meaning of words in the modern Turkic language.

A number of derivative words with the same root were formed from the lexeme *ačïγ*, denoting the process of fermentation, oxidation: “*ačïγsï-* to turn sour, to become sour: *üzüm ačïγsidi* the grapes turned sour” (MK 144₃) (OTD: 5); some of them may contain additional semes, for example, the modal seme of desirability: *ačïγsa-* to want something sour: *er ačïγsadi* the man wanted [to eat] something sour (MK 142₁₆; 153₇)” (OTD: 5); seme of presence: *ačïγliγ* having leaven, with leaven: *ačïγliγ küp* a jug with leaven (MK 85₃)” (OTD: 5); seme of objectified taste: *ačïγliq* ‘sour taste’, ‘acid’, ‘bitterness’ (MK 85₃; USp 43₁₅)” (OTD: 5).

Reconstruction of the semantic structure of the verb *ačï-* with the meaning of pickling, fermentation makes it possible to compare it with the semantic structure of the word *ačïγ*, which is derived from it. The meaning of the verb *ačï-*, the totality of its lexical-semantic variants is recorded in the dictionary:

ači- “1. to sour, to ferment: sirkä ačidī vinegar has fermented (MK 555₁₄);

2. to be ill (*about a wound*) (MK 555₁₄), to worsen (*about an illness*): igiñ aγrīγiñ ačidī your illness has worsened (TT I₄₉);

3. fig. to be sad, to grieve, to mourn: iki neñkä artuq ačir mēn bu kün I am sad today because of two things (QBN 44I₁₁); ačir mēn jigittikkä köjüp tütä lamenting and grieving, I mourn for [my] youth (QBN 404₂)” (OTD: 4).

Mahmud al-Kashgari in his dictionary points to the functioning of the verb ажит- in the Old Turkic language with the meaning “to make sour, to acidify”: “ул сиркә ажиттй “he prepared vinegar (or other), giving it a sour taste” (al-Kashgari, 2005: 224). The scholar also notes another figurative meaning of this verb, “to cause suffering”: “ул аңлик кунлиң ажиттй “he made him suffer” (al-Kashgari, 2005: 224). It echoes the 2nd and 3rd meanings of the verb ači- in the Old Turkic dictionary.

From the verb ači-, using the formants -š- and -t-, verbs with the grammatical meanings of compatibility and incentive are formed:

“ačiš- *com.* from ači- to sour, to ferment: üzüm ačišdī the grapes fermented (MK 1004); sirkä ačišdī the vinegar completely fermented (MK 100₄)” (OTD: 6);

“ačit- *imper.* from ači- 1. to leaven, to ferment: ol sirkä ačittī he set vinegar to ferment (MK 1127); 2. to irritate, to cause a burning sensation: basal jep ačitma aγiz do not cause a burning sensation in the mouth by eating onions (YUG B₁₆₂); 3. to upset, to sadden: sözün söksä jalγuq ačitsa tilin when a person scolds with words and upsets with speech (*lit. tongue*); ol aniñ köñlin ačittī he made his heart sad; 4. to make a stern face: közi qaşı tügmiš ačitmiš jüzin frowned (*lit. eyes and eyebrows*), made his face stern (QBH 44₁₀)” (OTD: 6).

“ačit- *imper.* from ači- 1. to leaven, to ferment: ol sirkä ačittī he set vinegar to ferment (MK 1127); 2. to irritate, to cause a burning sensation: basal jep ačitma aγiz do not cause a burning sensation in the mouth by eating onions (YUG B162); 3. to upset, to sadden: sözün söksä jalγuq ačitsa tilin when a person scolds with words and upsets with speech (*lit. tongue*); ol aniñ köñlin ačittī he made his heart sad; 4. to make a face stern: közi qaşı tügmiš ačitmiš jüzin frowned (*lit. eyes and eyebrows*), made his face stern (QBH 4410)” (DTS: 6).

In the polysemantic verb ačit-, 2 meanings appear that are absent in the original verb ači-: the meanings “to irritate, to cause burning” and “to make his face stern”. For a more complete reconstruction of the semantic structure of the productive stem, it is necessary to combine the LSV of the single-root related verbs ači- and ačit-. It is presented in Table 2.

Table 2. Semantic structure of verbs ači-, ačit-

Lexeme ačiγ	Part of speech	Type of meaning	Meaning	The feature at the basis of meaning transfer
LSV 1	verb	direct	To go sour, to ferment	—
LSV 2	verb	metaphor	To hurt (about a wound), to worsen (about an illness)	Comparison of painful sensations from taste and pain, disease
LSV 3	verb	metaphor	To be sad, to grieve, to mourn	Comparison of negative painful taste sensation and negative emotions

ačit-	verb			
LSV 4	verb	metonymy [impact – result]	To irritate, to cause burning	A painful sensation resulting from the influence of taste
LSV 5	verb	metaphor	To make your face stern	Complex association of facial expressions with taste sensations

Comparing the LSV *ačiy* and *ači-*, we can conclude that the meanings of the adjective as a derivative word are largely determined by the meanings of the verb as a producing word. The complexity and multifaceted nature of semantic connections often make it difficult to identify the semantic dependence between meanings and establish the semantic derivation of the LSV. Nevertheless, we tried to determine the semantic connections and interdependence of meanings with clarification of the semantic-grammatical relations between them, the results of which are shown in Table 3.

Table 3. The relationship between the meanings of the verb *ači-* and the adjective *ačiy*

<i>ači-</i>	Meaning	Semantic relations	<i>ačiy</i>	Meaning
LSV 1	To go sour, to ferment	Action – result	LSV 1	sour, bitter
LSV 2	To hurt (about a wound), to worsen (about an illness)	Painful physiological sensations – negative emotions	LSV 3, LSV 4	1) angry, cruel; 2) anger, bitterness
LSV 3	To be sad, to grieve, to mourn	Negative emotions – mental signs	LSV 2, LSV 3, LSV 4	1) bitter, poor; 2) bitterness, bitter; 3) heavy, difficult, unbearable;
LSV 4	To irritate, to cause burning	Painful physiological sensations – negative emotions	LSV 5, LSV 6	1) angry, cruel; 2) anger, bitterness
LSV 5	To make your face stern	Negative facial expressions are a reflection of negative emotions	LSV 5, LSV 6	1) angry, cruel; 2) anger, bitterness

In the correlation of semantic structures, two types of semantic interaction between the LSV of the generating and derivative words are noted. Firstly, one LSV of the generating word can be a source of two or three LSV of the derivative word, for example, LSV3 → LSV2 + LSV3 + LSV4; LSV4 → LSV5 + LSV6. Secondly, two of the six LSV of the derivative word can be motivated by two LSV of the generating verb, for example, LSV5 and LSV6 of the lexeme *ačiy* are motivated separately by LSV4 and separately by LSV5 of the verb. It is important to emphasize that the semantic relations between them are different, in the first case it is

“Painful physiological sensations – negative emotions”, in the second case it is “Negative facial expressions – reflection of negative emotions”.

2. Semantics of the adjective *ащы* in the Kazakh language

In the Kazakh language, the word *ащы* was transformed as a result of phonetic processes into the lexeme *ащы*. The reduction of the final consonant – the affix *-γ* is a common feature in many adjectives in the Kazakh language. Experts write about such a phonetic transformation: “The adjectives *ұлы, кіші*, as is known, had the form *улуз//улыз, кічіз* in the language of ancient Turkic written monuments” (Sarbalayev, 2014: 252-253). The word *ащы* has synonyms *ашты* with the mark “dialect”, *аушы* with the mark “colloquial” (KOS). It is polysemantic:

“1) salty: *сорпа тым ащы* → the soup is too salty;

2) bitter: *ащы гүлкекіре* → *bot. bitter knapweed (Centaurea)*; *ащы дәм* → bitterness; *ащы дәрі* → bitter medicine; *ащы жалбыз* → *bot. peppermint (Mentha piperita)*; *ащы жусан* → *bot. полынь (Artemisia)*; *ащы пияз* → *bot. onion (Allium)*;

3) sour: *ащы қымыз* → sour kumys;

4) caustic; corrosive: *ащы иіс мұңк ете қалды* → smelled of a pungent odor; *ащы натр* sodium hydroxide → *chemical. caustic soda*; *ащы түтін* → acrid smoke;

5) a piercing, sharp (*about voice*): *ащы дауыс естілді* → a piercing cry was heard; he has a sharp voice;

6) *fig. caustic; angry*: *ащы тіл* → a sharp tongue; *мұның тілінің ащысын қарай гөр* → look at his sharp tongue;

7) *fig. woeful; bitter; mournful*: *ащы зар* → bitter sobs; great grief; sorrow; *ащы күйік* → severe suffering; “*ащы мен тұщыны татқан білер* → *proverb*, the one who has tried something knows the difference between bitter and bland; without tasting something bitter, you will not know something sweet; *ащы тер* → *idiom* seventh sweat; *ащы тері шықты* → *idiom* worked until the seventh sweat; *ащы шындық* → *idiom* bitter truth” (KOS).

This table shows the semantic structure of the Kazakh word *ащы*.

Table 4. Semantic structure of the adjective *ащы* in the Kazakh language

Lexeme <i>ащы</i>	Part of speech	Type of meaning	Meaning	The feature at the basis of the transfer of meaning
LSV 1	adj.	direct	salty	—
LSV 2	adj.	direct	bitter	—
LSV 3	adj.	direct	sour	—
LSV 4	adj.	metonymy	caustic; corrosive	Taste is the result of its effect on physiological receptors
LSV 5	adj.	metaphor	piercing; sharp	Acoustic association with negative taste impact
LSV 6	adj.	metaphor	acrid; angry	Comparison of mental trait with negative impact of taste

LSV 7	adj.	metaphor	sorrowful; bitter; mournful	Comparison of emotional sign with negative impact of taste
-------	------	----------	--------------------------------	---

The direct meanings of the adjective *ащы* include the basic tastes “bitter”, “sour”, “salty”. We have already mentioned above that in the ancient Turkic language the lexeme *ащы* functioned in the meaning of “salty”, but this meaning was not recorded in dictionaries, apparently due to the insufficient fixation and stability of this meaning. The designation of one of the basic tastes “salty” by the adjective *ащы* indicates the fixation of this meaning in the practice of native speakers of the Kazakh language. This is also expressed in the fact that new words with this meaning are formed in the Kazakh language, for example, the compound noun *ащыағар*: “Ащыағар – noun. Суы ащы (тұзды) ішуге жарамайтын бұлақ” [‘A source whose water is bitter (salty) and undrinkable’] (Kaliyev, 2014: 71).

In addition to the figurative meanings inherited from the Old Turkic lexeme *ащы*, the word *ащы* has new LSVs “caustic, corrosive”, “piercing, sharp”, which arose on the basis of metonymic and metaphorical transfer of meanings. It is also interesting to note the emergence of new meanings in the word *ащы* as an independent, separate noun, see, for example: “Ащы – noun Arak” [Bitter – noun Vodka] (Kaliyev, 2014: 71). “When the meaning of a word changes, changes occur in its semantic structure: some components of the meaning are weakened, others, on the contrary, are activated, brought to the forefront. <...> The complexity of the semantic structure of a word determines the possibility of developing new meanings as a result of a change in the structure of the meaning, in the ratio of the semantic components that make it up” (Zhamolova, 2021: 649-650).

The adjective *ащы* is derived from the Kazakh verb *ауу* (with the variant *ашыту*), which genealogically goes back to the Old Turkic verb *ащы*. The Kazakh verb retains its polysemy, a feature inherited from the Old Turkic verb. However, in a number of dictionaries, some lexical and semantic variants of the verbs *ауу/ашыту* are recorded as separate words, for example, *ашыту (ашытұу)* – “to itch on a sore spot; to hurt; to itch” and *ашыту (ашытұу)* – “to cause fermentation; to sour, to ferment, to malt”; *ауу (ауұу)* – “to sour, to ferment; fermentation” and *ауу (ауұу)* – “anger, indignation, malice” (Sozdik, 2002: 45-46).

Results

D.E. Klein and G.L. Murphy believe that the connection between the meanings of a polysemantic word is realized through a single elementary common meaning, which serves to bind the meanings into a single structure and does not allow them to be considered the meanings of separate independent words, i.e., homonyms (Klein and Murphy, 2001: 260). If the connection through a single internal meaning, i.e., through the direct meaning of the lexeme, weakening, then the lexical meanings separate and become the meanings of separate homonymous words. This is exactly the process that occurs in the modern Kazakh language. It is evident that numerous words, which in the ancient Turkic language were lexical-semantic variants, have undergone a process of centuries-old development of the lexical system, resulting in the loss of semantic connections with the direct meaning of words and the subsequent transformation into independent lexemes. This phenomenon has been meticulously documented in the dictionaries of the Kazakh language. Accordingly, a comparison of the semantic structures of the word *ащы* and the verb *ауу/ашыту* appears to be a challenging task.

However, it is necessary to find out which meanings of the ancient Turkic word *ačïγ* have been preserved in the semantic structure of the Kazakh word *ащы* in order to understand the patterns of historical development of lexical semantics. See Table 5.

Table 5. Comparison of the meanings of genealogically related words *ačïγ* и *ащы*

<i>ačïγ</i>	Meaning	<i>ащы</i>	Meaning
	—	LSV 1	salty
LSV 1	sour, bitter	LSV 2	sour
LSV 1	sour, bitter	LSV 3	bitter
LSV 2	bitter, poor	LSV 7	sorrowful; bitter; mournful
LSV 3	bitterness, bitter		—
LSV 4	heavy, difficult, unbearable	LSV 7	sorrowful; bitter; mournful
	—	LSV 4	caustic; corrosive
LSV 5	angry, cruel	LSV 6	acid; angry
	—	LSV 5	piercing; sharp
LSV 6	anger, bitterness		—

In addition to the meaning “salty”, new LSV4 “caustic; corrosive”, LSV5 “piercing; sharp” appear in the semantics of the polysemantic word *ащы*, which have no correspondence in the semantics of the word *ačïγ*. LSV7 “sorrowful; bitter; mournful” of the adjective *ащы* is close to two LSV2 and LSV4 *ačïγ*. Some meanings (“bitterness, bitter” and “anger”) have not been preserved in the structure of the Kazakh adjective *ащы*, as shown in Table 5. This is due to the syncretism of verbal words and the formant *-γ* in the Old Turkic language, since the lost LSVs in the structure of *ačïγ* were nouns. The development of the grammatical system of the Turkic languages followed the path of reducing syncreticity, which led to the differentiation of homonymous verbal words: adjectives and nouns in the Kazakh language.

Another trend in the development of the lexical semantics of ancient Turkic words in modern Turkic languages is the emergence of a ramified system of single-root derivative words that take on the representation of individual meanings of the original word. For example:

ашындыру – 1) to outrage; to anger; 2) to drive to despair;

ашыну (ашынуу) – 1) to experience mental pain, despair; 2) to be indignant;

ашудас – alum;

ашу-ыза – “anger, rage, indignation” (Sozdik, 2002: 45);

ашулырақ – a little angry; intense, persistent;

ашымал – katyk (strained ayran);

ашыныс – anger, irritation, frustration” (Kaliev, 2014: 69-70).

Another tendency in the development of the lexical meaning of words that go back to ancient Turkic original words is the complication of their semantic structure, i.e., the emergence of new meanings. For instance, the metaphorical meaning of the verb *ашыту*

(ашытұу) is illustrated by the following example: “fig. басты ашыту – to fool, to whine” (Sozdik, 2002: 46).

Conclusions

It is important to note that the semantic structure of a polysemantic word in the ancient Turkic language is largely preserved in modern Turkic languages, as evidenced by data from Kazakh dictionaries. The turkologists believe that “most homonymous roots that are attributed to different parts of speech can in many cases go back to syncretic roots from an etymological point of view (Tektigul, 2013). Furthermore, the development of lexical semantics was analyzed through the examination of words included in the main lexical fund of languages. This phenomenon can be understood as a weakening of the semantic links between the LSV of words of the proto-language, which leads to the emergence of homonymous words in modern Turkic languages. The simplification of the semantic structure of lexemes can also be seen as a result of this weakening. Furthermore, new meanings emerge in the words of the modern Kazakh language in the process of development. The divergence of LSV was also facilitated by the syncretism of ancient Turkic verbal words, which underwent weakening over time and led to the differentiation of adjectives and nouns. The detailed analysis of the semantic structure of ancient Turkic lexemes included in the main lexical fund, carried out in this study, allows for the discovery of semantic connections lost in Kazakh words and the restoration of the logic of the development of their semantic structure, dating back to ancient Turkic lexical roots.

Abbreviations

KOS – Kazaksha-oryssha sozdik. [Kazakh-Russian dictionary]. [Elektronnyy resurs]. Available at <https://sozdik.kz/> (Accessed: 12.01.2025). [in Kazakh and Russian].

OTD – Drevneturkskiy slovar', 2016. [Old Turkic dictionary]. Pod red. D.M. Nasilova, I.V. Kormushina, A.V. Dybo, U.K. Isabekovoy; sost. T.A. Borovkova, L.V. Dmitrieva, A.A. Zyrin, I.V. Kormushin i dr. 2-e izd., peresmotr. Astana: “Gylym” baspasy. 760 s. [in Old Turkic].

References

Ал-Кашгари Махмуд, 2005. Диван Лугат ат-Турк. Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой, индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с.

Древнетюркский словарь, 2016. Под ред. Д.М. Насилова, И.В. Кормушина, А.В. Дыбо, У.К. Исабековой; сост. Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева, А.А. Зырин, И.В. Кормушин и др. 2-е изд., пересмотр. Астана: «Гылым» баспасы. 760 с.

Жамолова Ш.Ш., 2021. Семантическая структура слова. Экономика и социум. № 10(89). С. 647-650.

Каиржанов А.К., Азмуханова А.М., Абжапарова Б.Д., 2024. Синкретизм общественного мифологического сознания древнейшей эпохи. Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. №1. С.9-19. <http://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-23-33>

Қазақша-орысша сөздік. [Электронный ресурс] – URL: <https://sozdik.kz/> (дата обращения: 12.01.2025)

Қалиев Б., 2014. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. 726 б.

Рамстедт Г.И., 1957. Введение в алтайское языкознание. Москва: Изд. Иностранная литература. 254 с.

Сарбалаев Ж.Т., 2014. Из истории имени прилагательного в казахском языке. Мир науки, культуры, образования. № 4 (47). С. 252-255.

Севортян Э.В., 1966. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва: Наука. 437 с.

Сөздік. Словарь, 2002. Составители: Б. Исмағұлова, Э. Ережепова, Г. Әбдижапбарова. Алматы: Издательство «Аруна». 416 б.

Тектигул Ж.О., 2013. Эволюция общетюркских аффиксов в казахском языке. Москва: Академия естествознания. 277 с. [Электронный ресурс] – URL: <https://monographies.ru/ru/book/section?id=6673> (дата обращения: 10.02.2025)

Темиргазина З.К., 2024. Батыр в казахском эпосе как архетип героя: концепции А. Маргулана и современных исследователей. Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі – Язык и литература: теория и практика. №1. С. 20-27. <http://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-49-56>

Темиргазина З.К., Андрущенко О.К., Амангелды А., 2024. Глаголы с семантикой ремесленных действий в словаре Махмуда ал-Кашгари как отражение хозяйственной и социальной жизни древних тюрков. Turkic Studies Journal. Т. 6. № 4. С. 150-167. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167>

Erdal M., 2004. A grammar of Old Turkic. Leiden: Brill. 575 p.

Gries S., 2019. Chapter 2: Polysemy. In: Cognitive Linguistics – Key Topics. P. 22-43. <http://doi.org/10.1515/9783110626438-002>

Klein D.E. and Murphy G.L., 2001. The Representation of Polysemous Words. Journal of Memory and Language. No. 45. P. 259-282. <http://doi.org/10.1006/jmla.2001.2779>

References

Al-Kashgari Mahmud, 2005. Divan Lughat at-Turk [Divan Lughat at-Turk]. Perevod, predislovie i kommentarii Z.-A. M. Auézovoj, indeksy sostavleny R. Érmersom [Translation, preface and comments by Z.-A. M. Auezova, indices compiled by R. Ermers]. Almaty: Dyke-Press. 1288 p. [in Old Turkic and Russian].

Erdal M., 2004. A grammar of Old Turkic. Leiden: Brill. 575 p.

Gries S., 2019. Chapter 2: Polysemy. In: Cognitive Linguistics – Key Topics. P. 22-43. <http://doi.org/10.1515/9783110626438-002>

Kairzhanov A.K., Azmukhanova A.M., Abzhaparova B.D., 2024. Sinkretizm obshchestvennogo mifologicheskogo soznania drevnejshej épohi [Syncretism of the public mythological consciousness of the ancient era]. Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. [Language and literature: theory and practice]. 1. P. 9-19. <http://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-23-33> [in Russian].

Kaliev B., 2014. Kazak tilinin tusindyrme sozdigi. [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty. 726 p. [in Kazakh].

Klein D.E. and Murphy G.L., 2001. The Representation of Polysemous Words. Journal of Memory and Language, 45, 259-282. <http://doi.org/10.1006/jmla.2001.2779>

Ramstedt G.I., 1957. Vvedenie v altayskoe yazykoznanie. [Introduction to Altai linguistics]. Moskva: Inostrannaya literatura. 254 p. [in Russian].

Sarbalaev Zh.T., 2014. Iz istorii imeni prilagatel'nogo v kazahskom yazyke [From the history of the adjective in the Kazakh language]. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya. [World of science, culture, education]. 4(47). P. 252-255. [in Kazakh].

Sevortyan E.V., 1966. Affiksy imennogo slovoobrazovaniya v azerbaidzhanskom yazyke [Affixes of nominal word formation in the Azerbaijani language]. Moskva: Nauka. 437 p. [in Russian].

Soz'dik. Slovar' [Dictionary], 2002. Sostaviteli: B. Ismagulova, E. Erezhepova, G. Abdizhapbarova. Almaty: Izdatel'stvo "Aruna". 416 p. [in Kazakh].

Tektigul Zh.O., 2013. Evolutsiya obshcheturkiskikh affiksov na kazahskom yazyke. [Evolution of common Turkic affixes in the Kazakh language]. Moskva: Akademiya estestvoznaniya. 277 p. [Electronic resource]. Available at: <https://monographies.ru/ru/book/section?id=6673> (Accessed: 10.02.2025) [in Russian].

Temirgazina Z.K., 2024. Batyr v kazahskom epose kak arkhetyip geroya: kontseptsii A. Margulana i sovremennykh issledovatelej [Batyr as an archetypal hero in the Kazakh epic: conception A. Margulana and contemporary researchers]. Til jäne ädebiet: teoriyası men täjiribesi – Yazyk i literatura: teoriya i praktika. [Language and literature: theory and practice]. 1. P. 20-27. <http://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-49-56> [in Russian].

Temirgazina Z.K., Andryuchshenko O.K., Amangeldi A., 2024. Glagoly s semantikoy remeslennykh deystviy v slovare Makhmuda al-Kashgari kak otrazheniye khozyaystvennoy i sotsial'noy zhizni drevnikh tyurkov. [Verbs with the semantics of craft actions in the dictionary of Mahmud al-Kashgari as a reflection of the economic and social life of the ancient Turks]. Turkic Studies Journal. 6(4). P. 150-167. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167> [in Russian].

Zhamolova Sh.Sh., 2021. Semanticheskaya struktura slov. [Semantic structure of words]. Ekonomika i sotsium. [Economy and society]. 10(89). P. 647-650. [in Russian].

Information about authors:

Temirgazina Zifa, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Olzhabay batyr Str., Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Andrushchenko Olga, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Academic Affairs, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Olzhabay batyr Str., Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56016816000>

Авторлар туралы мәлімет:

Теміргазина Зифа, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Олжабай батыр көш., 60, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Андрющенко Ольга, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің оқу ісі жөніндегі проректоры, Олжабай батыр көш., 60, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56016816000>

Сведения об авторах:

Темиргазина Зифа, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алкея Маргулана, ул. Олжабай батыра, 60, Павлодар, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Андрющенко Ольга, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, проректор по академическим вопросам, Павлодарский педагогический университет имени Алкея Маргулана, ул. Олжабай батыра, 60, Павлодар, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56016816000>

Book review

МРНТИ 03.41.

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-213-224>

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

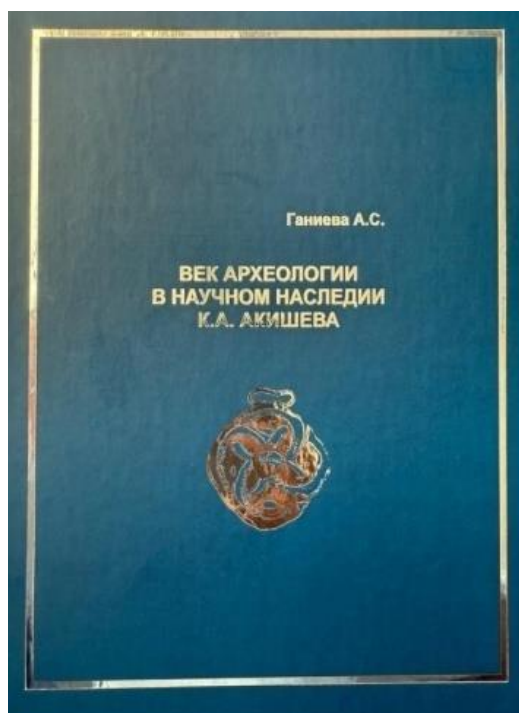
К истокам национальной истории Казахстана

М.К. Хабдулина^а, А.Н. Свиридов^б, Т.В. Кошман^с

^аЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
(e-mail: mk_khabdulina@mail.ru)

^бИнститут археологии РАН, г. Москва, Российская Федерация (e-mail a.sviridov@mail.ru)

^сЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
(e-mail: tatyanakoshman@mail.ru)

**А.С. Ганиева. Век археологии в научном наследии К.А. Акишева. Труды
Института археологии им. А.Х. Маргулана. Т. VII. Монография. – Алматы:
Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. – 216 с.**

Рецензируемая монография является дополненным и переработанным текстом кандидатской диссертации Ганиевой Айнагуль Сабитовны, защищенной в 2010 г. под

руководством академика К.М. Байпакова. Оба они являются учениками Кималья Акишевича Акишева и данный труд – благодарная дань Учителю в год его 100-летнего юбилея со дня рождения (1924-2003). Монография носит емкое, знаковое название «Век археологии в научном наследии К.А. Акишева», т.к. содержит основные вехи истории развития казахстанской археологии XX века (Семенова, 2025: 130-145).

Имя и труды К.А. Акишева хорошо известны в Казахстане и за рубежом, поэтому можно сказать, что он ученый евразийского масштаба. В его научном наследии есть открытия, принесшие ему и Казахстану мировую известность: это раскопки погребения сакского вождя в кургане Иссык, с легкой руки журналистов, названного «золотым человеком». Академической науке XX в. К.А. Акишев известен как исследователь, внесший неоспоримый вклад в археологию раннего железного века, в изучение культуры и искусства номадических цивилизаций.

Особым достоинством монографии является ее структура, построенная по культурно-хронологическому принципу. В данном случае – это оказался правильный подход. А.С. Ганиева сохраняет нить биографических и научных свершений с выделением важных качественных рубежей, показывающих постепенное расширение, рост исследовательских поисков в творчестве К.А. Акишева.

В предисловии автор отмечает, что объем научного наследия К.А. Акишева столь велик и разнопланов, что требует анализа со стороны солидного коллектива специалистов. Тем более вызывает уважение стремление А.С. Ганиевой дать первую обобщенную систематизацию основных историко-культурных разработок ученого.

Структурно монография состоит из четырех глав, введения, заключения. В конце приложен хронологический указатель трудов К.А. Акишева и QR-ссылки на видеоматериалы и документальные фильмы о К.А. Акишеве.

Каждая глава развернуто излагается в трех-четыре логических параграфах, показывающих нарастание объема полевых работ и вытекающих из этого новых задач осмысления, обобщения материалов, формирования новых планов и концепций. Оглавление монографии, ее подпункты полностью отражают содержание, указанное в их названии. Видно, что автор глубоко продумал, старательно собирал и компоновал текст, сохраняя логическую суть изложения.

Интересна первая глава, в которой содержатся краткие биографические сведения и отмечены главные вехи профессионального роста. Биография К.А. Акишева описана в пункте под названием «Судьба в вихре времени». И на самом деле жизнь Кималья Акишева пришлось на тяжелые, трагические события XX века, выстоять в них, выжить и состояться означало пройти стальную закалку.

По происхождению К.А. Акишев относится к знаменитому в казахских степях роду Шормановых, известных в XIX веке стремлением к образованию, духовному обновлению, давших интеллектуалов, прославивших Казахстан своим трудом. Род Шормана

Received 06 April 2025. Revised 17 April 2025. Accepted 18 May 2025. Available online 30 June 2025.

Для цитирования: М.К. Хабдулина, А.Н. Свиридов, Т.В. Кошман К истокам национальной истории Казахстана // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 2. С. 213-224. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-213-224>

For citation: M. Khabdulina, A. Sviridov, T. Koshman On the Origins of Kazakhstan's National History // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 213-224. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-213-224>

би состоял в родственных отношениях с Сатпаевыми, Уалихановыми, в дружеских отношениях с передовыми представителями степной знати Баянаула, Каркаралы. Из этой среды вышли Каныш Сатпаев, Алькей Маргулан, Мухтар Ауэзов. К этой плеяде относится и К.А. Акишев. Однако им досталась тяжелая эпоха, бедствия которой в полной мере сказались на судьбе К.А. Акишева.

Будущий археолог родился 23 мая 1924 г. в Баянаульском районе Павлодарской области. На годы детства его пришлись коллективизация, голод, сиротство. На годы юности – Великая Отечественная война. Духовное взросление, формирование личности проходили под влиянием дяди - Каныша Имантаевича Сатпаева, в семье которого с семилетнего возраста рос Кималь. Как отмечено в монографии, Каныш Сатпаев стал для Кималья не только кумиром, окруженным славой и почетом, но и духовным и научным наставником.

Жизненные циклы биографии будущего ученого совпали с бурными событиями XX века. Школа, война, Воронежское училище связи, фронтовые пути, ранение при освобождении Тирасполя в июле 1944 г., три месяца в госпиталях и осенью 1944 г. возвращение в Алма-Ату. Скупые страницы описания биографических событий дополнены фотографиями военных документов: удостоверение красноармейца, выписка из приказа о награждении начальника радиостанции роты связи Акишева Кималья медалью «За боевые заслуги» 1943 г., орденская книжка К.А. Акишева о награждении орденом Отечественной войны I степени (1985 г.)

После возвращения с фронта по совету дяди Кималь в 1945 г. поступает на исторический факультет Казахского государственного университета им. С.М. Кирова (с 1991 г. Казахский национальный университет имени аль-Фараби), и с этого времени его жизнь прочно связана с археологией. В монографии кратко упомянуты археологические пути студенческих лет, в период которых ему посчастливилось работать в экспедициях знаменитых археологов А.Х. Маргулана, А.Н. Бернштама. За пять полевых сезонов он побывал в знойной Бетпакдале, Сарыарке, в Каркаралинских горах, в Жетысу, в предгорьях Алатау, на Сырдарье, Арыси. Вместе с А.Н. Бернштамом впервые поднялся на руины Отрара, Саурана, был в Туркестане, в мавзолее Ходжи Ахмеда Яссави, принимал участие в раскопках могильника Берккара, городища Тараз.

В эти годы проходит профессиональная подготовка, которая продолжена в аспирантуре Ленинградского отделения Института археологии АН СССР под руководством крупного ученого, исследователя Казахстана и Сибири М.П. Грязнова. Накопление материалов диссертации проходило в составе Центрально-Казахстанской археологической экспедиции. Под руководством А.Х. Маргулана Кималь Акишев принял участие в раскопках крупных памятников эпохи бронзы Сарыарки: Бегазы, Сангру, Атасу, Былкылдак. Эти материалы были систематизированы и включены в диссертационное исследование «Эпоха бронзы Центрального Казахстана». Успешная защита состоялась 4 декабря 1953 г. на заседании диссертационного совета Государственного Эрмитажа.

Осенью 1953 г. К.А. Акишев был принят на работу в Институт истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР, с 1955 г. он стал заведующим отдела археологии и в этой должности работал до 1989 г. Эти страницы монографии содержат архивные копии документов поступления в аспирантуру, утверждения темы, отзывы о кандидатской диссертации К.А. Акишева от легендарных археологов С.С. Черникова и А.П. Окладникова. Интерес представляют фотографии К.А. Акишева периода 1950-1960-х годов. На этих снимках молодой Кималь Акишев в Ленинграде, в отделе археологии в Алма-Ате, среди коллег и ведущих советских археологов. Фотографии – как визуальный

снимок эпохи передают дух того времени и этим представляют значительный интерес. Пройдя серьезную учебу и подготовку у крупнейших специалистов – археологов, защитив кандидатскую диссертацию, К.А. Акишев, полный энергии, готов возглавить археологическую службу Казахстана.

Три следующих пункта первой главы рассказывают о хронике археологических исследований в рамках всего Казахстана. Это был период интенсивной археологической деятельности К.А. Акишева и одновременно годы формирования археологической школы Казахстана. Рядом с ним постоянно шли его ученики. Имена их указаны в списках составов археологических отрядов.

Читая эту часть монографии, удивляешься – как много можно было сделать за календарный год! Сколько открытий и сколько самой разнообразной работы вмещали 1950-1980 годы. Здесь мы видим археологические поисковые обследования севера Казахстана, Жетысу, Северного Каратау, юга Казахстана, Притяньшанья. В этой части монографии приведены данные о раскопках величественных памятников, вошедших в анналы мировой истории (Бесшатыр, Иссык, Актас, Отрар, Бозок), открытие новых страниц древней истории, издание ежегодных научных сборников, отчеты, научные статьи и крупные монографии.

Айнагуль Ганиева проделала огромную работу по сбору, систематизации, отбору архивных источников тех лет. Ей пришлось не только отразить ход полевых процессов ученого и полученные выводы, но и дополнить материалы тех лет современными разработками тех проблем, начало которых было положено работами археологов XX века. В монографии вставлены фотографии раскопок, копии дневниковых страниц, зарисовки планов, зарисовки отдельных вещей – все то, что сегодня утрачено в практике археологической деятельности. Современное поколение археологов не утруждает себя ведением дневников раскопок, карандашными зарисовками профилей, деталей конструкции, описаниями и размышлениями, уповая на сухую компьютеризацию. Поэтому при публикации все чисто, ровно, отмечено значками и условными обозначениями.

Монография А.С. Ганиевой вполне достойна стать источником обретения системных знаний по истории археологии и одновременно служит как научное пособие по методике проведения археологических изысканий. Страницы монографии насыщены карандашными описаниями процесса раскопок, планами и схемами памятников, зарисовками бревенчатых конструкций, каменных стен жилищ, размышлениями ученого о культурных слоях и рисунками предварительных реконструкций. Из этого следует, что К.А. Акишев воспринимал полевую работу как научную кабинетную деятельность.

В содержании первой главы рецензируемой монографии Айнагуль Ганиевой выделены основные знаковые археологические работы К.А. Акишева, отмечено, что все научно-организационные начинания были связаны с выполнением народнохозяйственных задач, поставленных страной перед историками и археологами Казахстана. Первым проектом государственного масштаба стало картографирование археологических объектов на всей территории республики. Инициатива была запущена народнохозяйственной программой освоения целинных и залежных земель 1954-1956 гг.

Результатом грандиозного по замыслу проекта стало издание первого в практике советской археологии свода памятников в рамках целой республики – Археологической карты Казахстана, изданной в 1960 г. В реестр карты вошли 5000 памятников археологии, истории и архитектуры. В организации этой работы, издании в кратчайший срок

полученных материалов проявился опыт военных лет, целеустремленность, умение организовать и возглавить коллективную работу.

С завершением целинных экспедиций 1957 г. исследования были направлены в Жетысу – на обследование берегов реки Или, где планировалось строительство Капчагайской ГЭС. Под водохранилище уходили значительные площади береговой полосы реки Или. Была поставлена задача в кратчайшие сроки исследовать, провести раскопки наиболее ярких памятников. Так была организована Илийская археологическая экспедиция. В течение 5 лет (1957-1961) проведены раскопки 300 курганов, позволивших приступить к разработке истории и культуры саков и усуней. Фундаментальным объектом исследования стал некрополь Бесшатыр – Геррос сакских царей. В 1963 г. вышла первая монография по раннему железному веку Казахстана «Древняя культура саков и усуней долины реки Или», авторами которой были К.А. Акишев и Г.А. Кушаев. В монографии могильник Бесшатыр датирован был V в. до н.э. Это соответствовало концепции советской археологии тех лет, что начало раннего железного века связано со скифами (VII-III вв. до н.э.) и культурные, технологические достижения распространялись с запада на восток, поэтому с запозданием на 1-2 века они доходили до территории Казахстана и Центральной Азии.

В монографии приведены новые дендрохронологические анализы могильника Бесшатыр, установленные уже в XXI в. Серия дат по древесине определяет время строительства царских курганов Бесшатыра в пределах 750-550 гг. до н.э., есть и более ранние даты: конец IX – первая половина VI в. до н.э., т.е. эти даты на два века раньше начала скифской археологической культуры.

Айнагуль Ганиева приводит исторические результаты изучения некрополя Бесшатыр. Они многогранны и стали началом выделения нового направления в археологии – социальной археологии. Только через два десятка лет евразийская археология приступила к разработке этой теоретической проблемы. Основы ее заложены в расчетах трудозатрат на возведение сложных и величественных мемориалов сакской знати некрополя Бесшатыр. Позднее, с расширением археологических источников, эта тема обросла в трудах К.А. Акишева письменными сведениями китайских династийных хроник и легла в основу его докторской диссертации «Экономика и общественный строй Южного Казахстана и Северной Киргизии в эпоху саков и усуней (V в. до н.э.–V в.н.э.)» (1986 г.).

Но до этого было формирование еще одного научного направления в археологии Казахстана и Евразии, заставившего изменить концепцию советской исторической науки об отсутствии оседлости у кочевников. В 1960-е годы Семиреченская археологическая экспедиция под руководством К.А. Акишева приступила к изучению памятников Восточного Жетысу. Это были масштабные обследования северного Притяньшанья. В долине реки Кеген открыты и нанесены на карту тысячи курганов и оград, объединенных в стройные цепочки могильников, десятки городищ, сотни наскальных писаниц и новый вид памятников: зимовки-поселения.

С раскопок этого нового вида в 1962-1964 гг. началась история поселенческой археологии раннего железного века сначала в Казахстане, потом и на других соседних территориях. В монографии А.С. Ганиевой приведены материалы исследования зимовки-поселения Актас II, расположенного в ущелье Курайлы, дана историко-культурная трактовка значения этого памятника. Данный сюжет дополнен архивными и современными фотографиями процесса раскопок, деталями конструкций каменных стен, фотографиями керамических сосудов из фондов Института археологии им. А.Х. Маргулана.

Факт открытия первого поселения усуней Актас II дополнен развернутой историей последующих работ этого направления. Указано, что с середины 1990-х годов в Жетысу и в Сарыарке начались масштабные исследования многослойных поселений саков и усуней. В результате в степной и подгорной полосе Заилийского Алатау открыто более 40 поселений сако-усуньского времени с остатками древних оросительных каналов, ирригационных планировок. Выявлены остатки культивируемых злаков (пшеница, ячмень, просо, возможно, рис), установлено, что это были круглогодичные поселения. В средние века в районах концентрации сако-усуньских поселений возникли крупные города. В Сарыарке в настоящее время известно 70 поселений тасмолинской археологической культуры.

Монография содержит материал о самом известном памятнике археологии Казахстана – кургане Иссык, в котором было открыто погребение сакского вождя V–IV вв. до н. э. Находки, полученные из этого памятника, стали не просто народным достоянием, но и национальными символами. Полностью сохранившееся погребение молодого сакского вождя было открыто в 1969–1970 гг. Этот факт сохранности элитарного кургана в археологии раннего железного века Казахстана до сих пор остается единственным, поскольку большинство подобных памятников обычно ограблено либо в древности, либо в более позднее время. В монографии представлены фотографии находок золотых изделий из кургана Иссык, могильника Елеке Сазы, приведены результаты спектральных анализов золота, свидетельствующие, что драгоценный металл добывался и изготавливался сакскими торевтами в местной мастерской и что эти изделия не были импортом, как часто трактуют европоцентристы.

А.С.Ганиева подчеркивает, что впервые в мировой практике археологии на основании тщательной методики раскопок, фиксации находок, выверенных чертежах К.А. Акишев и талантливый реставратор В.И.Садомсков сделали реконструкцию парадного костюма сакского вождя (V–IV вв. до н.э.). И в этом скульптурно завершенном облике «золотой воин» стал еще одной сокровищницей, шедевром мировой культуры. Сюжеты древнего искусства, украшавшие парадную одежду «золотого воина», передающие сакральный смысл мифологии саков, вошли в государственную атрибутику Республики Казахстан. Как политический посланец, «Золотой воин» в реконструкции парадного царского костюма, неоднократно представлял Казахстан на выставочных форумах разных стран. Образ его является символом независимого Казахстана. Открытие «Золотого человека» принесло славу К.А. Акишеву и Казахстану.

К концу 1960-х годов фокус исследований археологов Казахстана сместился в сторону изучения памятников средневековой городской культуры. После внушительных результатов в исследовании сакских древностей были составлены новые программы, получившие государственную поддержку. В 1970 г. начались работы Отрарской археологической экспедиции, впоследствии, с расширением тематических направлений, переименованной в Южно-Казахстанскую комплексную археологическую экспедицию. В следующие 20 лет идет формирование школы казахстанских медиевистов: К.М. Байпаков, Л.Б. Ерзакович, В.А. Грошев, Р.З. Бурнашева, Т.В. Савельева, М. Кожа, Е.А. Смагулов и более молодое поколение археологов (Yeleuov et.al., 2024: 40-61).

Как написано в монографии, в экспедиции под руководством Кималия Акишевича, обладавшего непререкаемым научным авторитетом, возникла особая атмосфера и благоприятная научная среда, способствующая инновационному мышлению и научному творчеству. Экспедиция стала центром подготовки археологических кадров, логично, что в августе 1991 г. был основан Институт археологии имени А.Х. Маргулана.

Руководство последующими исследованиями было поручено академику НАН РК Карлу Молдахметовичу Байпакову – первому аспиранту К.А. Акишева.

В конце 1990-х годов К.А. Акишев перешел к разработке нового перспективного направления археологии – изучению концепции степной цивилизации. Им была разработана комплексная программа по изучению государственных образований в степной зоне, анализу экономических основ кочевого скотоводства, влиянию миграционных процессов. С конца 1990-х годов экспедиционная хроника научных исследований К.А. Акишева переключилась на регионы Северного и Центрального Казахстана. И вновь, как и в предшествующие десятилетия, масштабные поисковые маршруты охватили берега Ишима, Нуры, Селеты. И был открыт новый знаковый археологический объект, названный К.А. Акишевым – городище Бозок. На археологической карте Казахстана появился еще один знаменитый объект.

В монографии представлены документы переезда в Астану, заявление о принятии на работу в Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, странички личного листка, заполненные рукой К.А. Акишева. В 1999 г. он был принят на должность профессора кафедры всемирной истории, археологии и этнологии. В Астане им создана Ишимская стационарная археологическая экспедиция, в университете открыта лаборатория археологических реконструкций.

После почти полвека работы в академической сфере на юге Казахстана ученый переключился в атмосферу вузовской науки. Началось формирование нового поколения юных археологов. Автор рецензируемой монографии – Айнагуль Ганиева является сотрудником первого коллектива лаборатории археологических реконструкций и ученицей К.А. Акишева.

На страницах монографии, посвященных работе К. А. Акишева над проектом степной цивилизации, представлены фотографии астанинского периода деятельности Ученого и продолжение его дел учениками. В знак признания заслуг К.А. Акишева перед казахстанской археологией и вузовской наукой Ученый совет ЕНУ им. Л.Н. Гумилева в 2005 г. принял решение о реорганизации археологической лаборатории в научно-исследовательский институт археологии имени К.А. Акишева. Директором была назначена М.К. Хабдулина. Археологические работы на территории северной Сарыарки продолжает коллектив НИИ археологии им. К.А. Акишева при ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

Важное научно-теоретическое значение имеет вторая глава, так как в ней в систематизированном виде изложены некоторые аспекты изучения К.А. Акишевым фундаментальных проблем археологии Евразии. Содержание главы структурировано в трех параграфах по культурно-хронологическому принципу с выделением основных теоретических концепций.

Глава начинается с характеристики вклада в исследование эпохи бронзы Казахстана, создание ее периодизации, трактовки отдельных археологических этапов в историческом контексте. Материалы бронзового века постоянно привлекаются исследователем в реконструкции исторического содержания актуальных проблем этно- и культурогенеза.

Еще один важный аспект, затронутый во второй главе монографии, касается дискуссионной проблемы, активно обсуждаемой историческими науками – выяснение причин, факторов и времени перехода к кочевничеству. На основании ряда статей Кималя Акишевича изложены мысли ученого о природно-экологических условиях сложения кочевого образа жизни, выделении трех центров нomaдизма на территории Казахстана, формировании пастбищно-кочевой системы. Указано, что это стало возможно, поскольку ученый еще в 60-е годы открыл первые поселения раннего железного века в Жетысу,

что привело в дальнейшем к развитию нового направления в археологии Казахстана – палеоэтнографии (раскопки казахских кыстау). Разносторонние энциклопедические знания, полученные собственным опытом, позволили К.А. Акишеву быть обоснованным в этом вопросе.

А.С. Ганиева кратко останавливается еще на одной теоретической проблеме, которой была посвящена докторская диссертация К.А. Акишева – вопросам политогенеза на примере археологии саков и усуней. Отмечено, что в разработке этого направления диссертация К.А. Акишева была первой в исторической науке Казахстана и до настоящего времени ее основные положения постоянно цитируются.

Третья глава монографии А.С. Ганиевой посвящена значительному по содержанию и объему выполненным К.А. Акишевым работ – теме средневековой городской культуры. За десятилетия изучения городов Великого Шелкового пути казахстанская археология, благодаря коллективу ученых-медиевистов, достигла существенных результатов. В монографии показаны поиски средневековых городищ в низовье р. Или. Дано пояснение, что эти объекты подтверждают существование кратчайшего караванного пути из Жетысу по реке Или, через перешеек озера Балхаш сразу в Сарыарку, минуя Бетпақдалу. Этот путь значительно облегчал культурные и торговые связи Города и Степи.

Важное место в археологическом исследовании имеют Отрар и Отрарский оазис. Этому направлению К.А. Акишев отдал 20 лет археологической деятельности, издано три коллективные монографии, опубликованы десятки статей. В монографии Айнагуль Ганиевой приведены отзывы коллег из соседних среднеазиатских республик о высоком уровне достигнутых успехов в изучении городов Великого Шелкового пути. Благодаря разработке этого направления в казахстанской археологии появились отдельные научные дисциплины и специализации: археологическая архитектура, нумизматика, ГИС, новые методы естественных наук.

Результатом разносторонней разработки проблем урбанизации стало открытие и исследование городища Бозок как объекта степной цивилизации. Айнагуль Ганиева принимала непосредственное участие в раскопках этого памятника под руководством К.А. Акишева. Этот раздел монографии написан на основе ее собственного опыта. Совершенно грамотно изложено историко-культурное значение исследования средневекового городища Бозок, его роль в популяризации степной археологии и развитии знаний по степной урбанизации.

Познавательным для читателей является четвертая глава, показывающая размах археологических маршрутов патриарха казахстанской археологии – К.А. Акишева. Важно, что эта глава содержит наглядные материалы в виде фотографий, отражающих историю археологии Казахстана, кадры раскопок памятников, портреты учеников и коллег К.А. Акишева.

Монография А.С. Ганиевой написана в жанре научной биографии и представляет несомненный интерес для академической и вузовской археологии. Она содержит главные сведения о вкладе ученого в развитие исторической науки, в ней дана оценка векового развития археологии Казахстана. В этом познавательная ценность монографии А.С. Ганиевой «Век археологии в научном наследии К.А. Акишева».

Литература

Семенова В.Г., 2025. Значение творчества Чингиза Айтматова в развитии якутской культуры. Turkic Studies Journal. Т.7. №1.С. 130-145.DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-130-145>

Yeleuov M., Tazhekeev A.A., Moldakhmet A.A., Zhusipnazar M.I., 2024. The Ordazy cities. The first archaeological research works in the cities on Sortobe 1, 2. Turkic Studies Juornal. Vol. 6. №1. P.40-61. Doi: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-40-63>

References

Semenova V.G., 2025. Znachenie tvorchestva Chingiza Aitmatova v razvitii yakutskoi kultury. Tutkic Studies Journal. T.7. №1. C. 130-145. DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-130-145>

Yeleuov M., Tazhekeev A.A., Moldakhmet A.A., Zhusipnazar M.I., 2024. The Ordazy cities. The first archaeological research works in the cities on Sortobe 1, 2. Turkic Studies Juornal. Vol. 6. №1. P.40-61. Doi: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-40-63>

М. Хабдулина^а

^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: mk_khabdulina@mail.ru

А.Н. Свиридов^б

^бРесей ғылым академиясының Археология институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
e-mail: a_sviridov@mail.ru

Т.В. Кошман^с

^сЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

Қазақстанның ұлттық тарихының бастаулары

А.С. Ғаниева. К.А.Ақышевтың ғылыми мұрасындағы археология ғасыры.
А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының еңбектері. Т. VII.
Монография – Алматы: А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
2024. – 216 б.

Рецензияның қысқаша мазмұны. А.С. Ғаниеваның монографиясы – Қазақстан археологиясының патриархы Кемел Ақышевтың ғылыми жұмысын жүйелі түрде қорытудың алғашқы тәжірибесі. Монография төрт тараудан, кіріспеден және қорытындыдан тұрады. Соңында ғалым еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші және К.А.Ақышев туралы бейнематериалдар мен деректі фильмдерге QR сілтемелері берілген.

Бірінші тарауда археологиялық қызметтің негізгі бағыттарының даму жолы және К.А. Ақышевтың ғылыми өмірбаянының қалыптасуы қамтылған. Тарауда нақты зерттеулердің кезеңдері, ашылымдар мен жетістіктер сипатталған. Мұнда Кемел Ақышевтың өмірбаянының қысқаша схемалық көрінісі, ата тегі, генетикалық тамыры, тарихи белестері көрсетілген.

Екінші тарауда К.А. Ақышевтың көшпенділер тарихы мен мәдениетін зерттеуде 1960-1980 жылдардағы тарих ғылымының деңгейінен озып кеткен көптеген бағыттардың негізін қалағаны баяндалады. Тарау ғалымның Қазақстанның қола дәуірін зерттеуге, оның кезеңдерін анықтауға және біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықтағы тарихи оқиғаларды түсінуге қосқан үлесін сипаттайды.

Монографияның екінші тарауында қозғалған тағы бір маңызды аспект тарих ғылымында белсенді талқыланып жатқан даулы мәселе – көшпенділікке өтудің себептерін, факторларын және уақытын анықтауға қатысты. Кемел Ақышевтың бірқатар мақалалары негізінде көшпенді халықтардың шаруашылық құрылымының бір қыры ретіндегі жайылымдық-көшпенді жүйе мен егіншіліктің өмір туралы түсініктің табиғи-экологиялық жағдайлары туралы ой-пікірлері келтірілген.

К.А. Ақышев саяси генезис теориясын зерттеуде сақтар мен үйсіндердің археологиясы мысалында Қазақстан территориясында ежелгі және ортағасырлық мемлекеттердің құрылуы, палеосоциологиялық зерттеулерде қазақтардың этногенезі мәселелеріне қомақты үлес қосқан.

А.С. Ғаниева монографиясының үшінші тарауы К.Ақышев атқарған жұмыстардың мазмұны мен ауқымы зор бөлігі – ортағасырлық қала мәдениеті тақырыбына арналған. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларды ондаған жылдар бойы зерттеу барысында қазақ археологиясы медиовист ғалымдар ұжымының арқасында айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді.

Монографияның төртінші тарауында К. Ақышевтың археологиялық бағдарларының ауқымы көрсетіледі. Мұнда Қазақстан археологиясының тарихын бейнелейтін фотосуреттер түріндегі көрнекі материалдар, ескерткіштердегі қазба жұмыстарының көріністері, К.Ақышевтың шәкірттері мен әріптестерінің портреттері ұсынылған.

А.С. Ғаниеваның ғылыми өмірбаян жанрында жазылған еңбегі академиялық және университеттік археология мамандарын қызықтыратыны сөзсіз. Онда ғалымның тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі туралы негізгі мәліметтер қамтылып, Қазақстан археологиясының ғасыр бойғы дамуына баға берілген. А.С. Ғаниева әзірлеген «Қ.А. Ақышевтың ғылыми мұрасындағы археология ғасыры» атты монографияның танымдық құндылығы осында.

Кілт сөздер: Қазақстан археологиясы, К.А. Ақышев, А.С. Ғаниева, ғылыми өмірбаян, ғылыми мұра, Бесшатыр, Есік, Отырар.

M. Khabdulina^a

*^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: mk_khabdulina@mail.ru*

A. Sviridov^b

*^bInstitute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
e-mail: a_sviridov@mail.ru*

T. Koshman^c

*^cL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: tatyanakoshman@mail.ru*

On the Origins of Kazakhstan's National History

**A.S. Ganiyeva A Century of Archeology in the Scholarly Legacy of K.A. Akishev.
Proceedings of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology, Vol VII. Monograph. –
Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, 2024. – 216 p.**

Summary of the review. The monograph by A.S. Ganiyeva, “A Century of Archaeology in the Scholarly Legacy of K.A. Akishev,” is the first systematic attempt to summarize the

scientific work of the patriarch of Kazakhstani archaeology, Kemal Akishev. It includes an introduction, four chapters, a conclusion, and a chronological index of his publications with QR links to video materials and documentaries about Akishev.

Chapter One traces the development of Akishev's main archaeological directions and academic biography. It outlines key stages in his research, discoveries, and achievements, highlighting the influence of his origins, genetic roots, and historical upheavals that shaped his destiny.

Chapter Two focuses on K.A. Akishev's theoretical and methodological contributions to the study of nomadic history and culture. It discusses his pioneering work on the Bronze Age of Kazakhstan, including its periodization and interpretation of historical events of the 2nd millennium BCE.

A significant section addresses the debated issue in historical sciences—the causes, factors, and timing of the transition to nomadism. Drawing on K.A. Akishev's articles, the chapter presents his views on the environmental conditions that led to the nomadic lifestyle and his development of the concept of the pasture-based nomadic system, and the role of agriculture within the economic structure of nomadic societies.

The chapter also highlights K.A. Akishev's substantial contributions to the theory of politogenesis, particularly through his studies of the Saka and Wusun cultures, the formation of ancient and medieval states in Kazakhstan, and his research in paleo-sociology and the ethnogenesis of the Kazakh people.

Chapter Three is devoted to K.A. Akishev's extensive work on medieval urban culture, which constitutes a significant part of his scholarly legacy.

Chapter Four presents K.A. Akishev's archaeological expeditions, illustrated with photographs that capture the history of archaeology in Kazakhstan.

Written in the genre of a scholarly biography, A.S. Ganiyeva's monograph is of interest to both academic and university-level archaeologists. It provides essential insights into K.A. Akishev's contribution to historical science and offers an assessment of a century of archaeological development in Kazakhstan. This constitutes the educational value of "The Age of Archaeology in the Scholarly Legacy of K.A. Akishev."

Key words: Archaeology of Kazakhstan, K.A. Akishev, A.S. Ganiyeva, scientific biography, scholarly legacy, Besshatyr, Issyk, Otrar.

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Свиридов Алексей, кандидат исторических наук, научный сотрудник Института археологии РАН, ул. Дмитрия Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2690-5046

Scopus ID: 57209099480

Кошман Татьяна, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2005-9849>

Scopus ID: 57219354959

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Свиридов Алексей Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей Ғылым академиясы Археология институтының ғылыми қызметкері, Дмитрий Ульянов 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы

ORCID: 0000-0003-2690-5046

Scopus ID: 57209099480

Кошман Татьяна, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы Археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2005-9849>

Scopus ID: 57219354959

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Sviridov Alexey, Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, 19 Dm.Ulyanov Str., Moscow, Russian Federation

ORCID: 0000-0003-2690-5046

Scopus ID: 57209099480

Koshman Tatyana, Master, Researcher at the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2005-9849>

Scopus ID: 57219354959

ARTICLE FORMATTING REQUIREMENTS

Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: English, Kazakh, Russian.

3. The volume of the article – 20-55 thousand characters (with spaces), without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated), center alignment, bold lower-case letters.
- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, in italics.
- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.
- The abstracts volume in all three languages, as well as the summary in a review article, should range from 300 to 350 words. Keywords (10-12 words) in the language of the article.
- Text of article
- The literature (in the language of the article) and the Reference section should include transliteration and translation of the literature into English.
- In the Reference section, all designations should be in Latin script, without mixing with Cyrillic script.
- The literature should also include publications on the topic of the article over the last three years.
- Abstract and keywords in two other languages (authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the Editorial Board of the journal).
- Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (Russian, Kazakh, English): Full name, academic degree, academic title, university name, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables.

Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; fontTimes New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example:

1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL);
2. If two or more authors:
 - a) (Samashev et al., 2022: 45) or
 - b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45);
3. If there is no direct link: (Samashev, 2022).

The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions:

- 1) alphabetically without numbering in the language of the article;

2) Latin transliteration, with the English translation in square brackets.

3) the list of references should not include the following types of sources such as dissertations, abstracts of dissertations, texts of official documents in various publications (decrees, orders, resolutions, programs, etc.), archival sources and data from the author's field materials are indicated in the text of the article in round brackets and should be referenced by automatic footnotes.

All abbreviations of the output data of archival documents are listed separated by commas and indicated with lowercase letters (GA, f. 4, d. 2, p. 16). They are not included in the reference. (see sample: References).

8. The requirements apply to review articles and book reviews.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A SAMPLE OF AN ARTICLE

IRSTI 03.41.91 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS,

Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk,

Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of a late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and

planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas.. [300-350 words].

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [10-12 words/word combinations]

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations

Литература (design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). Р. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istorikogeograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio- Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazakhstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^a**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты,

Новосибирск, Ресей Федерациясы^b

(E-mail: sveta.shnyder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт XX ғасырдың 70-жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық

уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған No3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [300-350 сөз].

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [10-12 сөз/сөз тіркесі].

***М. Хабдулина^a**

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН,

Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,

Якутск, Саха, Российская Федерация

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов,

вычленяются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [300-350 слов].

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [10-12 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, Master, Researcher, K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, Master, Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, пр. Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУ ТАЛАПТАРЫ

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: ағылшын, қазақ, орыс.

3. Мақала көлемі: 20-55 мың таңба (ашық орындармен), метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

- Автордың/авторлардың аты-жөні (екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.
- Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.
- Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегінессіз, қалың кіші әріптер.
- Барлық үш тілдегі аннотациялардың көлемі және сондай-ақ шолу мақаланың қысқаша мазмұнының көлемі – 300-тен 350 сөзге дейін. Кілт сөздер (10-12 сөз) мақала тілінде келтіріледі.
- Мақала мәтіні.....
- Әдебиеттер (мақала тілінде) және Reference транслитерация жасалып, ағылшын тіліне аударылып беріледі.
- Reference-ге барлық белгілер кирилл графикасы араластырылмай, латын графикасымен ұсынылады.
- Әдебиетте мақала тақырыбы бойынша жарияланымдар сондай-ақ соңғы үш жыл ішіндегі жарияланымдарды қамтуы тиіс.
- Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударады).
- Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы:

1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL)

Егер 2 немесе одан да көп автор болса:

а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе

ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022).

Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі – 1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде:

1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі;

2) латынша транслитерациясы және оның тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады.

3) Диссертациялар, авторефераттар, әртүрлі басылымдардағы ресми және бей ресми (қаулылар, бұйрықтар, бағдарламалар және т.б.), мұрағаттық (автордың қазба жұмыс материалдары) құжаттар әдебиеттер (reference) тізіміне енгізілмейді. Мақала мәтінде бұл материалдар жақша ішінде көрсетіліп, сілтеме арқылы сол беттің өзінде көрсетілуі керек. Мұрағат құжаттарының шығыс деректері үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (МА, ф. 4, і. 2, б. 16). Олар әдебиеттер тізіміне енгізілмейді. (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензияларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУ ҮЛГІСІ

ХҒТАР 03.41.91 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^а**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^б

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^с

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^д

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт XX ғасырдың 70-жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба

жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша ХІХ ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [300-350 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [10-12 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет (безендіру үлгісі)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 2022. Р. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy*

[Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstan historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-

ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [300-350 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [10-12 words/word combinations]

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).*

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

*Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация
^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)*

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)*

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
Якутск, Саха, Российская Федерация
^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)*

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках

одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлениются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [300-350 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [10-12 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.
ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, пр. Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

ТРЕБОВАНИЯ ДЛЯ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz
2. Язык публикаций: английский, казахский, русский.
3. Объем статьи: 20-55 тысяч знаков (с пробелами), без метаданных.
4. Статья оформляется в следующем порядке:
 - Ф.И.О. автора/авторов (при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.
 - Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив
 - Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.
 - Объем аннотаций на всех трех языках и также объем краткого содержания в обзорной рецензии – от 300 до 350 слов.
 - Ключевые слова (10-12 слов) на языке статьи.
 - Текст статьи
 - Литература (на языке статьи) и Reference даются транслитерация и перевод литературы на английский язык.
 - В Reference все обозначения даются латинской графикой, не смешиваясь с кириллической графикой.
 - В литературе публикации по теме статьи должны также включать публикации за последние три года.
 - Аннотация и ключевые слова на двух других языках (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала).
 - Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.
5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.
6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например:
 1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL);
 2. Если 2 и более автора:
 - а) (Самашев и др, 2022: 45);
 - б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);
 3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022).Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.
7. Список литературы предоставляется в следующем образом:

1) по алфавиту без нумерации на языке статьи;
2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык

3) в списке литературы (референс) не должны включаться следующие виды источников как диссертации, авторефераты диссертаций, тексты официальных документов в различных изданиях (указы, приказы, постановления, программы и пр.), архивные источники (и данные полевых материалов автора) указываются в тексте статьи в круглых скобках и следует ссылаться постраничными автоматическими сносками. Все сокращения выходных данных архивных документов перечисляются через запятую и указываются с строчными буквами (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). В список литературы они не выносятся. (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии.

9. Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^а**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).*

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^б

*Институт археологии и этнографии СО РАН,
Новосибирск, Российская Федерация
^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)*

А. Егинбай^с

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)*

З. Каримбаева^д

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
Якутск, Саха, Российская Федерация
^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)*

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье

начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычленяются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [300-350 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [10-12 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература (образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 2022. Р. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istorikogeograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazakhstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^a**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты,

Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозықөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық

Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [300-350 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [10-12 сөз/сөз тіркесі]

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS,

Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk,

Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of a late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [300-350 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [10-12 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, пр. Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, Master, Researcher, K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, Master, Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

TURKIC STUDIES JOURNAL
2025. Vol. 7, №2 – Астана: ЕҰУ. – 246 б.
17.06.25 басуға жіберілді
Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.
24.02.2021 ж.
№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).
© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

